

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AMTS AARBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1935

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS P. HAASE & SØN

1935

Redaktionsudvalget:

**Lærer *Rasmus Mortensen*, Lindeballe pr. Gadbjerg (Formand).
Konsul *J. F. Kiær*, Fredericia. Landinspektør *Johansen*, Kolding.**

KONRAD JØRGENSENS
BOGTRYKKERI-KOLDING

INDHOLD

1935

Brandorffs Gaard i Kolding. Af Rektor <i>Georg Bruun</i>	Side 1
Bidrag til Vejle Bys Historie. Af Arkivar <i>Joh. Hvidtfeldt</i>	- 52
Lokalhistorikeren Aage Simonsen. Af cand. pharm. <i>Arnold Hansen</i>	- 132
Johannes Buch. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	- 133
Aarsberetning for 1934. Af <i>I. O. Brandorff</i>	- 134
Regnskab for 1934	- 136
Bidrag til Fredericias Historie. Af Konsul <i>J. F. Kiær</i>	- 137
Brorson som latinsk Digter. Af Lektor <i>Fr. Orluf</i>	- 157
Linds Minder fra Erritsø. Ved Førstelærer <i>Mar. Hansen</i>	- 170
Knud Brahes Pavillon i Engeshølms Dyrehave. Af <i>Chr. B. Schjørring</i>	- 198
Af Brande Sogns Historie. Af <i>T. Bundgaard Lassen</i>	- 209
Fra Holmans Herred. Af <i>J. J. Ravn</i>	- 233
Vejfredning i Tinet, Ø. Nykirke Sogn. Af <i>William</i> <i>Berthelsen</i>	- 240
Fra Ringive Sogn. Af <i>Peter Hedegaard Overmark</i>	- 242
Værnetræer i de otte Sogne. Af <i>Jens A. Petersen</i> ...	- 249
Hans Kau. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	- 254
Litteratur om Vejle Amt. Af <i>Aage Bredsted</i>	- 257
Bog anmeldelser. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	- 259

BRANDORFFS GAARD I KOLDING

AF GEORG BRUUN

I.

Paa Rantzaus Koldingkort fra 1585 ses Østergade at strække sig uden Afbrydelse af Husrækken op til Hjørnet af nuværende Markdanersgade. Jernbanegade eksisterede ikke. Husrækken Øst for Torvet kaldes oftest »Torvet«, en enkelt Gang »Østergade«. Parallelt med Østergade mod Øst ses en Vej, hvis vestlige Side er bebygget, medens den østlige, ubebyggede Side begrænses af Plankeværket omkring Slottets Urtehave, den tidligere Klosterhave. Denne Vej kaldes undertiden »Forten«. ¹⁾ I et Brev fra ^{16/8} 1585 forbyder Frederik II. Borgerne efter Branden 1583 at bygge deres Huse paa Vejens vestre Side højere end før Branden, eller »lave Vinduer og Udsigt paa deres Huse ud imod Kongens Have oven over Plankeværket«. Man kan deraf slutte, at nogle af disse Bygninger har været Beboelseshuse.

Det angives paa Kortet, at Hjørnebygningen ved Markdanersgade ejedes af Mourids Podebusk, som døde i 1593. ²⁾ Den sydligste Bygning af »Torvet«s Husrække — nu Østergade Nr. 1 — blev i 1587 af Frederik II. tilskødet Caspar Markdaner. Over Gaardens Port saas til 1849 Markdaners Vaaben paa en Trætavle. Gaarden brændte ved Bombardementet

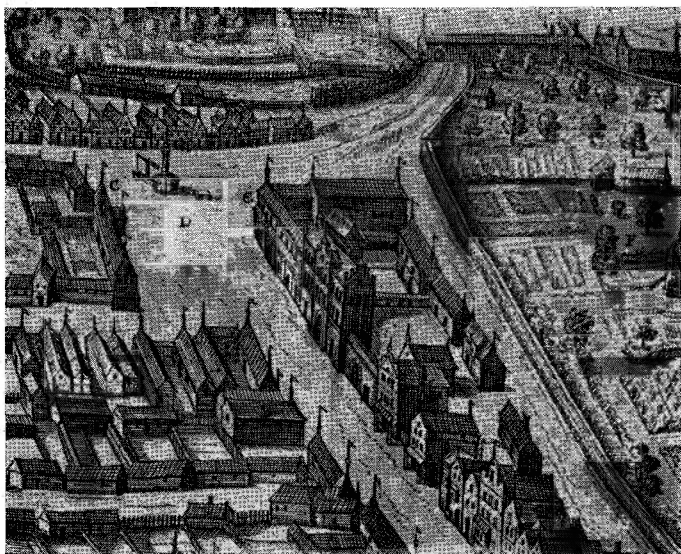
23. April 1849. Vaabentavlen vides at have eksisteret endnu i 1877, men er nu forsvundet.³⁾

I Skødebrevet siges Gaarden at ligge »imellem den Gaard Søren Christensen og den Gaard Ane Saxes iboer, norden op til Torvet« og at »strække sig ud mod Gaden« (d. v. s. Østergade) »i Bredden 32 Alen mindre et Fingerbred«, »udi Længden fra Gaden« (d. v. s. Østergade) »næst Anne Saxisdatter og til Forten ved den nørre Ende 116 Alen«. Beskrivelsen passer godt nok paa en Gaard, liggende hvor nu Østergade Nr. 1 ligger, med Façade ud mod Østergade, og med en Baggrund ned til »Forten« (nuværende Slots-gade). Af de fremhævede Ord ses, at den Nord for Markdaners Ejendom liggende Gaard har tilhørt ikke Søren Christensen, men Ane Saxesdatter.⁴⁾ Ane Saxesdatters Gaard har altsaa haft Façade ud mod Torvet, og dens Baggrund har strakt sig til »Forten«. Den har for en væsentlig Del ligget paa den Grund, der nu optages af Jernbanegade fra Torvet til Slots-gade.

Da Mourids Podebusk først døde i 1593, og Ane Saxesdatter i 1587 ejede Gaarden Nord for Markdaners Ejendom, kan det anses for sikkert, at der med Bogstavet E paa Rantzaus Kort fra 1585 og Henvi-sning til Mourids Podebusk som Ejer kun er tænkt paa selve Hjørnebygningen.

II.

Medens man altid maa være varsom med Hensyn til Enkeltheder paa Rantzaus Kort, der i visse Henseender, f. Eks. Maalene, ikke er helt paalideligt, er det tydeligt, at Nøjagtighed i andre Henseender er tilstræbt, f. Eks. Gavlhuse eller Bredsideshuse, Bindingsværk eller Grundmur, almindelige Huse og Pragtgaarde. Det stemmer derfor sikkert godt med det virkelige For-

Rantzaus Kort fra 1585.

hold, at Ane Saxesdatters Gaard paa Kortet virker imponerende baade ved Form og Størrelse — et treetages Gavlhús med Kamgavl —, saa at det i sit Ydre overgaar alle Torvets Gaarde, ogsaa Mourids Podebusks. Bygningsstilen viser, at det har været grundmuret, et »Stenhus«, og dette bekræftes ved, at det i en Retssag i det 17. Aarhundrede kaldes »den store Stenbygning paa Torvet«.

Skønt Familien Saxe kendes i Kolding langt ind i det 17. Aarhundrede⁵⁾, er Gaarden paa et eller andet Tidspunkt omkring 1600 gaaet ud af Familiens Eje. Ved 1640 har den tilhørt Hans Jepsen Bøgvad af den rige koldingensiske Købmandsslægt Bøgvad, af hvilken adskillige var Raadmænd eller Borgmestre i Kolding. Om Hans Jepsen Bøgvad véd vi, at han har levet endnu i 1631, da han i dette Aar lod bygge et

Handelsskib.⁶⁾ Hans Dødsaar kendes ikke, men det maa være omkring 1640. Efter ham gik Gaarden i Arv til hans Søn eller Stifsøn Peder Hansen Helt. Navnet tyder paa, at han har været Hans Jepsen Bøgvads Stifsøn, Søn af dennes Hustru i tidligere Ægteskab med en Mand af den ansete Kolding Slægt Helt. Det ses af Tingbogen for Kolding By 1655, at denne Peder Hansen Helt i April 1642, medens han selv var mindreaarig, og før der var gjort Skifte med den endnu levende Moder, har solgt det store Stenhus med tilliggende Gaardsrum og Ejendom i Kolding til Slotskriver Anders Matzen for 800 Rdl. in specie, og at Køberen har deponeret denne Sum paa Kolding Byting.

Om Køberen og Sælgeren vides følgende: Peder Hansen Helt har i nogle Aar tjent hos kongelig Sekretær Kjeld Krag. Hans Skrivelse er dateret 28. April 1642, København. Senere kom han tilbage til Kolding, hvor han ejede en Gaard i Brogade. Han blev begravet 5. April 1664, endnu ikke 43 Aar gammel, har altsaa i 1642 været 21 Aar. Af Skifteprotokollerne fra 1660 og 1662 vides, at han i den sidste Svenskekrig sendte sit Gods til Lybæk med Søren Udsen for at redde det fra Plyndring.⁷⁾

Anders Madsen havde været Skriver paa Koldinghus. I Bilagene til Lensregnskaberne kaldes han »Slotsskriver«. Efter Enevældens Indførelse benævnes han »Amtsskriver«. I Tingbøgerne for Jelling Birk omtales han fra 1664 som Henrik Thotts Forvalter paa Faarupgaard, i hvilken Stilling han havde haarde Stidigheder med de Jelling Bønder. Han var en rig Mand, en dygtig, men brutal og rethaverisk Forretningsmand. Hans Hustru var af Slægten From. Han døde 1670.⁸⁾

Det er et mørkt, i Procesforhandlingerne ikke op-

lyst Forhold, at den retskyndige Anders Madsen køber Gaarden af den endnu ikke myndige Peder Hansen Helt. Efter Købet i April 1642 blev det store Stenhus ikke straks overtaget af Køberen, da Skiftet med Peder Hansen Helts Moder ikke var endeligt ordnet. Af en eller anden Grund trak Ordningen i Langdrag. Helt rejste til sin Herre, som den Gang var i Haderslev, hvorefter Gaarden i Kolding synes at have staaet ubeboet og uden Tilsyn. Den 9. Januar 1644 rykkede Torstensson ind i Kolding, og i Løbet af de følgende Aar blev det store Stenhus paa Torvet plyndret og delvis lagt i Ruiner.

Da Anders Madsen efter Krigen nægtede at overtage den ruinerede Gaard, anlagde Peder Hansen Helt Sag mod ham for Brud paa Købekontrakten. Sagen kom for Viborg Landsting i 1646 og synes derefter med Afbrydelser at være halet ud til 1655. Medens Processen stod paa, har Peder Hansen Helt mærkeligt nok genopbygget Gaarden. I et af sine Indlæg klager Anders Madsen over, at Helt har ladet »det store Stenhus nedbryde, bortsolgt Stenene og rejst en Træbygning« — hvormed vel menes en Bindingsværk Bygning — hvilken Anders Madsen ikke agter »tredje Parten saa godt som den forrige Bygning«. Overfor denne Paastand udtaler Helt, at han med store Bekostninger har ladet Bygningen »opsætte af den bedste Mauerer efter mit Hjerte«. Han forlanger nu — i 1655 — 1000 Sletdaler og fire Rosenobler⁹⁾ for Gaarden, medens Anders Madsen kræver Salget omstødt og Erstatning for sine Udgifter under Processen. At det endelige Resultat blev Anders Madsens Overtagelse af Gaarden, ses af Kopibog for Kolding By 1674—79, Side 83, hvor det meddeles, at Salig Anders Madsens Gaard — Anders Madsen var død 1670 — i Østergade,

mellem Apotekerens Gaard og Salig Jacob Bech Husfogeds Gaard (d. v. s. Markdaners Gaard, nu Østergade Nr. 1) er tilfaldet Jacob From i Skifte efter hans Moder.

III.

Det er i de foregaaende Kapitler ladet uafgjort, om Bygningskomplekset mellem Mourids Pødebusks Gaard og Markdaners Gaard var een eller flere Gaarde. Selve Kortet giver ingen sikker Vejledning. Rets sagens Udtryk »*det store Stenhus*« kan antyde, at Nabohuset mod Nord, Syd for Mourids Pødebusks Gaard, har heddet det *mindre* Stenhus. Dette er kun en Gisning. Det er i hvert Fald sandsynligt, at Ane Saxesdatters Gaard har været den samme som Rets sagens »*store Stenhus*«, og da der ikke i Retsforhandlingerne er nogen Hentydning til Frasalg af Grund, er det rimeligst at antage, at Gaarden og Grunden har haft samme Façadebredde ud mod Torvet og samme Baggrund i Aarene 1587—1655, strækkende sig ned til »Forten« (nuværende Slotsgade). Herfor taler ogsaa, at Grunde i Byens Hovedgader er sejt konservative. Fra 1674, i hvilket Aar²⁰) Johan Adolf Møller flyttede Apoteket fra Borchs Gaard til en Gaard »østen op til Torvet«, Nord for Anders Madsens Gaard, kan det med Sikkerhed siges, at denne sidste har ligget omtrent dér, hvor nu Jernbanegade skærer Torvet, og at Baggrunden har optaget nuværende Jernbanegade ned til Slotsgade. Grunden har omtrent haft Form af et Rektangel. Gaardens Forside ud mod Torvet har været ca. 22 Alen, Grundens Længde ca. 120 Alen, Flademaalet ca. 2700 Kvadrat-Alen. I Gaarden har været Staldbygning, ud mod »Forten« en Have og en Udkørsel.

Hovedbygningen ud mod Torvet har — som det

vides fra Retssagen — efter 1650 været Bindingsværk. I Skødebreve fra 1750 og 1756 siges den at have været 18 Fag, de 15 Fag to Loft høj, tre Fag over Porten. De tre Fag synes at være en senere Tilbygning. Denne Beskrivelse stemmer ret godt med Oplysninger i en Taksationsforretning fra 1866. Det er da sandsynligt, at Forbygningens Ydre i det væsentlige har holdt sig uændret fra 1650 i de næste to Aarhundreder, selv om der har været stadige Reparationer, hvorved Bindingsværk paa adskillige Steder er erstattet med Grundmur, mest efter 1800. At Gaarden efter den anden Svenskekrig har været stærkt medtaget, ses af flere Meddelelser. I 1676 tales om dens Brøstfældighed, ved en Vurdering i 1698 kunde den kun ansættes til 180 Sletdaler, da store Reparationer var nødvendige.

Som en medvirkende Grund til den lave Vurdering i 1698 anføres udtrykkeligt, at Haven ud mod nuværende Slotsgade var frasolgt. Dette var sket i 1697, i hvilket Aar Apoteker Bendix Thode havde faaet Købeprev paa »en Haveplads bag Stalden af Ejendommen Syd for Apoteket«. Allerede 1701 ses Haven at være generhvervet af Gaardens daværende Ejer, og i Løbet af det 18. Aarhundrede nævnes ofte Gaardens »Frugthave«. Ved Salget i 1697 havde Sælgeren forbeholdt sig Udkørsel fra Gaarden til nuværende Slotsgade.

Salgspriserne viser, at Gaarden det 18. Aarhundrede igennem kun har haft ringe Værdi, 580 Rdl. Courant i 1752, 610 Rdl. Dansk Courant i 1773. Efter 1800 er Værdien blevet mangedoblet. I 1816 var Købesummen 9680 Rdl. rede Sølv, i 1875 for Grunden uden Bygninger 52,000 Kr., efterat Ejeren forinden havde frasolgt Ejendommens Jordlod paa Nørremark for 3500 Rdl., et interessant Eksempel paa Grundværdistigning for omtrent 100 Aar siden.¹¹⁾

IV.

Efter Doms- og Panteprotokoller er det muligt at give en næsten fuldstændig Liste over Gaardens Ejere gennem de to Aarhundreder efter 1670. Listen viser, at Gaarden aldrig var en Slægtsgaard, der i flere Slægtled gik i Arv fra Fader til Søn. Før 1800 synes den kun at være brugt til Beboelse, ikke til Forretning.

Efter Anders Madsens Død i 1670 ejedes Gaarden i nogle Aar af hans efterlevende Hustru, en Datter af den Jacob From, som i 1641 var Fiskemester i Koldinghus og Skanderborg Len.¹²⁾ Efter Koldings Kopibog for 5. August 1676 overtoges dette Aar Ejendommen af Jacob From »i Skifte efter sin Moder«. Slægtsforholdet synes at være, at denne yngre Jacob From er Søn af Anders Madsens Hustru i et tidligere Ægteskab med en From. Det meddeles i Protokollen, at da »Jacob From er uden Riget, dog selv myndig« og ikke har befuldmægtiget nogen paa sine Vegne, bemyndiges to Borgere til at udleje Gaarden til Mathias Friis, Amtsskriver paa Koldinghus paa eet Aar for en Leje af 20 Rdl., saaledes at denne udreder Skat og foretager nødvendig Reparation paa Stalden.

I 1681 træffer vi samme Mathias Friis — tidligere Borgmester i Ystad — som Gaardens Ejer. I dette Aar fik han nemlig Tilladelse til fra Slottets Vandledning at lægge en Stikrende ind i Gaarden.¹³⁾ Ved det ovenfor omtalte Havesalg 1697 bestemtes, at Apotekeren skulde tilfylde det Hul i Haven, »hvor tilforn Fontænen har været«. Ved Udgravninger i 1902 og 1907 har man fundet Rester af dette Anlæg.¹⁴⁾

Under Amtsskriver Mathias Friis forfaldt Ejendommen stærkt. Han synes at være død i 1695, og i 1697 maatte hans Enke frasælge Haven til Apoteker Bendix

Thode. I 1698 kunde Gaardens Værdi kun ansættes til 180 Sletdaler. Den var behæftet med to Prioriteter. Af disse tilhørte den ene Apoteker Johan Adolf Møller, og efter dennes Død i 1696 hans Efterfølger, Bendix Thode, den anden Amtsskriver Peder Pedersen, berygtet i Koldings Historie ved sine Processer, sine Slagsmaal og sin Brutalitet overfor Kronens Bønder.¹⁵⁾ Peder Pedersens Prioritetskrav stammede fra Mathias Friis' Gæld til Borgmester Jacob Ross i Fredericia for leverede Manufakturvarer. I 1692 var denne Gældsfordring, stor 80 Rdl. 1 Mark og 15¹/₂ Skilling, indført som Prioritet i Gaarden, næst efter Apoteker Møllers Prioritet. I 1697 overtoges den af Amtsskriver Peder Pedersen, som saa i 1698 lod sig Gaarden overdrage, da Mathias Friis' Enke ikke kunde udbetale den opsagte Prioritet. Efter at være blevet Ejer af Gaarden erhvervede Peder Pedersen i 1701 den i 1697 frasolgte Have tilbage.

Efter Peder Pedersen nævnes som Ejere Guldsmed Didrich Hansen Buch (1702), Amtsforvalter Anders Hansen (1710), Amtsforvalter Jens Voigt (1719), Krigsraad Hans Folsach (1723), Amtsforvalter, Kammeraad Thomas Folsach (1728), dernæst Regimentskriver Nicolai Hansen, efter hvis Død Gaarden i 1750 ved offentlig Auktion for en Pris af 525 Rdl. overtages af Lieutenant Christian Christensen Lange af Bredvad Mølle »med ved Gaarden liggende Frugthave og i Værelserne værende seks Jernkakkelovne, alle med Tude, ligeledes Gaardens med Rette tilhørende Jord Norden Colding By«. I Auktionsskødet læses følgende Beskrivelse af Gaarden: »18 Fag Længde, de 15 Fag to Loft høj, og tre Fag over Porten. Med Gaards Rum, item ni Fag Stald een Loft høj, samt to Fag tilbygte Halvtag«. Allerede 1752 sælger Lieutenant

Lange Gaarden til Handelsmand Peder Jacobsen Hjelm for 580 Rdl. Courant. Mærkeligt nok er Kakkellovnenes Tal i Løbet af de to Aar sunket fra seks til fire. Efter Peder Jacobsen Hjelms Død ejedes Gaarden i nogen Tid af hans Enke. I 1765 ses den at have tilhørt Heinrich Richter Bruun, som i dette Aar for at dække en Prioritet maatte pantsætte »Møbler, saasom et Brændevins Redskab med fuldt Tilbehør, en ny Stabel Sengested og ny Sirtses Omhæng, med derudi værende og tilhørende Sengeklæder, et Egechatol med Skab og Tilbehør«. Efter hans Død blev Gaarden i 1773 sat til Tvangsauktion og for en Pris af 610 Rdl. Dansk Courant tilstaaet Købmand Christian Jessen i Haderslev, senere Købmand i Kolding og denne Bys Stadshauptmand til 1803.¹⁶⁾ I Auktionsbetingelserne staar, at den i Gaarden værende Brønd er tilfælles med Apoteker Eilshow.

V.

Hovedindtrykket af ovenstaaende Redegørelse er da en Gaard, som i Aarene 1644 til 1773 dels som Følge af Svenskekrigene, dels paa Grund af de fleste Ejeres Fattigdom til Tider har været mere eller mindre brøstfældig, flere Gange pantsat og solgt ved Tvangsauktion. Billedet er typisk for Byen. Fra 1735 haves en fuldstændig Fortegnelse over Koldings Huse og Gaarde, deres Tilstand og Ejernes Formuesvilkaar. De fleste af Ejerne kaldes fattige. Om Husene og Gaardene siges atter og atter, at de er »i ringe Tilstand«, »forfaldne«, »brøstfældige«, »faldefærdige«, »pantsatte«. Det var Koldings dybe Nedgangs Tid, da Armod sad til Huse i de fleste Borgerhjem. Endnu i 1769 var Indbyggertallet kun 1200, og først omkring 1800 mærkes sikker Fremgang mod bedre Tider.¹⁷⁾

VI.

Ved Testamente af 3. Oktober 1798 overdrog Christian Jessen Gaarden til sin Broderdatter, Anna Kattrine Jessen, og hendes Mand, Prokurator Hans Hansen Sødorph. Under Koldinghus' Brand 30. Marts 1808 sendte Oberstinde Hwiid først sine Børn ned til Sødorphs, men disse var, da Børnene kom, allerede flygtet ud af Lejligheden af Frygt for Branden.

Efter Prokurator Sødorphs Død overtoges Gaarden ved Auktion 19. September 1816 af Købmand, senere Hospitalsforstander Peder Christian Thiesen for 9680 Rdl. rede Sølv. I Auktionsbetingelserne siges, at Sælgeren — Fru Sødorph — forbeholder sig alle Havens Frugter, og at Vinduerne i Sidekammeret og Spisekammeret ud mod Apotekerens Grund kun maa lukkes op med Tilladelse af denne Gaards Ejer.

Gaardens Værdistigning fra 1773 til 1816 viser, at der i disse Aar er foretaget meget store Reparationer. Desuden er der opført en ny Bygning Øst for Gavlhuset i Skellinien mod Apotekerens Ejendom, den Bygning, der kaldes »Tverhuset« i Vurderingerne til Købstædernes almindelige Brandforsikring.

	1827	1837	1847
a. Forhus	Rdl. 2275	Rdl. 3200	Rdl. 3200
b. Sidehus	- 328 12 Sk.	- 450	- 450
c. Tverhus	- 492 18 Sk.	- 720	- 1680
d. Halvtag	- 175	- 160	- 30
e. do.	- 10 90 Sk.	- 10	- —

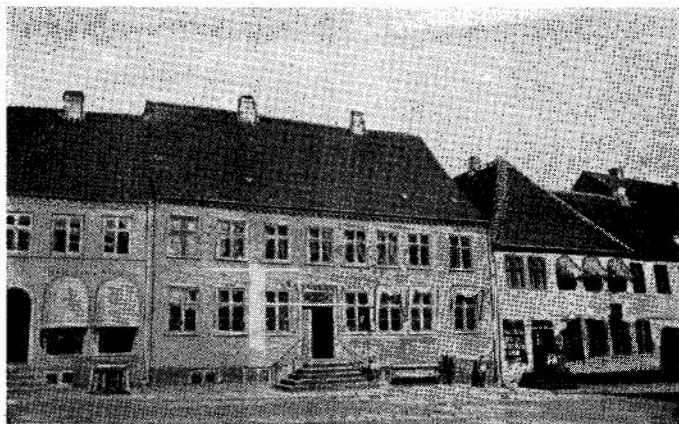
Da Teatersalen, som var i Tverhuset, omtales 1815, har denne Bygning eksisteret ved Thiesens Overtagelse af Ejendommen 1816. De tre Vurderingssummer viser, at han har udvidet det ret betydeligt.

Gaardens sidste Ejer var Klubvært og Købmand Peder Brandorff, som ved Købekontrakt af 4. Februar 1847 overtog Ejendommen for 6400 Rdl.

VII.

Paa Billedet fra 1870 ses Brandorffs Gaard mellem Apoteket mod Nord og mod Syd Markdaners efter 1849 genopbyggede Gaard, i en Aarrække Byens Postgaard.¹⁸⁾ Billedet viser en toetages Bygning, den nordlige Del et Gavlhus med Butik i Stuen, ca. 13 Alen bredt, den sydlige Del et ca. 9 Alen bredt Sidehus med Port. Gavlhuset strakte sig 43 Alen, Sidehuset 12 Alen ind paa Gaardspladsen.

Baade Gavlhuset og det lidt lavere — sandsynligvis senere tilbyggede — Sidehus var Bindingsværk. Gavlhuset har sikkert været ret uændret, siden det omkring 1650 opførtes af Peder Hansen Helt, men er efter 1773 blevet grundigt restaureret, bl. a. med Grundmur ud mod Gaardspladsen i begge Etager, saaledes at Bindingsværket kun saas enkelte Steder.

Brandorffs Gaard 1870.

Gaardspladsen efter Kæmner Brandorffs Rekonstruktion.

Øst for Gavluuset laa en 32 Alen lang, 17 Alen bred Bygning i to Etager, det ovenfor omtalte »Tverhus«.¹⁹⁾ Den sydlige Side i underste Etage bestod af en Række Fyrretræs Stolper, der bar Loftsbjælkerne og første Sals Bindingsværks Mur. Herved skaffedes Lys og Luft til den lange Port, der strakte sig fra Vest til Øst gennem hele Tverhuset, i en Bredde af ca. 5 Alen. Fra Porten var Indgang til Staldene, som kunde rumme 20—30 Heste. Her opstaldedes i en Aarrække — af Mangel paa Plads i Postgaarden — Hestene, som trak de kongelige Personposter til Ribe og Varde, store, gultmalede Karosser med fire Siddepladser, forspændte med fire Heste. Paa Markedsdage var baade Staldene og Gaarden fulde af Markedsvogne og disses Heste.

Ovenover Staldene og Portrummet fandtes en første Etage, der til forskellige Tider brugtes til Pakhus, Kornmagasin eller Teatersal, hvorefter mere i et følg. Kapitel.

I Længdeporten fandtes mod Vest en ca. fire Alen bred Tværport, i hvis nordlige Ende var en Brønd, opsat af Kampesten, fælles med Apoteket, der havde sin Vandpost paa den modsatte Side af et Plankeværk.

Alle Bygninger mod Gaardspladsen var kalkede med blegrød Farve, Soklen sortkalket, Porten hvidkalket. Vinduer, Gaarddør, Kælderlem, Porten mod Torvet var brunmalede, Gangdøren i Porten hvid, Trappegælenderet mørkegrønt.

Øst for Tverbygningen laa et otte Alen langt, 22 Alen bredt Stykke Gaardsrum, og Øst for dette en Urte- og Prydhave, ca. 40 Alen lang, 17 Alen bred, med Køkkenplanter, Aspargesbede, Syrener, Jasminer, Rosenbede, Blomstergrupper og Pæretræer.²⁰⁾

Paa Grund af de store Bygninger var Ejendommens Gaardsplads — bortset fra Stykket Vest for Haven — kun en lang, snæver Smøge, med en flad Rendesten langs Posthuset og Udkørsel baade til Torvet og daværende Petersilliegade, nu Slotsgade.

Værelsernes Tal i alle tre Bygninger var op mod 30, men i Bygningens Klubtid — til 1860 — var i Gavlhusets øverste Etage nogle Skillerum nedbrudt for at skaffe en stor Dansesal.

Opmaaling til Bygningsafgift gav i 1850 følgende Flademaal:

Gavlhuset: Stuen	536	Kv.-Alen
1. Sal	536	—
Sidehuset: Stuen	75	—
1. Sal	75	—
Tverhuset: Stuen	137	—
1. Sal	551	—

I 1867 var Bygningerne i Købstædernes almindelige Brandforsikring vurderede saaledes:

Gavlhuset	5120 Rdl.
Sidehuset	810 —
Tverhuset	2640 —
Halvtage m. m.	170 —
	8740 Rdl.

Ved en i 1866 — vel med Henblik paa Byens Overtagelse af Gaarden — afholdt Taksationsforretning, foretaget af Snedkermester I. Dahl og Murermester L. Gynther, udvalgte af Retten, og med Byskriveren, Borgmester Monrad som Protokolfører, beskrives Bygningerne saaledes:

- a. Forhus (d. v. s. Gavlhuset): 16 Fag, to Etager, Bindingsværk, med Enden til Gaden, indrettet i nederste Etage til Butik og Beboelse, i øverste til Beboelse.
- b. Forhus (d. v. s. Sidehuset til Gaden): tre Fag, to Etager, Bindingsværk, tilbygget det andet Hus til Gaden: Øverste Etage er indrettet til Beboelse, i nederste Port og Trappegang.
- c. Sidehus (d. v. s. Tverhuset): 12 Fag, to Etager, Bindingsværk. Øverste Etage er indrettet til Kornmagasin med tre Lofter over seks Fag og to Lofter over seks Fag. I nederste Etage er Stald, Vognskur, Brændsel m. m.

Under ni Fag af Forhuset er en god Kælder. Samtlige Bygninger er vel vedligeholdte og opførte af gode Materialer. Assureret i Brandkassen for 8280 Rdl.

Til Gaarden hører en rummelig Gaardsplads, hvorfra haves Udkørsel til to Gader. En Vandpost giver godt og tilstrækkeligt Vand. Ved Siden af Gaardspladsen er en Have, og saafremt den skulde sælges, vilde den være meget godt skikket til Byggeplads, da den vender ud til Petersilliegade. Hele Gaardens (d. v. s. Ejendommens) Areal udgør omtrent 2700 Kv.-Alen, Byggepladsen iberegnet.

Ejendommen er beliggende paa et særdeles fordelagtigt Sted, saavel til Købmandshandel som til anden

Næringsdrift. Den aarlige Lejeafgift kan anslaaes saaledes:

Den øverste Etage er for Tiden udlejet for . .	220 Rdl.
Anslaaet Lejeafgift af øvrige Ejendom	500 —
	<u>720 Rdl.</u>
Deraf til Skatter og Reparationer, aarligt . .	120 —
Igen	600 Rdl.,

der udgør Renten af 15,000 Rdl., men vi takserer Ejendommen, saaledes som den nu forefindes, efter dens nuværende virkelige Værdi i Handel og Vandel til 14,000 Rdl., uden at vi ved Taksationen har taget Hensyn til Bygningernes Assurancesum, eller til hvad disse kan have kostet at opføre, lige saa lidt til hvad Ejendommen kan tænkes at ville stige i Værdi. Til den sidste Købesum (Side 12) kan intet Hensyn tages, da den nuværende Ejer, som har købt Gaarden for ca. 20 Aar siden, efter den Tid har ladet foretage betydelige Til- og Ombygninger.

VIII.

Efter 1800 faar Brandorffs Gaard paa forskellig Maade stor lokalhistorisk Interesse.

Her var til 1857 Byens Teaterlokale. Før 1800 havde Raadhussalen ikke blot været det Sted, hvor de fornemste Gæstebud holdtes, men ogsaa Byens Forlystelseslokale. I 1633 ses »en Gøgler at have givet en Daler for Leje af Raadhussalen«. I det 18. Aarhundrede vides en omrejsende tysk Trup at have lejet Salen til Opførelse af »Pickelherring«, en Slags Bajadsspil, og i 1727 betalte »en Person, der agerede paa Raadhuset med en Hest« — altsaa en Slags Cirkusforestilling — tre Mark i Leje.²¹⁾

Den første samtidige Beretning om Teatersalen i Brandorffs Gaard stammer fra en Skildring i »Ribe Stiftstidende« af den Fest, hvormed man i Kolding i 1815 fejrede Frederik VI's Kroning. Det meddeles, at

efter Højtideligheden i Kirken samledes om Aftenen et talrigt Selskab i »Klubbens Lokaler«, der var prydet med grønne Kranse. I en i Baggrunden af *Selskabets Theater* anbragt Skovlund var rejst et Alter, paa hvis Fod i Transparent læstes »Kongen leve«. ²²⁾

I Begyndelsen af det 19. Aarhundrede gik en Bølge af Teaterbegejstring over Landet. Dramatiske Selskaber stiftedes i alle større og mange mindre Byer. Der indrettedes Scener, hvor Byens Dilettantskuespillere opførte baade Tragedier og lettere Skuespil. I sin Komædie »Hr. Burchardt og hans Familie« fra 1827 lader Hertz en af Personerne spørge: »Kan du nævne mig en Købstad saa ussel og ringe, at den jo ikke har sit staaende Teater, hvor Byens Honoratiores ugentlig en Gang præsenterer sig?« I nogle omtrent samtidige Teatererindringer fra »en lille østjydske Fjordby« meddeles, at disse Glæder i 1813 og de følgende Aar var Midtpunktet for Byens Interesser. Den hele By var ved Opførelsen af Skuespil i Bevægelse, som om Landets Ve og Vel stod paa Spil. Enhver, som paa nogen Maade havde den ringeste dramatiske »Bekvemhed«, blev taget i Betragtning. Der var ved disse Forestillinger almindelig Glæde, Jubel og Begejstring trods den snævre Plads og det mangelfulde Sceneudstyr, der mindede om Haandværkernes Opførelse af »Pyramus og Thisbe« i Shakespeares »Skærsommernatsdrøm«. ²³⁾

Det maa staa hen, om den pseudonyme Forfatters Skildring angaar Kolding eller en anden lille østjydske Fjordby. Forholdene har sikkert alle Vegne været ret ens. Skildringens Udgangspunkt er 1813. At Koldings Teatersal har været i Brug i 1814, kan sluttes af, at der i dette Aar i Byen omtales et dramatisk Selskab, der spillede Dilettantkomædie. Maleren C. O. Dyring

havde lavet de nødvendige Kulisser og Dekorationer. Om Forestillingerne siger Fyhn, at adskillige af de optrædende udførte deres Roller godt, og at »det lille Selskab udmærkede sig blandt flere deslige i de mindre Byer«. ²⁴⁾ En af de optrædende var Jens Peter Wising, den Gang 26 Aar gammel. Skomagermester Andreas Kyster, der som Dreng kom i Wissings Hus, har meddelt, at denne en Gang havde talt om sin Dygtighed som Dilettantskuespiller. Alle havde rost hans Spil. Han havde saa spurgt, om det ikke kunde blive bedre, og da der blev svaret »Nej«, holdt han op med at spille Komædie, »for naar det ikke kunde blive bedre, maatte det jo blive ringere, og det vilde jeg ikke have.« Da Andreas kom hjem og fortalte dette til sine Forældre, sagde de, at det passede godt nok. Wising havde spillet fortrinligt, men holdt pludseligt op, uden at nogen vidste Grunden. ²⁵⁾

Teatersalen var i Tverhuset paa første Sal med Opgang fra Gaarden. Over Salen var der Kornmagasin. Kort Tid efterat Brandorff i 1847 havde overtaget Ejendommen, indtraf en Begivenhed, der kunde have faaet de sørgeligste Følger. Der skulde være Børnebal i Klubbens Balsal paa første Sal i Hovedbygningen. I Teatersalen i Tverhuset var dækket til Spisning. Kort før denne skulde begynde, gik Brandorff ind i Salen for at se, om alt var i Orden. Han hørte en underlig Sukken og Knagen i Bygningen, traadte tilbage og var næppe igen kommet uden for Døren, før Salens Loft styrtede ned med et Brag og knuste baade Borde og Service, med Undtagelse af een eneste Tællerken. Sammenbruddets Aarsag var, at Købmand N. W. Bastrup, som havde lejet Loftet til Kornoplag, havde dynget mere Korn op, end det af Alder møre Loft kunde bære.

Det var et stort Tab for Brandorff. Bygningen blev mere betryggende genopført af Tømrermester A. E. Forsberg, der havde været Konduktør hos Arkitekt Nebelong ved Opførelsen af Latinskolen. I Anledning af Genopførelsen holdtes en Indvielsesfest med Spisning og Bal. Ved Ballet fik Fru Brandorffs Tjenestepige svedet et Hul i Panden af sin Kærestes Cigar, som han beholdt i Munden under Dansen. Pigen blev saa vred, at hun slog op. Det var en dramatisk — baade komisk og tragisk — Indvielse af den ny Teatersal.

Den ny Teatersal var som den gamle paa første Sal i Tverbygningen. Salens Længde var omtrent 30 Alen, Bredden 16, Højden 7. Tilskuerpladsen rummede ca. 350, Scenen laa i Salens østlige Ende. Brandorff lavede selv alt Snedkerarbejdet, Dyring Malerarbejdet. Det hele var selvfølgelig ret primitivt. Der var kun seks Dekorationer. I Loftet over Tilskuerpladsen var en rund Aabning, over denne stod en stor Sukkertønde, op i hvilken den manglearmede Lysekroner med Stearinlys hejsedes for at dæmpe Lyset paa Tilskuerpladsen, naar Forestillingen begyndte. Da der efter 1857 indrettedes en Teaterscene i Klubben »Enigheden«s ny Bygning i Høffdingsgade (nu Jernbanegade), købte Bestyrelsen Brandorffs Sceneinventar, som derefter var i Brug til 1889, da Bygningens østlige Halvdel, hvor Teatret var, blev solgt og nedbrudt.

Efter 1820 kom de første professionelle Skuespiller-selskaber til Kolding, i Tyverne under Ledelse af Direktør Steiner, der ogsaa gav Undervisning i Dans, senere Bechers, Werlichs, Titchens, Müllers, Ehlers-Raus, Volkensens, Millers og Ohlsens Selskaber. I Trediverne siges Kotzebues rørende Stykker at være

gaaet over Scenen til Sufflørens hvæsende Akkompagnement.²⁶⁾ Ogsaa tyske Forestillinger nævnes. Fra Fyrrerne omsendte Selskaberne undertiden før deres Ankomst Abonnementslister paa seks Forestillinger à 2 Mark og 8 Skilling, medens Betalingen for en enkelt Forestilling var 3 Mark. Omkring 1850 kendes ogsaa dramatiske, musikalske og Balletforestillinger af det kongelige Teaters Kunstnere paa Sommertourné. Billetprisen var først 3, senere 4 Mark. Blandt de optrædende var Schram, Madame Fossum, født Gerlach, Balletdanserne Hoppe og Jomfru Rostok. Nogle Programmer er opbevarede, af hvilke et fra 1853 gives Side 21.

Medens Besøget ved disse Forestillinger i Almindelighed var stort, synes Byens Damer at have generet sig ved at komme til Opførelsen af Holbergs Komedier. Interessant er i saa Henseende følgende Inserat i »Kolding Avis« 13. Februar 1853 forud for en Opførelse af »Jeppe paa Bjerget«: »Vore Damer i Provinserne iagttaget nøje *decorum*, men naar de tror, denne bestaar i ikke uden Blusel at kunne høre og se gamle Holberg, saa fejler de i høj Grad. Hovedstadens Damer giver et værdigt Eksempel, da de uden utidigt Snerperi ligefuldt besøger Theatret, hvad enten Holberg taler frit, eller de vistnok langt mere eqvivoke franske Forfattere indhyller deres Platheder i et tyndt Slør.«

Dilettantforestillingerne fortsattes Perioden ud, i Fyrrerne under Ledelse af Læge Rosenstand. De gaves ofte i veldædigt Øjemed. Saaledes opførtes i 1854 »Mester Gert Westphaler« samt Overskous »En Bryllupsnats Fataliteter« og i 1855 Hertz' »Sparekassen« med Overskud paa henholdsvis 293 og 234 Rdl., ret imponerende Resultater i en By paa ca. 3000 Indbyggere.

THEATRET I KOLDING

Mandagen d. 27de Juni, Kl. 7,

giver

en Forening af det kongelige Theaterpersonales Medlemmer

følgende Forestilling.

Forste Afdeling.

Udvalgte Scener af Operaen

„Jægerbruden“ af C. M. v. Weber.

Personerne:

Agathe	Mad. Fossum.
Caspar	Hr. Schram.
Max	Hr. Sahlertz.

Pas de deux sérieux,

dandses af Hr. Hoppe og Jfr. Rostok.

Anden Afdeling.

Lazarilla eller Sangerinden med Gløret

Syngestykke i 1 Act, bearbejdet efter Seribe og comp. af Prof. Bey.

Personerne:

Don Velasques, Maler	Hr. Sahlertz.
Palomita, hans Huusholderske	Mad. Fossum.
Perdiean, Alguazil	Hr. Schram.

(Handlingen foregaar i Sevilla.)

Et Stating:

Matrosens Hjemkomst,

Scene og Engelskdands, komponeret af Hr. Hof-Balletmester Bournouville,
dandses af Hr. Hoppe og Jomf. Rostok.

Billetter à 4 Rmbk. sæes hos Hr. Klobvort Brandorff samt
forestillingsdagen ved Indgangen der sæbnes Kl. 6. Begyndelsen sker Kl. 7.

Næste Forestilling Tirsdagen d. 28de Junis.

Ved Skuespilopførelserne var der undertiden Orkestermusik, under Ledelse først af kongelig Kapelmusikus Friis, senere af Organist Rasmussen. Det rige Musikliv, som prægede Kolding efter 1800, holdt sig i de første Aartier indenfor private Hjem, men i hvert Fald i Fyrreterne var der i Teatersalen offentlige Koncerter, f. Eks. de fire aarlige Vinterkoncerter af Musikforeningen med Organist Rasmussen som Dirigent, assisteret af Fredericias Hoboister.²⁷⁾ Ligeledes nævnes Optræden af fremmede Tonekunstnere, f. Eks. Violoncellisten Kellermann 1847 og 1852, H. C. Lumbye 1852. Endvidere Klubbens musikalske Assembléer, tre hver Vinter, ved hvilke blandt andre Adjunkterne Schmidt og Wittrup samt Læge Markussen sang Bellmannske Sange.

Teatersalen i Brandorffs Gaard blev saaledes i en lang Aarrække et Hjemsted for Byens æstetiske og musikalske Interesser. Ogsaa paa andre Maader blev Salen — Byens største Sal — taget i Brug. Her holdt i 1852 Ekeroth, Overlærer ved Lærdsbøl, en Række Foredrag om den elektromagnetiske Telegraf. I 1851 omtaler »Kolding Avis« med Anerkendelse Dr. Ottos »Mnemoniske (d. v. s. Hukommelseskunsts) Soirée« samme Sted. Her fremviste i 1853 Hr. Goldkette »mechaniske og eqvilibristiske Kunster, Pantomime og Tryllebilleder«, i 1855 Direktør Zaneboni sit »store romerske Abe- og Hundetheater, hvis Præstationer er kendte i hele Europa«. Samme Aar var der »physikalske Produktioner« af Hr. Figer, »Hof- og Palais-kunstner hos Hs. Majestæt Sultan Abdul Meschid« og magiske Forestillinger à la Doctor Faust af A. v. Olivo, »som for Hs. Majestæt Kong Frederik VII. og flere Monarker har udført sine fysikalske og Trylleproductioner«. I Teatersalen holdtes i September 1850 en

Basar til Fordel for saarede Krigere og de faldnes Efterladte. Paa Markedsdage ses Salen at være brugt til offentligt Danselokale »med Dansemusik fra Fredericia«. ²⁸⁾

IX.

Da den kun 23-aarige Peder Brandorff i 1847 overtog Thiesens Købmandsgaard med den i Gaarden værende Klub, var det maaske Klubforretningen mere end Købmandsforretningen, der var bestemmende for ham. Fru Brandorff var en meget dygtig Husmoder, der kunde forestaa Klubbens Madlavning, medens han passede Butiken. At Værtskabet i Klubben efter Offentlighedens Mening var hans Hovedbeskæftigelse, ses af, at han til 1860 næsten altid kaldtes »Klubvært« Brandorff.

Efter Københavns Eksempel oprettedes omkring 1800 i alle danske Købstæder Klubber, med selskabeligt Samvær som Maal, men uden det litterære Præg, som karakteriserede adskillige af Hovedstadens Klubber. Mændene ønskede et Sted udenfor Hjemmet, hvor de efter endt Dagværk kunde komme sammen for at spille Kort eller Billard, ryge Tobak og drøfte Verdens, Landets og særligt Byens og deres Medborgeres Affærer. Sammenkomsterne oplivedes ofte af en Bolle Punch. Det var Drikkevisernes Tid, og over Bollen blev der sunget lystige Sange, hvis Emne i Reglen var Vingudens og Selskabelighedens Pris. Forat ogsaa Damerne kunde se mildt til Klubben, holdt man om Vinteren nogle Koncerter og Baller med Souper. Officielt var Formaålet — som det ofte udtrykkeligt fremhæves i Lovenes første Paragraf, f. Eks. i Koldings »Borgerforenings« Love — at bidrage til Almendannelsens Fremme ved at aabne Adgang til selskabelige Fornøjelser og almennyttig Læsning: »Til den Ende

anskaffer Selskabet de vigtigste Blade og Bøger, der have almindelig Interesse og bidrage til Oplysning og Almendannelse.«

Den ældste af Koldings Klubber synes at have været den Klub, der i en Aarrække kaldtes »Thiesens Klub« efter Ejeren af Brandorffs Gaard fra 1816 til 1847, Købmand, senere Hospitalsforstander P. C. Thiesen. At Klubben har eksisteret, før Thiesen overtog Gaarden, ses af, at den i 1815 nævnes i den Side 16 anførte Meddelelse i »Ribe Stiftstidende« om Festen i Kolding i Anledning af Frederik VI's Kroning. Maaske har den tidligere — allerede 1808 — haft Lokaler i Helligkorsgade Nr. 20.²⁹⁾

Fyhn meddeler³⁰⁾, at Byens Klub »for flere Aar siden« — altsaa omkring 1840 — »spaltedes i to paa Grund af en lille Kurre, som knyttedes paa det selskabelige Livs for Resten jævne Træad, den ene for Embedsmændene og den mere velhavende Købmandsstand, den anden for den simplere Borger- og Haandværkerstand. Om Vinteren har man haft Baller i Klubberne hver Maaned, og denne Ungdommens Fornøjelse skal endog regelmæssigen have strakt sig til Haandværkslærlinge.« Fyhn tænker utvivlsomt med de to Klubber paa »Enigheden« og »Borgerforeningen«, efter hvis Love fra 1852 — der henvises i disse til tidligere Love fra 1847 — »Svende og Handelsbetjente, som i to Aar har haft stadigt Ophold i Byen, kan foreslaas til Optagelse i Selskabet som dansende Medlemmer.« I en Adjunktfrues Optegnelser fra 1847 siges, at Kolding havde tre Klubber, den tredje for »simple Haandværkere«. Fruen tænker sikkert med dette overlegne Udtryk paa »Borgerforeningen«, men hendes Meddelelse om, at der var tre Klubber i Byen, er tvivlsom, dels fordi Fyhn kun nævner to, og dels

fordi der i »Kolding Avis« fra 1849—1854 kun findes Avertissementer fra »Enigheden« og »Borgerforeningen«.

Det kan ikke med Sikkerhed siges, naar Klubben i Brandorffs Gaard antog Navnet »Enigheden«. Dens Navn, før Thiesen i 1816 overtog Gaarden, kendes ikke. Efter 1816 omtales den i Traditionen som »Thiesens Klub«. I 1845 synes dens officielle Navn at have været »Den venskabelige Forening«. Saaledes kaldes den i Beretningen om den Diner med efterfølgende Bal for 200 Personer, som holdtes i Klubbens Lokaler den 23. Oktober i Anledning af den højtidelige Indvielse af Lærskolens ny Bygning.³¹⁾ Efter 1847, da Brandorff blev Klubvært, var Navnet »Enigheden«, som det ses af Avertissementerne i »Kolding Avis«.

Medens vi kun véd lidt om »Thiesens Klub« ud over, at det var Byens »fine« Klub, haves der ret fyldige Meddelelser om Klubben »Enigheden« i Aarene 1847—1855, da den havde Lokaler i Brandorffs Gaard. Foreningen lededes af tre »Directeurer«, valgte paa tre Aar. Det aarlige Kontingent var for indenbys Medlemmer seks, for udenbys fire Rdl. Ekstraordinære Medlemmer, som kun maatte deltage i Klubbens Baller og Koncerter, betalte to Rdl. om Aaret. Der afholdtes Generalforsamling den første Torsdag i hver Maaned, bl. a. til Optagelse af nye Medlemmer ved Ballotation. Til Optagelse krævedes to Tredjedele af de tilstedeværendes Stemmer, saa at det var let at holde misliebige Personer ude. Direktionen havde Ret til at indbyde Enker med deres Døtre til Selskabets Baller og andre Forlystelser uden Betaling. Ligeledes Disciple i Lærskolens to øverste Klasser. Der vaagedes strengt over, at Medlemmerne til Ballerne kun indbød Damer, som enten var i Slægt med Selska-

bets Medlemmer eller var paa Besøg i et Medlems Hjem. Ved Baller og Koncerter og andre Forlystelser, hvor Damer var til Stede, var Tobaksrygning kun tilladt i Billardværelset.

Medlemstallet har i Halvtredserne været omkring 150. Som Thiesens Klub var ogsaa »Enigheden« trods sit lovende Navn Byens »fine« Klub, en ret eksklusiv Forening for Honoratiores, Byens Embedsmænd og Læger, Lærdskolens Rektor og Adjunkter, de store Købmænd, Omegnens velhavende Proprietærer, Præster o. s. v. De tre »Directeurer« var i 1853 Konsul H. H. Grau, Kancelliraad Kralund og Borgmester Qvistgaard.

Klubbens fire Læse- og Spillestuer var paa første Sal i Hovedbygningen, desuden Aftrædelsesværelser for Herrer og Damer. Paa første Sal i Hovedbygningen var ogsaa den store Balsal, der ligeledes kunde benyttes til Fællesspisninger. At de store Fællesspisninger holdtes i Teatersalen, ses af Meddelelsen Side 18. I Tverbygningen var desuden indrettet to »Sommerlæsestuer« og en »Keglestue«, hvorfra en Keglebane var anlagt langs Hegnet mod Apotekerens Have. Klublokalerne omtales i »Kolding Avis«³²⁾ som »store og behagelige«, medens den ovenfor omtalte Adjunktfrue udtaler sig meget kritisk baade om Lokalerne og Betjeningen. Hun fortæller i sine Erindringer, at man spiste til Aften ved ganske smaa Borde i den samme Sal, hvor der dansedes. Man fik kun skaaret Smørrebød i Portioner. Ønskede man dertil en Kage eller et Glas Vin, maatte man betale særskilt. Lokaler og Betjening forekom hende tarvelige. I Aalborg, hvorfra hun kom, havde alt været ganske anderledes elegant og storartet, baade Værelserne, Beværtningen, Betjeningen og Musiken. »Men Damerne,« fortsætter hun,

»var nydeligt paaklædte, og man kendte alle og traf altid nogen, det kunde interessere at tale med, saa jeg morede mig altid godt.«

Ifølge Lovenes Paragraf 16 kunde Direktionen overlade Klubværtens Selskabs Lokaler, med Undtagelse af Læseværelset og Billardstuen, til Afholdelse af Baller og andre Forlystelser, »undtagen paa en af de sædvanlige Klubaftener, Mandag og Torsdag, paa hvilke man formener, at Selskabets Medlemmer ville samles i større Tal end ellers.« Man kan af denne Lovbestemmelse slutte, at Klubbens Medlemmer, d. v. s. Mændene — thi Kvinder kunde ikke blive Medlemmer — paa disse Aftener i stort Tal har været samlet til hyggeligt Samvær efter almindelig dansk Klubsik med en Bolle Punch eller nogle Flasker Vin fra Brandorffs velforsynede Vinkælder, medens de i glade Klubsange priste Fader Bacchus, »Enigheden« og den frejdige Feststemning. Selskabet havde sin egen Visebog. Udgaven fra 1857, der synes at være et Optryk af en tidligere Samling med et Tillæg, falder i to Afdelinger, den første Fædrelandssange, den anden Selskabssange og Drikkeviser. De sidste er langt de fleste, 57 mod 24 i første Afdeling. Man kan vel antage, at den første Afdeling væsenlig har været bestemt for Klubbens store Festaftener, naar der ogsaa var Damer til Stede, den anden for de ugentlige Klubaftener, naar Mændene var for sig selv. Man finder i den sidste Afdeling mange af de kendte Drikkeviser fra omkring 1800 og de følgende Aartier: »At Slyngler hæves til Ærens Top«, »Der var en Gang en tapper Mand«, »En Skaal for den Mø i blufærdige Aar«, »For at være, som man bør, Venner! maa man drikke«, »Hvor Fader Evan troner«, »I et Vinhus vil jeg sige«, »Lad den skrantende Magister«, »Min Doktor er en herlig Mand«,

»Om hundred Aar er Alting glemt«, »Vi sidder sammen, som vi kan bedst«, »Vor Klub er dog en herlig Sag«, »Vort Dagværk er til Ende« o. s. v. Et Par af Sangene har latinsk Anslag, vel til Ære for Lærdskolens Adjunkter. Mellem Sangene munter Passiar, nogle lystige Taler eller Bellmannske Sange fra »Til-lægget«, foredragne af Lærdskolens Adjunkter og Byens unge Læger.

Pludselig indtraf en Begivenhed, der udsatte Navnet »Enigheden« for en katastrofal Prøve og fik vidt-rækkende Følger baade for Klubben og for Brandorff. Begivenheden fortælles med Varianter, men den hævd-vundne Beretning lyder saaledes:

Nytaarsdag 1855 mødtes i Klubbens Billardstue Konsul H. H. Grau og Agent Warming, den Gang Købmand i Søndergade, tidligere Lærer, i Aarene 1858—1861 og 1864—1865 Byens Folketingsmand, kendt for sin gravitetiske Optræden, men tilbøjelig til hurtigt opbrusende Hidsighed. Efter at have ønsket hinanden glædeligt Nytaar kom de i Snak om Ministeriet Ørstedes Afgang tre Uger tidligere. Warming beklagede det. Grau udtalte sin Glæde over dette reaktionære Ministeriums Fald. Samtalen udartede til højrrøstet Skænderi, i hvilket Grau fuldstændigt overdøvede Warming. Men da han samtidig gestikulerede stærkt og med sin Pegefinger kom for nær til Warmings Næse, blev denne, som misforstod sin Modstanders Fingersprog, rasende og svarede med et Næveslag, som straks blev gengældt. Et Øjeblik efter laa begge paa Gulvet, Agenten (det gamle Ministerium) oven paa Grau (det ny Ministerium: Bang-Andræ-Hall) til stor Forfærdelse for Klubbens Karl, Morten Ravnkjær, det eneste Vidne til dette politiske Opgør. Efter en anden Beretning var Krimkrigen Diskussionens Emne.

Grau indkaldte til en ekstraordinær Generalforsamling den 8. Januar. Paa denne blev der stillet Forslag om de to Stridsmænds Eksklusion. Forslaget kom dog ikke til Afstemning. Det vilde næppe være blevet vedtaget, da begge havde et stort Parti i Foreningen. I Stedet foretrak baade Grau og Warming at udmelde sig af Klubben, som Folkeviddet i Anledning af Slagsmaalet og den stormende Generalforsamling foreslog omdøbt til »Uenigheden« med en Knytnæve og et blaåt Øje som Foreningsmærke. Grau og hans Venner stiftede derefter en ny Klub, »Foreningen«, Warming og hans Parti Klubben: »Den venskabelige Forening«. ³³⁾

Saa vidt Traditionen. Begivenheden nævnes slet ikke i »Kolding Avis« for 1855, hverken af Redaktionen eller af Indsendere. Af Avertissementerne kan drages nogle Slutninger. Medens der i disse findes talrige Meddelelser om Baller og Generalforsamlinger i »Borgerforeningen«, »Enigheden« og »Foreningen«, er der slet ingen fra »Den venskabelige Forening«. Man kan da formode, at denne, hvis den virkelig efter Traditionen er stiftet, har haft en meget kortvarig Tilværelse. »Enigheden«, der havde mistet mange Medlemmer, maatte fra 1. Oktober flytte ned i Klubvært Jørgensens mindre Lokaler i Helligkorsgade 20, hvorefter »Foreningen« — Graus Klub — rykkede ind i Brandorffs Lokaler.

»Enigheden«s Medlemmer har ikke følt sig tilfredse ved de nye, trange Forhold, og i Slutningen af 1855 fremsattes Forslag om ved Aktietegning at skaffe den nødvendige Kapital til Opførelse af en Klubbygning. Resultatet blev en toetages Bygning i Høffdingsgade. Grundstenen blev lagt 15. August 1856. En Medaille blev indmuret med Kongens Portræt paa Aversen, og

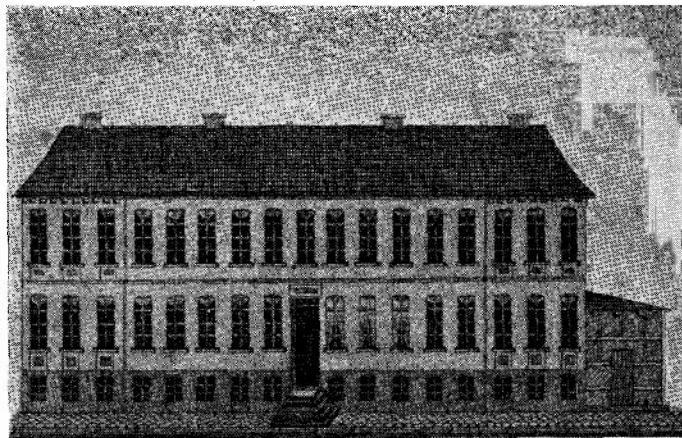

paa Reversen følgende Indskrift: »Enighed gør stærk. 1856, den 15. August lagdes Grundstenen til Selskabet Enighedens Klubbygning. Enighed i Selskabet tilvebragte Midlerne til Bygningens Opførelse.«³⁴) Enigheden blev yderligere understreget og prist i en af Boghandler Salling til Indvielsen den 15. November 1857 skrevet Sang, i hvilken det bl. a. hedder:

Ved *Enighed* jo rejstes dette Tempel,
 Hvor vi iaften samles første Gang;
 Lad os da trykke *Enighedens* Stempel
 Paa Grund og Gaul ved fulde Bægres Klang!
 Lad os paany iaften kraftigt knytte
 Fostbroderlaget fast imellem øs!
 Saa skal Samdrægtighed ej fra os flytte,
 Og Modgang kjækt vi kunne byde Trods.

Staa kraftigt da, Du, „*Enighedens*“ Minde!
 Trods gennem Sekler Tidens hvasse Tand!
 Lad os i *Dine* Sale altid finde
 Oprigtig *Enigheds* og *Friheds* Aand.
 Saa reis dig op da baade Gamle, Unge!
 Til bredfuld Rand du Glasset fylde maa!
 Lad saa et velmeent Hurra kraftigt runge:
 Gid „*Enigheden*“ længe maa bestaae!

»Enigheden«s Medlemmer har sikkert med Begejstring sunget Sallings Sang, typisk Efterklingklang fra de gamle Klubviser, og tømt de »bredfulde Bægre« i tillidsfuldt Haab om en straalende Fremtid i de nye »Sale«. Haabet gik ikke i Opfyldelse, dels af økonomiske Grunde, dels fordi Foreningslivet efterhaanden antog nye, mere praktiske Former. Kun i otte Aar formaaede »Enigheden« at »trodse Tidens hvasse Tand«. Allerede i Begyndelsen af 1865 blev »Enigheden« ophævet og afløst af »Den borgerlige Klub Enigheden«, en Navnændring, der antyder en Sammensmelt-

»Enigheden« Klubbygning.

ning med »Borgerforeningen«, der havde Lokaler i Helligkorsgade Nr. 20. Det ses af »Den borgerlige Klub Enigheden«s Protokol, at der i Januar 1865 udsendtes et Opraab til Indmeldelse i den ny Klub »for at virke til bedre Forhold og en større Enighed her i Byen«, og samtidig Indbydelser til de udenbys Medlemmer af de opløste Selskaber »Enigheden« og »Borgerforeningen« om ligeledes at indmelde sig. Klubben »Foreningen« var allerede opløst i 1860.

»Den borgerlige Klub Enigheden« holdt sig kun i tre Aar. Den opløstes paa en Generalforsamling 4. Marts 1868. Bygningen overtoges af J. S. Borch og N. W. Bastrup, der i sin Tid havde tegnet en anden Prioritet. Fra 1868 var der i Ejendommen Foreningslokaler for tre Foreninger. I Bygningens vestre Ende, der hidtil havde været Telegrafstation, lejede den i 1862 stiftede »Forening af Haandværkere og Industri-drivende i Kolding« nogle Værelser. I den østre Ende indrettedes Lokaler for to selskabelige Klubber, paa

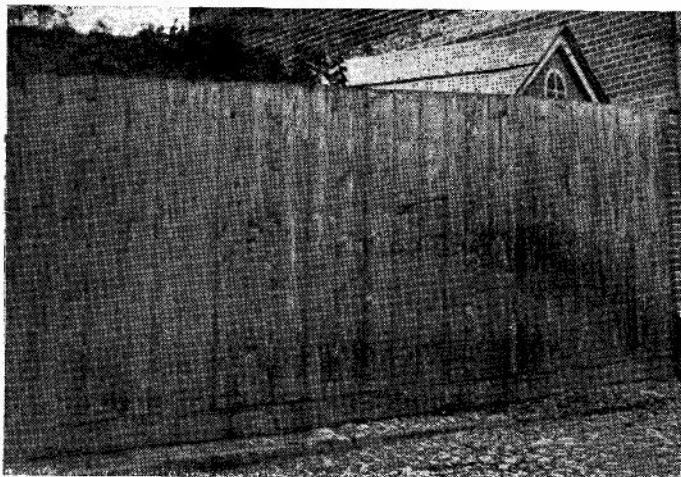
første Sal »Kolding Klub« (»de fine«) for Byens Bourgeoisie med Klubaftener Onsdag og Lørdag, i Stuen »Industriforeningens Klub«, en Underafdeling af Haandværker- og Industriforeningen. Først i 1888 sammensmeltedes »Industriforeningens Klub« og Hovedforeningen. I 1882 var en tredje Klub, »Fremads Klub« gaaet ind. »Kolding Klub« eksisterede endnu i Begyndelse af Firserne. Efter dens Ophævelse var Koldings Haandværker- og Industriforening Byens eneste Klub. Klubbygningen var i 1883 købt af Murermester Morten Nielsen, som i 1885 solgte den vestre Halvdel til denne Forening.³⁵⁾

Da »Foreningen«, som efter Oktober 1855 havde haft Hjemsted i Brandorffs Gaard, ophævedes i 1860, blev Klublokalerne i Gavlhuset lavet om til Beboelse og første Sal udlejet. I Tverbygningen blev der indrettet et Udstillingslokale for Støbegods og Sprøjter, og Teatersalen blev taget i Brug til Kornmagasin.

X.

Sin største Betydning for Kolding fik Brandorffs Gaard i 1876, da dens Nedbrydning skabte en naturlig og lige Færdselsaare fra Torvet med den nordlige Bydel til Jernbanestationen og det nordøstlige Opland, og tilvejebragte Betingelserne for et nyt, stort Bykvarter.

Lige siden Anlægget af det indre Kolding omkring St. Nicolai Kirke i det 13. Aarhundrede havde Østergade og Torvets østlige Husrække — med Baggrundene ud mod »Fronten«, nuværende Slotsgade — været Byens østlige Grænse. Havnen laa ved Sønderbro. Færdselsaaren fra Byen mod Øst var den snævre Vej fra Helligkorsgade gennem Sønder Klostergade, Øster Klostergade (nu Munkegade) til Snoghøjvejen. Hele Terrænet Øst for »Fronten«, Nord for Sønder

Brandorffs Plankeværk.

1858³⁶⁾ en større Bebyggelse i Klostergaderne, i Høffdingsgade kun to mindre Bygninger paa den søndre Side, paa den nordre Side Hjørnebygninger ved Slots-gade og Fredericiavej og mellem disse »Enigheden«s ny Klubbygning. Høffdingsgades vestre Ende begrænsedes af Brandorffs Plankeværk med en Udkørselsport.

Høffdingsgade henlaa i adskillige Aar som en almindelig Markvej. Trods gentagne Klager i »Kolding Avis« over dens upassende Tilstand blev den først bragt i 1861. Med Bebyggelsen gik det vedblivende langsomt. I 1875 fandtes paa dens nordre Side følgende Bygninger:

Matr. Nr. 419, Hjørnet af Slotsgade, nu Kolding Folkebank, een Etage, med høj Kælder, ejedes af Muremester Morten Nielsen.

Matr. Nr. 421, nu Nr. 11, Borgmester Monrads nypførte Ejendom, to Etager.

Matr. Nr. 429, »Enigheden«s Bygning, to Etager.

Matr. Nr. 433, paa Hjørnet af Fredericiavej, een Etage, med høj Kælder, ejedes af Skipper Rasmus Hansen.

Paa den søndre Side laa:

Matr. Nr. 409, Bogtrykker Heimanns Ejendom, to Etager, med Gavl mod Høffdingsgade, Side mod Slots-gade.

Matr. Nr. 407, nu Nr. 20, een Etage, med høj Kæl-der, Vognmand Hans Iversens Ejendom.

Matr. Nr. 406, nu Diskontokassen, een Etage, med høj Kælder, Gæstgiver Flintholms Ejendom.

Matr. Nr. 404, to Etager, Tømremester Holms Ejendom, nu tilhørende Chr. F. T. Henrichsens Efter-følger.

Desuden paa Hjørnet af Munkegade Pladsen foran Dansesalonen »Colosseum«.³⁷⁾ De aabne Mellemlum mellem Bygningerne var oftest afspærrede fra Gaden med Stakit eller tjærede Plankeværker og udlejedes til omrejsende Cirkus, Menagerier og Karuseller.

Al kørende Trafik fra det nordøstlige Opland og Jernbanen til Torvet foregik til 1876 gennem Munke-gade, Sønder Klostergade, Helligkorsgade og Øster-gade. Fodgængere benyttede Passagerne gennem Post-gaarden (Markdaners Ejendom) — aflyst 1859 paa Grund af Misbrug — eller gennem Brandorffs Gaard, som spærredes, naar der blev tørret Tøj. I saa Fald maatte Fodgængere for at komme til Torvet dreje om ad Slotsgade. Om Vinteren kunde dette være farligt nok, da hele Slotsgade ned til Helligkorsgade var Dren-genes mest yndede Kælkebakke, der sjældent tildrog sig Politiets Opmærksomhed.

Allerede ved Anlægget af Høffdingsgade i Halvtred-serne var den Tanke fremsat, at den ny Gade burde fortsættes til Torvet ved Køb og Nedbrydning af Bran-

dorffs Gaard. Tanken var ikke den Gang slaaet an, til Dels paa Grund af Borgmester Qvistgaards Modstand, som havde forsikret, at det ikke skulde ske i hans Tid, da det vilde forrykke Byens Færdsel og tilføje Klostergadernes Ejere store Tab.³⁸⁾ I 1875 var Stemningen en anden. Kolding var nu en By paa 6535 Indbyggere. Efter 1864 var Oplandet vokset mod Syd ved de otte rige sønderjydske Sogne. Byens Havn var i stadig Udvikling. Produkthandelen med det nordøstlige Opland var i stærk Fremgang, og allerede Vogntrafikken herfra kunde ønskeliggøre en mere lige og naturlig Kørevej gennem Byen. Det samme gjaldt i endnu højere Grad Vogntrafikken til og fra den ny Jernbanestation. Statsbanens Aabning i 1866 og Vestbanens i 1874 havde skabt nye Betingelser for Byens driftige Handelsstand. Der havde staaet en hæftig Kamp om Jernbanestationens Beliggenhed. Laasbys Købmænd under Ledelse af Grau havde ønsket Jernbanelinien ført Nord om Byen under Vejlevejen, med Jernbanestationen tæt ved St. Jørgens Hospital. Da Hensynet til Havnen havde bevirket, at Stationen fik sin nuværende Plads, maatte det staa klart for alle, at en ny Færdselsvej for Vogne fra Jernbanestationen til Torvet og den nordre Bydel var en tvingende Nødvendighed.

Den 18. Marts 1875 behandlede i Byraadet et Forslag fra Grau om Nedsættelse af et Udvalg til Udarbejdelse af en Plan om en hensigtsmæssig Forbindelse mellem Byens Gader og »Veje, der snart bliver Gader«. Forslaget fik en velvillig Modtagelse, og der blev nedsat et Udvalg, bestaaende af Grau, Prokurator Zahn og Bankdirektør Warburg. At Grau paa dette Tidspunkt har tænkt paa Køb og Nedrivning af Brandorffs Gaard, fremgaar af en sikker Meddelelse om, at det var efter Graus Anmodning, at Zahn indledede For-

handlinger med Brandorff om Køb.³⁹⁾ Men det varede ikke længe, før Grau — uvist af hvilken Grund — gik mod denne Plan. I Stedet foreslog han at skabe »en nordlig Linie« ved Ekspropriation af Morten Nielsens Ejendom paa Hjørnet af Slotsgade og Høffdingsgade, Ekspropriation af en Ejendom paa Hjørnet af Slotsgade og Slotsstræde — nu Markdanersgade — og af tre Smaahuse i Slotsstræde, desuden en ca. tre Alen Udgravning af Staldgaardsbakken med en solid Stensætning.

I Aarets sidste Maa-neder stod der ved Møder og i Bladene en hæftig Kamp om de to Forslag. Graus stærkeste Argument var Bekostningen. Brandorff forlangte 52,000 Kr. for Grun-

H. H. Grau.

den uden Bygninger, og Grau hævdede, at »den nordlige Linie« vilde blive betydeligt billigere. Fra anden Side udtaltes, at dette var meget tvivlsomt, og at »den søndre Linie« burde foretrækkes, fordi Kolding i Forvejen havde en saadan Rigdom af Krinkelkroge. at det var lidet ønskeligt at føje en ny til. Grau fik Tilslutning i Handelsforeningen, hvor Købmændene fra Laasby og den sydlige Bydel var i Flertal. Derimod var der overvejende Stemning for den søndre Linie ved et Møde i Industriforeningen og ved et »Borgermøde«,

til hvilket Grau havde sammenkaldt i November. Foruden ved disse Møder blev Sagen drøftet i Bladenes redaktionelle Artikler og talrige Indsendelser. Sproget var ofte hidsigt og groft. »Kolding Avis« kaldte Graus Optræden for Humbug, hvortil Grau svarede, at han ikke agtede at inlde sig i Avispolemik med »Bertel Møller hin unges sandhedsfordrejende Skriverier«.

Graus voldsomme Agitation og den delvise Stemning, som han forstod at rejse mod den store Udgift, havde det positive Resultat, at Lodsejerne i Høffdingsgade tegnede sig for betydelige private Bidrag til Gennemførelsen af den søndre Linie, saa at Grau med utvivlsom Ret triumferende kunde udtale, at det var lykkedes ham »at kalde Specierne frem«.

Da Forhandlingerne trak i Langdrag, bestemte Brandorff, efter at have ventet over et halvt Aar paa en Afgørelse, sig til at gøre sin Have mere indbringende ved at opføre en Beboelseslejlighed med Façade mod Slotsgade. Da i den Anledning først Tverhuset var ombygget, og der forelaa Tegning og Overslag til den ny Bygning, meddelte han i November Byraadet, at han ikke kunde staa ved sit Tilbud længere end til 3. December.

En Afgørelse var derved blevet nødvendig. Ved Byraadmødet den 2. December forelaa fra Lodsejerne i Høffdingsgade Tilbud om Bidrag paa 25,850 Kr. Apoteker Rink og Overretssagfører Schwensen — Ejeren af Østergade Nr. 1 — tilbød desuden 8500 Kr. for Overtagelse af 850 Kv.-Alen af Grunden. Byens Bidrag vilde derved kun blive 17,650 Kr. Købet vedtoges med fem Stemmer (Borch, Bruun, Kralund, Warburg og Zahn) mod to (Grau og Bager Jacobsen). Formanden, Borgmester Monrad, stemte ikke, da han som Lodsejer i Høffdingsgade var personligt interesseret.

Brandorff og Værtshusholder S. Q. Petersen var fraværende. Sagen kom til anden Behandling i et ekstraordinært Møde den 3. December, hvor Grau protesterede mod Sagens efter hans Mening ulovlige Behandling. Den 17. December kunde »Kolding Avis« meddele, at Ministeriet havde approberet Købet, saa at »Sagen om Gadens Forlængelse kan anses for endelig afgjort«. Da Grau hørte om Approbationen, skal han have sagt: »Nu er der Glæde i Israel.«⁴⁰⁾ Da den officielle Meddelelse om Approbationen forelaa i Byraadsmødet den 30. December, nedlagde han en ny Protest mod Byraadsbeslutningens Gyldighed og »forbeholdt Kommunens Ret i videste Omfang«.⁴¹⁾

En medvirkende Grund til Sagens hurtige Gennemførelse var sikkert Frygt for, at Grau ved Byraadsvalget i Januar 1876 skulde sætte sin Liste igennem. Dette skete. Grau havde derefter fem Stemmer i Byraadet mod de højstbeskattedes og Borgmester Monrads fem Stemmer, kunde altsaa nedstemme ethvert Forslag. Han indtog straks det Standpunkt, at Købet af formelle Grunde var ulovligt og ikke forpligtede det ny Byraad. Derefter fulgte Aaret igennem et Stykke kommunal Obstruktionspolitik, som der næppe er Mage til i Koldings Byraadshistorie. Graus formelle Grunde var meget spinkle: Formanden havde ikke ledet Mødet den 2. December. Det ekstraordinære Byraadsmøde den 3. December var ikke sammenkaldt ved Avertissementer i Byens Blade, men kun mundtligt. Han (Grau) havde ikke underskrevet Protokollen. Ved Byraadsmødet i Juli 1876 angreb han voldsomt Borgmesteren, fordi denne — i Henhold til Købekontrakten — »havde haft den Dristighed uden Byraadets Billigelse« i Juni Termin at udbetale 2000 Kr. til Brandorff. Ved Budgetbehandlingen i Oktober modsatte

han sig følgende Udbetalinger. Da Zahn i den Anledning erklærede, at han vilde fremtvinge de kontraktmæssige Udbetalinger gennem Domstolene, svarede Grau: »Bange machen gillt nicht«. Ogsaa han vilde benytte alle til Raadighed staaende Midler mod de Medlemmer, der i sin Tid ulovligt havde tvunget denne Sag igennem.

I Henhold til Købekontrakten skulde Grunden være ryddet inden 1. Juli 1876. Dette blev punktligt overholdt. Bygningerne til Nedbrydning var blevet overtagne af Murermester Morten Nielsen. Da saa i Slutningen af Juni Brandorff skriftligt meddelte Byraadet, at Grunden var klar til Overtagelse, erklærede Grau, at dette var Byraadet ganske uvedkommende, da Grunden ikke tilhørte Byen. Senere nedstemte han en Bevilling paa 5000 Kr. til den ny Gades Planering og Brolægning.

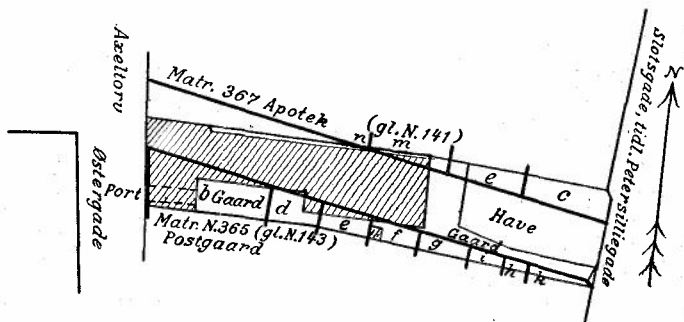
Graus Obstruktionspolitik medførte, at Grunden i Aarets sidste Halvdel henlaa i en frygtelig Tilstand, trods talrige Klager i Byens Blade. I »Kolding Folkeblad« for 17. Juli spørges: »Tilhører dette Bakkedrag, der henligger midt i Byen — som det synes med det nærmeste Formaal at forsyne Torvet og de nærmeste Hovedgader med et ubegrænset Kvantum Støv — Købmand Brandorff, eller er det maaske afleveret til Byen og altsaa Kommunens?« Under Overskriften »Kommunalt Svineri« klager en Indsender i »Kolding Avis« den 23. December over, at »Grunden endnu henligger uden Brolægning, uden Regulering, i det hele i en uforsvarlig Tilstand. For et Par Aftener siden veltede en Vogn, og kun den høje Sne frelste de paa Vognen værende fra en alvorlig Beskadigelse. Afspærring tilraades, i det mindste for Vognkørsel.« Ved Byraads-mødet i November forelaa fra Sundhedskommissionen

en Klage over den med snavsede Vandhuller opfyldte Grund som skadelig for Byens Sundhedsforhold.

Situationen var ganske haabløs. I Byraadet stod to lige stærke Partier overfor hinanden. Den ene Part hævdede, at Grunden var købt, den anden Part benægtede det. Bygningerne var revet ned. Grunden laa hen uden Ejer. Brandorff skulde have sine Penge. Den nødvendige Byraadsbeslutning til Udbetalingen kunde ikke vedtages. Sagen var i den Grad gaaet i Haardknude, at den kun kunde løses ved Proces eller et Magtsprog fra en overordnet Myndighed. Da saa Grau havde faaet den paa Budgettet ansatte Udbetaling nedstemt, indsendte Zahn, Borch og Bruun en motiveret Klage til Amtet. Grau og Grooss havde Planer om at faa Sagen indbragt i Rigsdagen. I »Kolding Folkeblad« for 7. September fremsatte en Indsender dette Forslag. Redaktionen lovede »at komme tilbage til denne Tanke«. Der er en mundtlig Tradition om, at Grau og Grooss i den Anledning rejste til København.⁴²⁾ Da det ikke blev til noget med en Indbringelse i Folketinget, og da »Kolding Folkeblad« ikke »kom tilbage til Tanken«, kan man vel slutte, at Folketingsmand Berg, Ejer af »Kolding Folkeblad«, har fraraadet en saadan Fremgangsmaade.

Da saa Aaret gik til Ende, uden at Brandorff i December Termin fik sit kontraktmæssige Tilgodehavende udbetalt, anlagde han Sag mod Byraadet. Hans Indstævning kom til Behandling i Mødet den 3. Januar 1877 under et hidsigt Ordskifte, der af Grau karakteriseredes som »Tratteri«, af Zahn som »polsk« og af »Kolding Avis« som »blot og bart Vrøvl«. Da der ikke opnaedes Forlig i Forligskommissionen, tilbød Sagfører J. L. Hansen, nyvalgt Byraadsmedlem fra Januar 1876, at føre Processen for Byraadet gratis.

Den foretagne Udstykning af Brandorffs Gaard, Matr. 366, der viser, hvilke Parceller der er tillagt Naboejendommene Matr. 365 og 367.

Det blev J. L. Hansens første kommunale Bedrift at ordne denne Sag, der ogsaa udenfor Kolding havde vakt en for Byen lidet smigrende Opmærksomhed. Han havde ved Afstemningerne fulgt Grau, men udtrykkeligt erklæret, at »han aldrig havde udtalt et Ord om, at han vilde fravige Handelen«. Han var for klog en Jurist til ikke at indse, at Graus Indvendinger mod Købets Gyldighed vilde være virkningsløse overfor en Domstol. Forlig blev opnaaet i Begyndelsen af Februar 1877 »paa Vilkaar af en kontraktmæssig Betaling af Renter og Afdrag til Brandorff«. I Sagsomkostninger skulde Byraadet betale 200 Kr. Brandorff var til Gengæld gaaet ind paa nogle smaa Lempelse i Betalingsterminerne. Ved samtidige Forhandlinger med Apoteker Rink var det opnaaet, at denne havde erklæret sig villig til at nedbryde og derefter genopbygge Apoteket, samt afgive saa meget af dettes Grund, at den ny Gade kunde føres ud paa Torvet i en lige Linie, medens den efter den oprindelige Plan vilde have udmundet skævt ind mod Østergade.⁴³⁾

Sagens Ordning var en Sejr for J. L. Hansen, men ydmygende for Grau. Altid rethaverisk og overmodig

paa Grund af Valget i Januar 1876 havde han haabet i det ny Byraad at kunne skaffe sig Oprejsning for Nederlaget i 1875 i Kampen om den nordre og den søndre Gadelinie, og samtidig dukke ikke blot Brandorff — i mange Aar hans kommunale Modstander —, men ogsaa Borgmester Monrad og de højstbeskattede Vælgeres Repræsentanter. Han maatte til sidst se en ny Mand i sit eget Parti gennemføre Sagen i skarp Modstrid med hans egne overmodige Udtalelser i alle Byraadsmøderne.

Den ny Gade fik Navnet »Nygade«, til i 1891 hele Strækningen fra Torvet til Jernbanestationen blev om-døbt til »Jernbanegade«.

Købet og Nedbrydningen af Brandorffs Gaard er i Koldings Historie den billigste Færdselsregulering med de største økonomiske Følger. Kommunalpolitisk er det en af de interessanteste Byraadsepisoder med værdifulde Bidrag til en Karakteristik af de Mænd, som den Gang var Byens Ledere.

XI.

Den sidste Ejer af den gamle, historiske Gaard, Købmand og Klubvært Peder Brandorff — født 1. November 1824, død 13. September 1900 — var Søn af Jeppe Olufsen Brandorff, Gaardejer og Sognefoged i Højrup, Stepping Sogn. Slægtsnavnet er gammelt. Slægten stammer formentlig fra Tønderegnen.

Efter at have været i Handelslære i Haderslev blev han i 1845 Kommis hos Købmand Caspar Müller i Kolding ved Sønderbro.

I 1847 købte han Thiesens Gaard. Købmand Caspar Müller underskrev Kontrakten som Selvskyldner, da Brandorff endnu ikke var myndig.

Foruden fra 1847—1860 at være Klubvært var han tillige fra 1847—1876, da Gaarden blev nedbrudt, Købmand. Forretningen, som oprindeligt var en Kolonialhandel, havde i de første Aar kun ringe Om-sætning. Efterhaanden udvidedes den ved Produkt-handel med Korn og Smør, desuden Vinhandel og

Peder Brandorff.

* 1.-11.-1824. † 13.-9.-1900.

saa forskellige Salgs-artikler som Fajance, Porcellæn, Galanterivarer, Børster, Legetøj, Gibsfigurer, Pressegær, der inogle Aar havde et stort Navn, til sidst Kakkelovne, Sprøjter og Landbrugsmaskiner.

I Krigsaarene var Gaardens Lokaler et yndet Tilholdssted for Officerer og Soldater, baade danske og tyske. Her spiste Olaf Rye i 1849.

Her indrettede de tyske Officerer sig i 1864 en hyggelig Vinstue i Brandorffs Kontor. Der var altid Indkvartering, i 1849 ogsaa Lazaret. De menige tyske Soldater fyldte i 1864 Butiken for at skaffe sig Varer mod eller uden Betaling. En Gang var deres Optræden saa brutal, at Brandorff maatte klage til Vagtkommandanten, der straks sendte en Afdeling, som ryddede Butiken og tog Opstilling i denne for at hindre Overgreb.

Under Bombardementet 23. April 1849 var Gaarden meget udsat. Brandorff og hans Hustru maatte søge

Tilflugt i Kælderen, og da Naboejendommen — Markdaners Gaard — blev skudt i Brand, flygte over Torvet gennem Adelgade og Laasbygade, medens Kuglerne fløj om deres Hoveder. Over Eltang og Snoghøj naaede de til Fyn, derfra over Fænø og Vonsild tilbage til Kolding. Gaarden var i de mellemliggende Dage blevet besat af Fjenden og lavet om til Lazaret. Baade Butiken og Lejligheden var i en frygtelig Tilstand. Alle Skabe og Kommoder var opbrudt, Indholdet røvet, Sengklæder, Dyner og Lagener tilsølede med Snavs og Blod, en Del var bortfjernet og fandtes senere paa Raadhuset. Da den Skade, som Byen havde lidt ved Bombardementet, i

Fru Cathrine Brandorff.
* 17.-8.-1813. † 1.-9.-1891.

Slutningen af 1849 blev vurderet, fik Brandorff i samlet Erstatning 439 Rdl. 5 Mark.

Efter Gaardens Nedbrydning i 1876 opgav Brandorff sin Virksomhed som Købmand, men beholdt til sin Død det Agentur for »Brandforsikringsselskabet Danmark«, som han havde overtaget i 1871.

I 1856 var han blevet valgt til kommunal Revisor. Han kom derved ind i de kommunale Forhold, der snart mere og mere optog hans Interesse og Tid, ikke til Gavn for Forretningen, som ofte maatte passes af en

Kommis og en Dreng. I 1861 blev han af Amtmanden beskikket til Kaptajn for Brand- og Politikorpset, en Stilling, som han beklædte til Udgangen af 1874. Ved hans Afgang overrakte Korpset ham et Guldur med Kæde af svært Guld. Under Krigen i 1864 udførte han sammen med Proprietær Campen, Elkjærholm, et stort Arbejde i den Kommission, der ordnede Befordringsvæsenet for Hæren. Som Anerkendelse herfor modtog han 6. December Ridderkorset af Kong Christian IX. ved dennes Besøg i Kolding.

Kun 35 Aar gammel blev han i 1859 valgt ind i Borgerrepræsentationen, dernæst stadig genvalgt, til han i 1876 nægtede at lade sig opstille. Han var Borgerrepræsentationens Formand fra 1865—1868, da ved den ny Kommunallov Byens Borgmester blev selvskreven Formand for Byraadet. Som Borgerrepræsentant og Byraadsmedlem udførte han et stort og uegenyttigt Arbejde, og i flere vigtige Spørgsmaal var det hans Synspunkt, der sejrede.

Med megen Interesse arbejdede han for Forskønnelsen af Byens Omegn. I 1851 var han sammen med Maler Dyring ivrigt optaget af Nyplantning i Charlottenlund, nu Marielund. I 1866 lykkedes det ham at vinde Flertal i Byraadet for en stor Bepantning paa Stejlbjerg og at skabe Interesse for denne Sag i hele Ryen, saa at mange af Byens Damer blev medvirkende. Baade han selv og hans Hustru deltog personligt i Arbejdet. Det Egetræ, der staar for Enden af Kralundsgade, er plantet af Fru Brandorff. Det skyldtes ham, at Stien langs Slotssøen — den nuværende »Kærlighedssti« — blev anlagt i 1868, ligesom han medvirkede ved Regulering af Slotshavens Grænser imod de Syd for liggende Haver.

Af hans kommunale Virksomhed maa særligt frem-

hæves hans Arbejde som Formand for Gade- og Vej-udvalget — efter at have faaet vejledende Undervisning af en Landinspektør foretog han selv alle Nivel-linger og Beregninger — som Formand for Fattig-udvalget, hvor han efter Evne søgte at skabe bedre Kaar for de fattige, og som den virkelige Leder af By-ens Gasværk i en Aarrække. I 1860 var han valgt ind i et Udvalg for Opførelsen af et Gasværk i Kolding. Han blev hurtigt Sjælen og den drivende Kraft i dette Foretagende, og det var en smuk Anerkendelse af hans Arbejde, at hans Gaard blev det Sted, hvor Gassen først tændtes den 22. September 1861. Han roses i alle Meddelelser fra den Tid stærkt som en indsigtfuld og energisk Leder af det ny kommunale Værk. Han ofrede baade Tid og Arbejde paa denne Gerning — hvilket var saa meget mere betydningsfuldt, som Gasværkets første Forretningsførere ikke var Fagmænd og ikke særligt dygtige — skaanede aldrig sig selv, hverken ved Dag eller Nat. Han havde givet Ordre til, at han straks skulde tilkaldes, hvis der var noget i Vejen med Driften, og i Begyndelsen skete dette adskillige Gange om Natten. Naar han om Aftenen var i Sel-skab, plejede han at opfordre Deltagerne til at lægge Vejen hjem forbi Gasværket for at se, om alt var i Orden.

Fra 1865 til 1875 sad han i Borgerrepræsentationen og Byraadet sammen med Grau. Forholdet mellem disse var ikke altid godt, da de repræsenterede mod-satte Synspunkter, Brandorff det borgerligt konserva-tive, Grau den fremtrængende kommunale Opposition. Undertiden var der sagligt Samarbejde, ofte bitter Modstand og haarde Sammenstød. Da Grau til 1876 var i Mindretal, blev det i de fleste Sager Brandorffs Synspunkt, der sejrede. Bortset fra den i forrige Ka-

pitel skildrede Strid om Gaardkøbet, i hvilken Brandorff som personligt interesseret holdt sig strengt udenfor, kan nævnes Spørgsmaalene om Pladsen for det ny Raad- og Arresthus og for Jernbanestationen. Om Enkelthederne i den første Sag henvises til Eliassens udførlige Redegørelse.⁴⁴⁾ Grau ønskede, at Byen skulde købe Præstegaarden og Naboejendommen i Torvegade til Nedbrydning for her at opføre Raad- og Arresthuset, Brandorff holdt paa Bevarelsen af den gamle Plads paa Torvets vestlige Side med en Udvidelse ud paa den gamle Kirkegaards Grund. Vor Tid maa beklage, at Grau ikke sejrede. Kolding vilde saa endnu have et Akseltorv af nogenlunde passende Størrelse.

Anderledes lyder Nutidens Dom i Spørgsmaalet om Jernbanestationens Plads. Graus Forslag om at anbringe Jernbanestationen paa St. Jørgens Hospitals Grund (se Side 52) vilde have medført, at Forbindelsen med Havnen skulde foregaa ved en lang Trækbane. Man kan ikke undre sig over, at Graus Standpunkt fik kraftig Tilslutning fra Laasbygades Beboere, ligesom man vel tør antage, at hans egne Grundejerinteresser — som Ejer af de mange af ham selv opførte Bygninger i Allégadekvarteret — har været et medvirkende Motiv. Det er Brandorffs store Fortjeneste, at han hurtigt forstod — gennem Samtaler med den ledende Baneingeniør — at Banens Betydning for Byens Handels- og Erhvervsliv krævede den kortest mulige Forbindelse mellem Havn og Jernbane. Det lykkedes ham at vinde Borgmester Monrad og Købmand N. W. Bastrup for dette Synspunkt. Det afsluttende og afgørende Møde skulde holdes i Vejle. Fra Kolding deltog tolv Mænd. Befordringen var tre Landauere, og efter Aftale tog hver af de tre Plads i sin Landauer, hvor de fik deres

Byraadskolleger under saglig Behandling med det Resultat, at de i Vejle var i stort Flertal.

Da Brandorff i 1884 søgte Stillingen som Forstander for St. Jørgens Hospital — han fik den ikke — skrev tidligere Borgmester Monrad, den Gang Herredsfoged i Nørvang-Tørrild Herreder, følgende anbefaling for hans Ansøgning: »Under en henvend 18-aarig Embedsvirksomhed i Kolding har jeg ved Samarbejde med Ansøgeren lært ham at kende som en kærnesund Personlighed med en særegen Evne til hurtigt og grundigt at sætte sig ind i alle Forhold, i hvilke Virksomhed anvistes ham, en sjælden Uegennyttighed, Udholdenhed i at gennemføre, hvad han ansaa for godt og formaalstjenligt, og med Skønsomhed i alt sit Omdømme.«

Smukkere Dom og Eftermæle for en Mands kommunale Virksomhed kan ikke let tænkes.

Noter.

E.: Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid. F.: Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding, 1848. F. II: Fyhn: Kolding i Tidsrummet 1848—1860. F. A.: Fyhns „Arkivregistraturer, Kjøbstaden Kolding angaaende“, som opbevares paa Koldings Kæmmerkontor. J. R.: Jydske Registre. J. T.: Jydske Tegnelser. K. A.: Kolding Avis. K. B.: Kancelliets Brevbøger. K. F.: Kolding Følgeblad. V. A. A.: Vejle Amts Aarbøger.

¹⁾ Ordet „Forte“ har i ældre Dansk forskellige Betydninger. Her synes det at betyde „Drivvej for Kreaturer“. Grundejerne i Østergade og paa Torvet har i deres lange Baggaard haft Stalde, hvorfra Køerne gennem Bagportene og ad „Forten“ dreves ud til Græsmarkerne.

²⁾ Mourids Podebusk, Ejer af Herregaarden Kiørup i Odense Amt, døde i Kolding ^{18/9} 1593, blev begravet i Kolding Kirke ^{28/10} samme Aar. I 1613 blev hans Lig overført til Kiørup Kirke. Da denne blev nedbrudt i 1784, flyttedes alle dér bisatte Lig af Podebuskernes Familie til Slægtens Stamsæde, Putbus paa Rygen. Kinch: Ribe Bys Historie 1536—1680, II.

³⁾ Nogle Aar tidligere havde Frederik II faaet denne Gaard overdraget af Reinholdt Meyer, formodentlig en Købmand, der senere ses at være flyttet til København. I 1584 havde Kongen overladt denne Gaard til Simon Jæger og hans Livsarvinger. Men da Simon Jæger snart efter døde uden saadanne, var Gaarden

inddraget af Kongen, saa at han i 1587 kunde tilskøde Markdaner den. J. R. ^{25/8} 1584, ^{19/12} 1587, J. T. ^{23/6} 1588. V. A. A. 1908, 25⁹ giver Meddelelse om Caspar Markdaners Vaabenskjold. Fremstillingen hos E., 102, er delvis urigtig. Med Urette tvivler han om, at Gaarden, hvor nu Østergade Nr. 1 ligger, har tilhørt Markdaner, skønt han selv meddeler, at dennes Vaaben var anbragt over Porten. Denne Tvivl har saa faaet ham til at ville anbringe den Gaard, som Markdaner fik tilskødet ^{19/12} 1587, et andet Sted paa Torvet, længere mod Nord, i Strid med Skødets Stedsangivelser. Skødebrevet er udførligst gengivet hos F. A.

⁴) Ane Saxesdatter nævnes F. 170 som Ejer af en „Jord og Kaalhave“ Nord for Byen i Aaret 1594. Samme Sted, 59, Note, nævnes Borger Anders Saxesen, som 1564 sælger et Stykke Kaalgaards Jord.

⁵) F. 170; Provst Bakkes Indskrifter i Kolding Kirke. ⁶) Ludvig Thomsen: Koldings Sejlskibe 11. ⁷) E. 342. ⁸) V. A. A. 1922, 155—157. ⁹) En Sletdaler var fire Mark, en Rosenobel en engelsk Guldmønt, Værdi ni Daler. ¹⁰) E. 266.

¹¹) Skøde- og Pantebøger i Koldings Raadhusarkiv. Til min Beskrivelse af den gamle Gaard har Hr. Kæmner Brandorff gjort følgende Tilføjelse:

„Jeg har en svag Formodning om, at Gavlhuset i sin første Skikkelse kun har været 24 Alen langt. I denne Afstand fra Gaarden laa nemlig den østlige Kældermur, og her opdagede jeg i 1876, da vi flyttede Vinlageret, bag de østlige Reoler et tidligere ukendt Kældervindue af samme Størrelse og i samme Højde som de mod Gaarden vendende Kældervinduer. Dette taler for, at Huset er bygget i to Tempi, saaledes som det ogsaa kan ses i Borchs Gaard og det gamle Hus i Helligkorsgade.

I det nævnte Kældervindue fandt jeg en Flaske „Cabinet Steinwein“, der i sin Tid maa være skubbet ned bag Reolen, hvor den af Rotter var blevet tildækket med et tykt Lag Jord. Nogen nærmere Undersøgelse af Forholdene naaede jeg desværre ikke, da jeg inden Nedbrydningen af Gaarden rejste til Handelsakademiet i København.

Gavlen mod Gaden har sikkert haft lige Gavlspids som Borchs Gaard og Peter Martin Møllers Hus i Helligkorsgade, muligt med Brædebeklædning.

Sidehuset med Porten er sikkert en senere Tilbygning, da Etageadskillelserne var lavere end Gavlhusets.“

¹²) F. A. ^{2/5} 1641. ¹³) F. A. ^{28/7} 1681. ¹⁴) Brandorff: Drikkevandet i Kolding, 35. ¹⁵) E. 209, 346. ¹⁶) E. 397. ¹⁷) V. A. A. 1927, 215.

¹⁸) Posthuset flyttedes 1852 fra „Hamborgerherberget“ til Markdaners Gaard, E. 450.

¹⁹) Betegnelsen „Tverhus“ er vildledende, da det ikke laa tværs over Gaarden, men som Forlængelse af Gavlhuset i Retning Vest til Øst.

²⁰) Tegning af Haven i V. A. A. 1928, 201. ²¹) E. 355. ²²) E. 404.

²³) Figaro 1842, 2. Bind 73—78. ²⁴) F. 292. ²⁵) Georg Bruun: Jens Peter Wissing 10. ²⁶) E. 432. ²⁷) F. 291. ²⁸) K. A. 1849—1855. ²⁹) E. 183. ³⁰) F. 290. ³¹) Berlingske Tidende 1845, Nr. 259;

F. 156. ³²⁾ K. A. 28/6 1855. ³³⁾ E. 455; V. A. A. 1918, 179; K. F. ^{20/12} 1929; Avertissement i K. A. 1855. ³⁴⁾ F. II. 5; E. 458. ³⁵⁾ Eliassen: Foreningen af Haandværkere og Industridrivende i Kolding, 1912. ³⁶⁾ Kortet fra 1823 er gengivet i Georg Bruun: Seks Rektorer, Side 7, det fra 1858 hos F. II. ³⁷⁾ E. 468. ³⁸⁾ E. 485. ³⁹⁾ E. 485 + Note 13. ⁴⁰⁾ E. 486. ⁴¹⁾ Byens Dagblade for 1875; Kæmner Brandorffs Optegnelser. ⁴²⁾ Meddelt af Guldsmed Holger Kyster, som har hørt det af sin Fader, Skomagermester Andreas Kyster. ⁴³⁾ Byens Dagblade for 1876 og 1877; Rink: Kolding Apotek 1585—1885, 32.

⁴⁴⁾ E. 482—485. Ifølge Meddelelse fra Kæmner Brandorff havde Grau ogsaa Planer om at faa Raadhuset bygget i Katrinegade, medens Brandorff paa et Tidspunkt tænkte paa at benytte Tømmer Skarbyes Grund, der nu optages af Højskolehjemmet og Konditor Boesens Bygning med mellemliggende Ny Østergade.

BIDRAG TIL VEJLE BYS HISTORIE

I TIDSRUMMET 1660—1700

AF ARKIVAR, CAND. MAG. JOHAN HVIDTFELDT

III.

HANDEL

Medens jeg i de to tidligere Afhandlinger har behandlet Vejle Bys Administration, Landbrug og Fiskeri, vil jeg i den følgende — og sidste — undersøge Handel, Skibsfart, Kapitalforhold, Haandværk og lignende.

Ligesom tidligere er den i Titlen fastsatte Tidsgrænse ikke overholdt, idet Fremstillingen ogsaa medtager Forhold fra før 1660 og efter 1700, men da Skildringen især er koncentreret om Tiden 1660—1700, har jeg dog ment stadig at kunne beholde den oprindelige Titel.

Det er middelalderlige Tilstande, vi møder i det 17. Aarhundredes Danmark.

Samfundslivet var dengang bundet af de snævraste Baand, Menneskets Liv og Færden var paa alle Omraader bestemt og fastlagt, og ve den, der søgte at sprænge disse Baand. Statsmagten var stærk, og den greb ind paa de mest forskelligartede Omraader. Dette gælder ikke blot efter 1660, da Enevælden blev indført, men ogsaa før. Forskellen var blot, at under Enevælden

var al Magten teoretisk samlet i een Mands Haand — Kongens — medens den før havde været hos Konge og Højadel i Forening.

Handelens almindelige Form.

For det moderne Samfund er Arbejdsdelingen det karakteristiske, og selv om den især har fundet Sted inden for Industrien, har den dog ogsaa givet sig stærke Udslag inden for Handelen. Grossist- og Detailhandel er skarpt skilt ud fra hinanden. De enkelte Grossist-firmaer arbejder som Regel kun med forholdsvis faa Varer, ligesom der i Detailhandelen finder en stadig større Specialisering Sted. En saadan Specialisering var — i hvert Fald i de smaa Byer — næsten ukendt i denne Tid; man kunde i det højeste skelne mellem tre Slags Købmænd: Manufakturhandlere, almindelige Kræmmere og Ølhandlere. De sidste var nærmest Haandværkere; thi de ikke blot handlede med Øllet, de bryggede det ogsaa selv, men, som senere nævnt, skulde de staa i Købmandslavet.

Mellem de to andre Kategorier var Skillelinien absolut ikke skarp. Det var sjældent, at en Købmand, som f. Eks. Iver Nielsen Amnisbøl, efter hvem der blev skiftet ^{5/11}—1660, næsten udelukkende havde Manufakturvarer paa Lager. Og Købmændene var ikke blot Handelsmænd, men ogsaa Landbrugere; de drev i større eller mindre Grad Landbrug, det var dem, der ejede den største Del af Vejle Bys Jord. Og til Landbruget hørte et stort Kreaturhold. Vel var Besætningerne ikke store, sammenlignet med Nutidens, men som oftest dog talrigere end de fleste selv større Gaardes.

De større Købmænd forsynede til en vis Grad deres mindre velhavende Kolleger med udenlandske Varer;

saaledes opgaves det i 1670, at Jens Andersen gennem Peder Jensen havde faaet for 99 Slettedaler Varer i Lübeck, og vi ser ofte, at Købmændene skylder andre handlende i Byen eller Nabobyerne større eller mindre Summer. Det almindelige har dog utvivlsomt været, at enhver købte — eller maaske nærmest tilbyttede sig — sine Varer hos den udenbys Grossist, i de fleste Tilfælde Lübecker Købmanden; Skifterne efter Vejle Kræmmerne viser altid, at udenlandske Firmaer har haft Fordringer i Boet, Fordringer som sikkert skyldes købte Varer.

En anden Ejendommelighed ved Datidens Handelsliv var, at Købmændene næsten i lige saa høj Grad købte hos deres Kunder, som de solgte til dem. Det var først og fremmest Landbrugsprodukter, der kunde være Tale om; disse solgtes saa atter igen i Kramboden eller, hvad der var det almindeligste, eksporteredes til Lübeck eller Norge.

Om Forretningsmetoderne ved vi ikke ret meget, der skulde naturligvis føres Forretningsbøger, men disse er uden Undtagelse tabt, Thyregod Præsten Jørgen Arps Regnskabsbog, der tidligere er omtalt, viser dog, at der for de Kunders Vedkommende, der solgte Varer til Købmanden, nærmest er Tale om Tuskhandel, de to Parter leverede Varer til hinanden, og engang imellem opgjorde man saa Mellemværendet.

Den almindelige Handelsform i Danmark i det 16. Aarhundrede havde været Værtskommissionen, der var baseret paa, at den fremmede Købmands Repræsentant ofte kom til Byen for at sælge sine Varer. Naar han rejste, efterlod han, hvad han ikke havde solgt; hans Vært eller Forretningsforbindelse skulde sælge Varerne til, hvad han kunde faa, Differencen mellem den fastsatte Pris og Salgsprisen gik da i hans egen

Lomme. Paa samme Maade sendte den danske Købmand sine Varer til sin udenlandske Forbindelse til en fastsat Pris, og denne solgte saa Varerne til en højere Pris og tjente Prisdifferensen.¹⁾

Men det synes tvivlsomt, om denne Handelsmaade har været den almindelige i de smaa Byer i Slutningen af det 17. Aarhundrede. Bestemmelserne mod udenlandske Købmænd var stadigt blevet skærpede, og Forholdene i Byer som Vejle var saa smaa, at det næppe kunde betale sig at sende Agenter dertil.

Med de norske og tyske Købmænd har man — synes det — drevet Handel under lignende Former, som med de omkringboende Bønder og Adelsmænd.

Hvert Foraar naar Farvandene var isfri, sendte man en Skibsladning Landbrugsprodukter til Lübeck eller Norge, hvor man vel havde faste Forretningsforbindelser, som aftog Varerne til en af dem selv fikseret Pris, og som saa til Gengæld solgte Vejlekøbmændene de Kram- og Manufakturvarer, de havde behov. Men begge Parter handlede paa egen Regning og Risiko, Kommission synes der ikke at være Tale om. Noget andet er, at Vejlekøbmændene i visse Tilfælde kunde optræde som Repræsentant for deres lybske Handelsforbindelser, saaledes naar der var Tale om at gøre Krav gældende overfor Kreditorer eller disses Arvinger. Man har ogsaa Eksempler paa, at der sendtes Varer til Lübeck, som ikke blev afsat der og derfor blev ført tilbage igen, saaledes kunde Knud Baastrup ikke faa noget røget Flæsk afsat dernede i 1655—56.²⁾

Forprang.

Byerne skylder Handel og Haandværk deres Oprindelse, og allerede i Middelalderen var det blevet slaæet fast gennem Forordninger, at al Handel skulde fore-

gaa her. Vilde Bønderne sælge deres Varer, maatte de føre dem til Byerne og sælge dem der paa Torve og Markeder. Forprang — Handel paa Landet — var under enhver Form forbudt, og det samme gjaldt selvfølgelig Købmandsskab paa Landet; det hedder herom i Christian den Femtes danske Lov fra 1683: »Ingen, i hvo det være kand, maa bruge noget Kiøbmandskab paa Landet og i Landsbyerne til Forprang med Alne, Maade eller Vægt, eller sælge nogen Kramvarer, Staal, Salt, eller fremmet Humle under Varernes Forbrydelse.« Proprietærene derimod havde Lov til at sælge det, der produceredes paa deres Jordegods, til hvem de vilde.

Foruden den almindelige Opfattelse af Stænderdelingens Nødvendighed, gjorde ogsaa et andet Forhold sig gældende ved Byernes Monopol paa Handel; det blev nemlig paa denne Maade lettere for Staten at faa sine Told- og Konsumtionsafgifter opkrævede.³⁾

Allerede i 1466 var det i Anledning af en Klage fra Vejleborgerne blevet slaaet fast, at fremmede Købmænd og andre ikke maatte handle uden for Byen, men indenfor Byfreden. Privilegiet af 1327 havde allerede bestemt, at det var ulovligt at gøre Borgerne Forkøb i selve Byen.⁴⁾

Den ²⁸/₉—1475 blev der af Kr. I. udstedt et Brev, hvorved det fastsloges, at Bønderne ikke maatte handle med Købmændene til Forprang og ikke med Gæsterne (d.v.s. de udenlandske Købmænd), ligesaa lidt som nogen anden verdslig eller aandelig, Lensmand eller anden maatte gøre Landkøb eller Forprang uden til deres Bord eller Gaards Behov. Paa det frie Marked maatte enhver dog købe og sælge efter gammel Sædvane. Dette Brev kendes i forskellige lidt afvigende Eksemplarer, men det har sikkert, selvom det

er rettet til enkelte Byer, været udstedt til alle Landets Købstæder, i hvert Tilfælde har det haft Gyldighed for Vejle; thi der findes endnu i Vejle Bys Arkiv bevaret et Eksempplar deraf.⁵⁾ Et andet lidt senere Brev om lignende Forhold er derimod kun udstedt til Vejle og har derfor en ganske speciel Interesse. Det blev herved forbudt, at » . . . »udtkommen« Købmand skal købe eller sælge noget Købmandskab med Bonden paa to Mile nær omkring deres By, og skal ingen deromkring deres By købe eller sælge med Bonden til Forprang, uden hvad de kunde forhverve med deres egen »Hiemfødingh«, det maa de købe og sælge, som de hertil gjort har. Men Borger maa købe og sælge med andre Borgere, som de af Arild gjort har. Djærves nogen herimod at gøre, da maa vore Borgmestere udi vor Købstad Vejle forfølge dem og dele dem til deres Byting i Vejle med »Høringsdeele« og give dem Advarsel til det Herredsting, som de købslaa udi. . . .

At dette Privilegie om Ret til udelukkende Handel med det nærmestliggende Opland ofte blev overtraadt, kan man være forvisset om; i 1544 klagede Borgerne derover til Kongen, og Iver Krabbe fik Ordre til at hjælpe Borgerne, og i 1735 klages der over de mange Bissekræmmere.⁶⁾

Spørgsmaalet om Forprang spillede, som man kan tænke sig, en stor Rolle i Købmændenes Lavsskraa, som kendes gennem en Afskrift fra 1605, da den blev konfirmeret af Kongen. Ingen Lavbroder maatte købe udenfor Portene eller gøre andre Forkøb, ligesom han heller ikke maatte sende sine Dreng ud paa Landet for der at gøre Opkøb. Gør han det, maa de Varer, som han har med sig, tages fra ham. Ogsaa i Byens Vider og Vedtægter fra 1616 og 1631, der ellers i meget ringe Grad beskæftiger sig med Handelen, var der op-

taget lignende Bestemmelser. Selvfølgelig maatte man heller ikke hemmeligt slutte Aftale med nogen om Køb, før Varen blev ført paa Torvet. Bøden for Overtrædelse af Bestemmelsen var 3 Mark, og desuden skulde vedkommende staa i Porten i Halsjern, indtil Solen gik ned.⁷⁾

Byens Markeder.

Bønderne skulde altsaa føre deres Varer til Byen og sælge dem paa Torvet eller paa Markederne.

Fra gammel Tid havde Vejle 2 Markeder: St. Hansdag (senere den 1. Maj) og St. Mikkelsdag (²⁹/₁₀).

Paa Torvet rejstes Kramboder, af hvilke der maatte betales Stadepege til Byen. Kun i Slutningen af det 17. Aarhundrede, da Konsumtionsregnskaberne er bevarede, kendes der lidt til Omsætningen paa Markederne. Efter disse at dømme synes der ikke at være kommet mange fremmede Købmænd til disse for at falbyde deres Varer. I 1699 nævnes til St. Mikkelsmarkedet kun 1 Feldbereder fra Fredericia, 2 fra Kolding med Skind og 4 Bagere, som tilsammen betalte 19 Mark i Afgift af deres Hvedebrød. Bortset herfra førtes der af Bønderne almindelige Landbrugsvarer til Markedet: Æbler, Pærer, Ost o. s. v. Af Toldregnskabet fra 1731 ses, at der i Dagene før den 29. September kom en Del Grøntsager fra Bogense. Den 1. Maj samme Aar kom en Jøde i Fredericia med 28 Pund Tobak, og en anden Mand sammesteds fra med 20 Lispund Hør og 6 Lispund Humle.

I Købmandslavets Skraa var det bestemt, at det var tilladt fremmede Købmænd at handle paa St. Mikkelsmarkedet. Kræmmerne maatte ikke oplukke deres Bod, før Højmessen var forbi. Markedet maa paa denne Tid have varet mindst 3 Dage; thi saa længe — og ikke

længere — havde de fremmede Købmænd Lov til at staa paa Markedet. Det er karakteristisk, at Markederne var henlagt paa gamle katolske Helgendage; som man ser, nævnes der endnu i 1605 en Højmesse paa St. Mikseldag; dette kunde maaske tyde paa, at Skraaen egentlig stammer fra før 1536. Men foruden disse Krammarkeder fik Byen ogsaa Bevilling paa nogle Kvæg- og Hestemarkeder. Klaus Svane ansøgte i 1690 Kancelliet om Tilladelse til den 23. September at holde et saadant Marked »de fattige Indbyggere saavel som Landmanden til nogen ringe Næring og Hjælp«. Stiftamtmanden anbefalede Andragendet, som blev bevillet den $\frac{9}{12}$ 1690. Kæmneren betalte 18 Rigsdaler, 3 Mark og 2 Skilling for et Kongebrev desangaaende, som blev forkyndt paa: Ribe, Fredericia og Koldings Byting og 7 forskellige Herredsting.

I 1699 fik Byen Bevilling paa ogsaa den $\frac{1}{5}$ og $\frac{28}{10}$, eller hvis det var en Helligdag, den følgende Søgnedag, at maatte holde et Heste- og Kvægmarked.⁹⁾

Forholdet til de udenlandske Købmænd.

Den danske Købmandsstand saa — efter at den havde lært at staa paa egne Ben — med Uvilje paa de udenlandske og udenbys Købmænd, som kom til Byen for at drive Handel med deres Kunder.

Kr. P's ovenfor nævnte Brev fra 1475 til Vejle fastslaar saaledes, at de udenlandske Købmænd ikke maatte overvintre her i Landet; de maatte komme om Foraaet, men skulde rejse bort inden St. Andreædag ($\frac{30}{11}$) og maatte ikke gøre Borgerne Forkøb eller Forprang. De danske Købmænd maatte heller ikke tage de fremmede Købmænds Penge og Gods og drive Handel derfor. Lignende Bestræbelser er jo ikke ukendt nu til Dags, hvor

den internationale Finanskapital spiller en saa dominerende Rolle. Bestemmelsen fra 1475 om, at danske Købmænd ikke maatte handle for fremmede Købmænd, findes naturligvis ogsaa i Skraaen. Det hedder herom i Paragraf 6: »Ingen Lavsbroder skal bruge fremmede Mænds eller Gæsters Penge, saafremt samme Penge og det Gods, for dem købes, ej skal være forbrudt efter Stadsret.« Købmændene maatte ikke opkøbe Heste og Øxne for Gæsterne, men derimod selvfølgelig godt sælge de Kreaturer til dem, som de selv havde staldet eller købt for deres egne Penge. Dette fandt endda ogsaa Sted i temmelig høj Grad. De fremmede maatte handle med Byens Købmænd, men maatte kun sælge Varerne i hele og halve Skippund eller Læster, altsaa kun drive Engroshandel. Paa St. Mikkelsmarkedet var det dem dog ogsaa tilladt at handle en detail, de maatte staa i 3 Dage med deres Varer, og de, der kom med hele grove Sække Humle, maatte kun sælge det efter Byens Maal og til den Pris, som var sat af Borgmester og Raad, saa at de, som købte, ikke blev snydt. Naturligvis maatte der heller ikke finde Forprang Sted under Markedet.

Ogsaa i Viden findes der optaget en Bestemmelse, som skulde ramme de fremmede, idet den Borger, som husede en udenbys Mand eller laante ham sin Skæppe eller Maal at drive Forkøb med, skulde bøde 3 Mark. At man fik Brug for denne Paragraf, turde fremgaa af, at den i 1689 blev læst for Vejle Borgerskab paa Vejle Raadstue.¹⁰⁾

Købmændenes Forhold til Haandværkerne.

Der laa en stor Fare for Købmændene i, at Haandværkerne selv importerede og købte de Varer, de skulde bruge, eller drev ligefrem Handel med disse Produkter.

Regeringen selv synes at have været lidt i Vildrede med, hvilken Stilling den skulde tage til dette Problem. ¹²/₈ 1680 blev det forhandlet i Kommercekollegiets Møde. Købmændene havde i en Memorial foreslaaet, at Haandværkerne ikke skulde have Lov at forskrive deres Raavarer, »men det alene ved Købmændene at forrettes«. Knud Thott og Herman Meyer mente derimod, at en saadan Bestemmelse frembød stor Fare, idet det vilde være at tvinge »Kommercien for meget, at den, som havde Penge, dem ikke til sin Fordel maatte anvende«. Borgmester Nansen var bange for en stor Pristigning, hvis man for meget begrænsede Haandværkerens Ret til at købe, hvor de vilde.

I Vejle kendes der lidt nærmere til dette Forhold. I Købmændenes Skraa fra 1605 siges det i Paragraf 4: »og skulle ingen Embedsmand gøre, drive eller købe noget Købmandskab, uden de det Behov har til deres Embede og i deres Huse«, og i Paragraf 8: »ingen Lavsbrøder maa for Embedsmænd udføre noget Købmandskab under den Brøde, fornævnt staar, uden hvis hans Haandværk belanger«. Paa dette Tidspunkt har det altsaa i Vejle været Haandværkerne tilladt at købe Raamaterialerne til deres Haandværk, og at dette samme ogsaa senere har været Tilfældet, fremgaar med al ønskelig Tydelighed af Konsumtionsregnskaberne fra omkring 1700.

Følgende Tabel viser, hvor mange Huder, Skind, Kalve og Lam, der i Tiden ¹/₁—¹/₇ 1698 er indført, dels af Skomagere, Feldberedere, Buntmagere og Sadelmagere, dels af andre Borgere, hvoriblandt flere Købmænd og Sognepræsten Mester Hans Wolf, Hospitalsforstanderen Hans Jørgen og Amtsskriveren P. Pedersen:

	Kalve		Lam		Kalvesk.		Lammesk.		Skind		Huder	
	Nørre- port	Sender- port	Nørre- port	Sender- port	Nørre- port	Sender- port	Nørre- port	Sender- port	Nørre- port	Sender- port	Nørre- port	Sender- port
Feldberedere	26	10	15	1			80		35	10	1	
Buntmagere .	16	1	15	1			60		203		5	
Sadelmagere .					10		40		15		5	
Skomagere ..	1										10	6
Ialt	43	11	30	2	10		180		253	10	21	6
Andre	8	2	27	7	50		40		25	10		1
Alt ialt	51	13	57	9	60		220		278	20	21	7

Som det senere skal ses, fandtes der hos Skomagerne en Bestemmelse om, at ingen, undtagen Borgmester og Raad, Bisidder og Sognepræst, selv maatte levere Huder og Skind til Støvler og Sko; dette viser ikke blot, at Skomagerne selv har købt deres Forbrug af Raamaterialer hos Producenterne, altsaa selv taget Mellemhandleravancen, men ogsaa at de har ønsket at sikre sig denne i størst mulig Udstrækning.¹¹⁾

Købmændene og Ølhandelen.

Et andet Spørgsmaal, som kunde føre til Gnidning mellem Haandværkere og Købmænd, var Ølsalget. De sidste hævdede bestemt, at det alene tilkom dem at brygge og forhandle Øl »paa det at der kan findes bedre Øl i Vejle«. Haandværkerne har deres Frihed og Skraa, som »Købmændene ikke begærer dem at forkrænke«. Man mærker Skarpheden og Bitterheden bag Ordene. Vil en Haandværker drive Ølsalg, maa han opgive sit Haandværk og træde ind i Lavet, vil han ikke det, skal han have forbrudt det, han sælger, Halvdelen til Kongen, Halvdelen til Byen. Denne Iver for Monopol paa Ølsalget forstaar man bedre, naar

man tænker paa det enorme Kvantum Øl, der dengang blev forbrugt. En Mandtalsliste fra 1691 over Borgerne og deres Næring viser, at der i dette Aar var ikke mindre end 8 Personer, der udelukkende ernærede sig af Øl- og Brændevinssalg. Endnu i 1800 kunde Amtmanden i en Indberetning til Kancelliet beklage sig over de abnormt mange Øludsalg og Værtshuse, der var her i Byen. Disse Øludsalg var i mange Tilfælde en Slags Værtshuse, hvor man ogsaa kunde drikke Øllet med det samme.

Saaledes dømmes Bartskeereren Mester Hans og hans Hustru i 1668 til at betale 4 Rigsdaler, 3 Mark og 8 Skilling for Øl, som han havde drukket eller hentet hos Mads Jensen Byg.

Regeringen, som dengang var mindst ligesaa udspekuleret som Nutidens Finansministre, naar det gjaldt at finde nye Skatteobjekter, fik lagt en Afgift paa Brændvinspander og Destillerkedler, og 1667 fik Borgmester og Raad Ordre til at ansætte en Borger, som kunde opkræve denne Afgift.¹²⁾

Købmændenes dominerende sociale Stilling.

I Byerne var der ikke blot en udpræget faglig Stænderdeling, men ogsaa de sociale Skillelinier i Samfundet var meget skarpe. Den alt dominerende Klasse var Købmændene; alene de besatte alle de betydningsfulde Stillinger, alene de kunde blive Borgmestre og Raadmand, en Regel, som var blevet slaaet fast allerede i 1422, i hvert Fald for de sjællandske Købstæders Vedkommende, ligesom den findes optaget i Christian den Andens Købstadslov og Frederik den Førstes Brev af $\frac{4}{12}$ 1526. Kun til de mindre betydningsfulde Ombud som Skatmester, Rodemester, Taxerborgere og lignende havde Embedsmændene, som Haandværkerne

da almindeligvis kaldtes, Adgang. Ved saaledes at have de ledende Stillinger i Byen kunde Købmændene ikke blot fuldtud hævde deres Stilling som Overklasse, men de kunde paa afgørende Maade øve Indflydelse paa næsten alle Byens Forhold og paavirke Udviklingen paa en saadan Maade, at den blev til Gunst for dem og deres Klasse.

Vi har tidligere nævnt Eksempler paa, hvordan Borgmesteren i visse Tilfælde egenmægtigt kunde paalægge Skatter, ligesom der af Magistraten blev sat en Takst paa de vigtigste Konsumvarer og ført en vis Kontrol med Priserne. Dette var nu ikke noget specielt for Vejle, men var almindeligt blevet fastslaaet allerede i Middelalderen og ved en Række senere Forordninger, ligesom der findes en Bestemmelse herom optaget i Recessen af 1643, hvorfra den gik over i danske Lov. Grunden til denne Bestemmelse var selvfølgelig først og fremmest, at alle Borgerne skulde have deres Varer saa billigt som muligt, men den gav, som man vil kunne forstaa, Øvrigheden stor Indflydelse paa hele Prisniveauet, og da de jo selv handlede med nogle af de Varer, der skulde have fast Pris, var der Fare for Misbrug; noget andet er, at de synes især at have haft Interesse for de Varer, de ikke handlede med, men kun skulde købe, Varer som Fisk, Brød og Kød.¹³⁾

Købmændene som Lodsejere.

Købmændene var ogsaa Grundejere i stor Stil, de ejede ikke blot den største Del af Byens Jord, men ogsaa en meget stor Del af dens Gaarde, Huse og Boder var i deres Besiddelse; de lejede dem saa ud til de mindre bemidlede, ikke blot til de daarligst stillede som Daglejere, fattige Syersker og Enker, men ogsaa

til Haandværkere og endog Embedsmænd. Baade Anders Bartskeer og Kapellanen Falk Bøg maatte saaledes leje sig Boliger. Matriklen fra 1662 viser, at der i dette Aar var 12 Gaarde, som var øde, og 13, som var lejede bort. 12 Personer ejede 62 af de 81 Huse, Vaaninger og Boder, der blev lejet bort eller var øde. Og af disse ejede Købmanden Anders Jensen alene de 12 og Hans Svane de 8.

Ogsaa de gejstlige Institutioner havde Boder, som de lejede bort (de er ikke medtagne i Matriklen 1662). Hospitalet havde saaledes i 1664 3 Boder i Fiskergade og 4 Vest for Præstegaarden, og Kirken i 1666 6 Boder i Fiskergade og 1 i Kirkestrædet. De fleste Boder laa i Fiskergade og Grønnegade.¹⁴⁾

Købmandslavet.

Det er flere Gange omtalt, at Købmændene havde et særligt Lav eller Gilde, som det ogsaa kaldes. Købmandslav og Gilder kendes i de fleste danske Byer og er ofte af meget gammel Oprindelse, det maa ogsaa antages, at Købmændenes Organisation her i Byen gaar langt tilbage, men vi kender kun noget nærmere dertil gennem den Skraa, som i 1605 blev konfirmeret af Kongen, og som paa de fleste Punkter er fuldstændig overensstemmende med den Skraa, som Købmandslavet i Kolding fik den 10. Juli 1586..

Vi faar herigennem et stærkt Indtryk af Forbindelsen mellem Købmændene og Borgmester og Raad; thi ingen kunde blive Medlem af Lavet uden disses Samtykke, og der skulde aflægges Ed paa at holde Privilegierne og være Øvrigheden og Oldermændene lydige. Lavsbrødrene maatte ikke overløbe Borgmester, Raad, Byfoged eller Oldemand for Lavs Tarv og Bedste, medens det paa den anden Side ikke var tilladt i Rets-

śager, undtagen i de som angik Kongens Sag, at »skyde sig« fra Oldermænden og Lavet til »Raadhusbyting«. Enhver der med Ord, Raad eller Gerning gjorde Samling mod Borgmester, Raad eller Oldermænd, straffedes selvfølgelig strengt. Han fik store Bøder og skulde siden ikke være sit »Lav nærmere end alle Lavsbrødres Tykke og derefter ikke være betroet nogen Borgmesters, Raads eller nogen Lavs Ærinder efter denne Dag«. Oprørere skulde man ikke have noget af, allermindst indenfor Byens og Lavets Ævrighed.

Der var sat temmelig strenge Bestemmelser for Optagelse i Lavet, idet den nye Lavsbroder skulde have saa meget Gods og Penge uden Gæld og Vederlag, som 4 Lavsbrødre ansaa for tilstrækkeligt. Dernæst skulde han have et godt Rygte, fordi naar nogen i Lavet »trænger paa Lov, da maa han væрге sig med Lavsbrødre«. Havde han saa faaet Tilladelse til at blive optaget, skulde han betale for sin »Indgang« i Lavet: 3 Daler og 1 Mark og 4 Skilling til de fattige, foruden 4 Savdeler, der skulde bruges til at forbedre Lavshuset med og til at begrave de fattige, hvis Efterladte ikke formaaede at bekoste deres Begravelse. Var en Mand først blevet optaget, skulde han blive i Byen; thi boede han mere end Aar og Dag andetsteds, skulde han paany have Borgerskab og søge Optagelse i Lavet.

Foruden de rent faglige havde Lavet ogsaa en Række andre Formaal. Det var først og fremmest en Slags selskabelig Forening, hvor man kom sammen og snakke, dels om Forretninger og dels om andre mere ligegyldige Ting. Og for at faa den rette Festivitas over et saadant Møde, fik man hentet Øl- og Mjød-tønderne frem, og drikke det kunde man i hvert Tilfælde dengang. Det synes, som om ogsaa Kvinderne

har haft Adgang til Sammenkomsterne, ogsaa de satte Stemningen op og gav ny Munterhed og Lystighed. Det var Lavsbødrenes Pligt at give Møde, naar Oldermænden og Skorsmanden, den Mand, der skulde opkræve Bøderne, bød, og der var Bøde for dem, der blev borte. Og livligt gik det til ved saadanne Stævner og Drikkelag; der findes derfor i Skraaen en Række Bestemmelser om, hvordan man havde at opføre sig ved Gilderne. Man maatte ikke spilde Øl med Vilje eller drikke hinanden store Skaale eller Kander til med Avind, af Uvilje mod Gud eller Lyst til Overdaadighed, ligesom man heller ikke i Lavshuset maatte doble eller lyve. Alene det, at det var forbudt at slaa Gildets Kar i Stykker, at slaa sin Gildesbroder med Stob, drage ham i Haaret eller slaa Øl paa ham med Vilje, viser, hvordan det undertiden kunde gaa til. Under saadanne Omstændigheder var det meget formaalstjenligt, at det var forbudt at bære Vaaben i Lavshuset; det er karakteristisk, at Bøderne blev fordoblede, hvis man opførte sig upassende i Lavshuset eller paa Hjemvejen derfra.

I Datidens smaa Samfund trivedes Sladder og ond Tale, og havde en Lavsbroder — Mand eller Kvinde — i Lavshuset sagt noget om en anden, som han senere ikke vilde vedstaa sig eller kunde bevise, maatte han bøde haardt. Den Lavsbroder eller -søster, der kaldte en anden for Skalk, Tyv, Forrædder eller andet, som gik hans Ære nær, skulde bøde ligesom den, der trængte en anden af sit Sæde eller ophøjede sig over ham af Hovmodighed eller Overdaadighed: 1 Daler til Kongen, 1 Daler til Lavet og 1 Mark til de fattige.

Men ogsaa andre Formaal — foruden de faglige og selskabelige — kom til. En af de oprindelige Hensigter med Gilderne havde sikkert været den gensides Støtte; foruden at hjælpe hinanden ved retslige Trætter, var

Brødrene ogsaa forpligtet til at understøtte en Mand, hvis han mistede sit Gods paa Søen eller paa anden Maade kom i Nød, de maatte ikke lade ham blive nødt til at tigge sit Brød. Og endelig skulde Lavet sørge for, at dets Medlemmer fik en hæderlig Begravelse, og naar en Købmand, hans Hustru eller Børn døde, skulde Oldermænden eller Skorsmanden tilsige 6 eller 8 Gildebrødre, som skulde bære den afdøde til Graven, og naar den afdøde havde været saa fattig, at hans Efterladte ikke kunde bekoste hans Begravelse, skulde Oldermænden lade ham begrave paa Lavets Bekostning.

I den følgende Tid hører vi ikke mere om Købmændenes Lav. Kr. IV. vilde sprænge de middelalderlige Baand, som hindrede ham i at gennemføre sine Reformer, og han skred derfor — da Lavene stod ham imod — til helt at ophæve dem i 1613. Men hans Politik lykkedes ikke, den skabte kun Uro, og i 1621 maatte han atter indføre de gamle Lav, om end i modificeret Form. Om Købmandslavet har overlevet dette Forbud vides ikke, men i 1735 siges det udtrykkeligt, at der intet Købmandslav er i Byen, enhver handler, som han vil.¹⁵⁾

Øxnehandlen.

Under Omtalen af Landbruget er det nævnt, at Borgerne havde Ret til at stalde Stude eller lade dem stalde, og at de ivrigt deltog i den meget indbringende Studehandel, som sikkert var den Form for Handel, der skabte den store og rige Købmand, og som kunde give den store Fortjeneste, og vel at mærke ogsaa det store Tab.

Øxnene var allerede i den sidste Del af Middelalderen en vigtig Eksportartikel. Det omtalte Brev fra 1475

fastslaar, at de danske Købmænd kun maatte føre Øxnene til Ribe og Kolding, dette var selvfølgelig af Hensyn til Tolden, men det er tvivlsomt, om denne Bestemmelse nogensinde er trængt igennem, fastholdt blev den i hvert Tilfælde ikke. I 1524 var det blevet forbudt, at Præster, Fogeder og Bønder maatte stalde flere Øxne, end de kunde stalde paa deres eget Foder. Bønderne maatte kun sælge til Adelsmændene og Lensmændene og til Borgerne paa Markederne i Byen, idet Ribeborgerne her, som paa saa mange andre Omraader, havde en Særstilling. Adelsmændene maatte stalde Øxne ikke blot paa eget Foder, men ogsaa paa deres Bønders; Borgerne maatte stalde paa eget Foder, og fra 1643 ogsaa paa de adelige Gaarde, en Ret, der, som det tidligere er paavist, blev benyttet i ret høj Grad. Der førtes i det 17. Aarhundrede en meget nærgaaende Kontrol, og en Borger skulde til Lensmanden angive, hvor mange Øxne han agtede at købe, og om han vilde stalde dem paa eget Foder eller — i modsat Fald — paa hvilken Adelsgaard, ligesom han af Adelen eller Lensmanden skulde have Bevis for, hvor de var staldede eller købte. Eksportørerne og de fremmede Opkøbere maatte kun købe hos Kronen, Adelen eller Borgerne, ikke hos Bønder og gejstlige. I 1663 kom en Forordning, som ordnede Forholdet. Man rettede et Slag mod de fremmede, som paa forskellig Maade havde overtraadt Bestemmelserne, f. Eks. ved at lade fattige Borgere købe for sig, dette blev forbudt. Udlandinge maatte ikke stalde her i Landet, og Slagterne maatte ikke rejse rundt paa Landet, de skulde købe paa Markederne eller hos dem, der havde Ret til at stalde.

I det følgende skal gøres Rede for de Oplysninger,

vi har om Vejlekøbmændenes Deltagelse i Eksporten, desværre er Materialet meget fragmentarisk, da der kun er bevarede ganske enkelte Toldregnskaber fra Kolding, hvor Vejleborgerne selvfølgelig især drev deres Øxne igennem. Derimod er det saa heldigt, at der for Aarene efter 1660 findes temmeligt fuldstændige Regnskaber over de Afgifter, som Driverne maatte betale i Haderslev.

De første Oplysninger vi har, stammer fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede, da Dronning Christine havde faaet Tolden af Ribe og Kolding overdraget. $\frac{4}{10}$ 1504 udførte Jep Knudsen af Vejle 50 Øxne, og Søren Nielsen 88; $\frac{4}{10}$ 1505: Jep Knudsen 80 Øxne; 1511: Niels Jensen 200. Først 1519 kommer der atter Oplysninger; man var da midt i Krigens Tid, da der var udstedt Forbud mod Eksport, fordi man ikke vilde risikere, at Øxnene kunde komme Fjenderne til Gode, men man vilde paa den anden Side heller ikke skade de danske handlende og Eksportører for meget og gav dem derfor ofte Dispensation fra Forbudet, saaledes fik Vejle engang i Tiden 1518—20 Lov at udføre 3 eller 400 Øxne til Tyskland, dog mod at give Kongen 10 rhinske Gylden pr. 100 Øxne. Riget fattedes Penge. Men Forbudet fik i hvert Fald den Virkning, at saa at sige hele Handelen kom paa danske Hænder. I 1520 var der saaledes ikke en eneste tysk Eksportør. Den $\frac{25}{3}$ dette Aar udførte Nis Findsen i Vejle: 193 Øxne, Søren Nielsen: 82, Jens Bertelsen: 41, Laurits Jørgensen og hans Moder: 150, Per Jepsen i Vejle: 50 Øxne. 1520 Niels Jacobsen: 160 Øxne, og Jens Bertelsen: 62. 1521: 6 Mænd fra Vejle udførte i det hele: 645 Øxne mod Koldings 358 og Horsens 527. 1524 var den samlede Udførsel paa St. Vilhadi Dag ($\frac{8}{11}$) 2742 Øxne, og heraf udførte 8 Vejlensere de 312. Disse Tal viser tydeligt, at Vejlenserne med Ivrighed har deltaget i Øxneeksporten i Begyndelsen af det

16. Aarhundrede og smukt har hævdet sig i Konkurrencen mod de andre Byer. De næste Tal er fra 1539, da vi har et Toldregister fra Haderslev: Af jyske Købmænd eksporteredes der da om Foraaret 4761 Øxne, og heraf var de 1187 udførte af Vejlenere i 9 Transporter, det samlede Antal af de Øxne, som dette Foraar dreves igennem denne By, var 10222.

Fra den sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede og indtil 1660 kan vi nogenlunde følge Størrelsen af den aarlige Eksport gennem Toldintraderne, der kendes fra Rentemesterregnskaberne, men da der selvfølgelig ingen Specifikationer findes, kan vi ikke her komme ind derpaa.

Først 100 Aar senere faar vi atter nærmere Oplysninger om Eksporten gennem et Regnskab fra Kolding; det gaar fra $\frac{1}{5}$ 1642— $\frac{1}{5}$ 1643, da der ialt udførtes 12967 Øxne, som allesammen paa 4 nær blev uddrevet i Tiden $\frac{19}{3}$ — $\frac{1}{4}$. Vi ser her, at de danske Eksportører stadig er i Overvægt: af 2 Holstenere udførtes: 111, af 1 Mand fra Husum: 100, af 2 fra Bremen: 478, af 1 fra »Bóostrup« (?): 312, af 2 fra Tønder: 293, af 3 fra Flensborg: 2134, af 1 fra Frederiksstad: 379. De resterende 9162 udførtes af jyske Købmænd: Følgende Tabel vil give Indtryk af, hvordan Fordelingen mellem Byerne er:

Aalborg: 2692	Viborg: 1103
Vejle 1602 (+ 220)	Aarhus: 515
Randers: 1484	Kolding: 346
Horsens: 1418	

Som man vil se, indtager Vejle en smuk Plads langt foran sine nærmeste Nabobyer og Konkurrenter, Horsens og Kolding.

De 1822 Øxne eksporteredes af 4 Borgere, nemlig Hans Svane: 232, Mads Thorsen: 476, Bertel Jensen:

545, og Jacob Amnisbøl: 569 (heraf var de 220 dog fortoldede i Middelfart). Fra 1641 haves ogsaa et specificeret Regnskab fra Ribe, hvoraf ses, at Hans Svane herover har eksporteret 64 Øxne, som han havde købt hos Jakob Framb i Kolding. Det kan ogsaa nævnes, at der undertiden eksporteredes over Hjerting, saaledes af Klaus Svane.

Endnu paa denne Tid har Forholdene været fuldt ud tilfredsstillende, ikke blot for Vejlsenerne, men ogsaa for de danske Eksportører. Men saa kom Krigene, Torstenson-Fejden og først og fremmest Svenskekrigene; Billedet skifter. Allerede Toldregnskabet 1651—52 fra Haderslev viser, at Danskerne trænges tilbage, medens Udlændingene, især Hollænderne, gaar stærkt frem, dog har Vejlsenerne formaaet at holde Stillingen, der nævnes 3 Vejleborgere (Hans Svane, Mads Thordsen, Iver Nielsen) med ialt 1733 Øxne; men efter 1660 forsvinder de danske Købmænd næsten helt. I 1662 er der kun 2 tilbage, en Vejlsener med 106 og en Viborgenser med 687 Øxne. Disse Oplysninger bygger paa Haderslev-Regnskaberne, idet der ikke fra Kolding findes specificerede Regnskaber før fra 1679. Paa denne Tid synes Stillingen atter at have bedret sig for de danske Eksportører. I Tidsrummet $\frac{3}{8}$ — $\frac{24}{4}$, altsaa i den store Drivetid om Foraaret, udførtes ialt 7138 Øxne. Af disse udførtes 373 af 3 Vejleborgere, 299 af 6 Koldingborgere, 207 af en Horsensianer og 357 fra forskellige Hovedgaarde; Resten 5902 udførtes af Udlændinge, Tyskere og især Nederlændere. Fra de følgende Aar findes der Ekstrakter fra Kolding; de giver ikke Efterretning om de enkelte Lokaliteters Placering, men da de oplyser om, hvorledes de danske (og dermed vejlsenske) Eksportører efterhaanden helt trænges tilbage, skal vi dog meddele dem her:

Aar	indenlandske	udenlandske	ialt
1681	1341	6891	8232
1682(?)	945	2839	3784
1683	2559	5737	8296
1685	2164	6576	8740
1686	2361	4722	7083
1689	2190	4300	6490
1690	2150	5291	7441
1696	330	8088	8418
1697	231	5320	5551
1698	94	5783	5877
1699	231	5810	6041

Forholdene synes at have bedret sig betydelig for de danske Eksportører i 80'erne, ligesom Afsætningen og Produktionen i disse Aar har været relativ stor, men efter 1690 begynder Tilbagegangen atter, og til sidst forsvinder de danske Eksportører ganske, i 1704 findes der saaledes overhovedet ingen Dansker nævnt i Haderslevregnskaberne. Det var ikke blot de danske Købmænds Andel i Øxnehandelen, som var i Tilbagegang, men, hvad der var mere skæbnesvangert for Landet, Priserne var faldende, og Antallet af eksporterede Kreaturer nedadgaaende, især efter 1660; det er dog underkastet meget store Svingninger: i 1682 var det længst nede, 1695 højst oppe.

I 1671 behandlede Kommercekollegiet alle disse Forhold, og i Betænkingsprotokollen faar vi en Række interessante Oplysninger derom: Øxneeksporten omtales som »det største Middel, hvormed Penge her tilforn i Landet er blevet bragt«. Der eksporteredes tidligere ca. 60,000 Stk. aarligt til en Pris af 30 Rigsdaler pr. Par. Nu var Eksporten faldet til 15,000 og Prisen kun 23 Rigsdaler, ialt 172,500 mod tidligere 900,000

Rigsdaler. En af Aarsagerne til denne katastrofale Nedgang siges at være, at da Omslaget i Viborg holdes den $24/1$ og i Odense den 20. Dag Jul, og Drivetiden er sidst i Februar og først i Marts, bliver de fattige ofte nødt til at sælge meget billigt til Opkøberne for at faa Penge til at klare Omslaget, derved bliver Prisen paa hele Markedet trykket; man foreslaar derfor at udskyde Omslaget i Jylland, som var det største, til $11/3$ og i Odense til $24/2$, hvilket ogsaa blev gennemført ved Forordningen af 1671 $1/8$. Selvfølgelig er disse Tal ikke fuldt paalidelige, skønsmæssige som de vel er, men man maa paa den anden Side erindre, at de skyldes Folk, som bedre end de fleste andre var inde i Forholdene.

De specificerede Regnskaber fra 1643 og 1679 oplyser ogsaa om, hvor Øxnene var staldede, eller hos hvilken Adelsmand de var købt; denne nævnes da til en eller anden Gaard, har han haft flere Gaarde, synes der at være Mulighed for, at Øxnene er købt paa en anden Gaard end den nævnte. Som det var at vente, kommer langt de fleste fra Hovedgaardene, især de adelige, men Borgerne har dog ogsaa i temmelig udstrakt Grad benyttet deres Staldningsret. Af de Øxne, Vejleborgerne udførte i 1643, var de 95 staldede paa Købmændenes eget Foder, 14 købt hos andre Vejleborgere, medens 16 var købt hos Borgere uden for Vejle; desuden havde en Vejleborger solgt 12 Øxne til en Horsensborger. Alle de øvrige Øxne, som eksporteredes af Vejlsensere, var købt hos følgende Adelsmænd eller deres Repræsentanter: Palle Rodsteen til Lundsgaard (Revninge S., Bjærg H., Odense A.) 30 Øxne; Palle Rodsteen havde ogsaa Brandbjærg i Kollerup S.; Tørrild H., saa det er vel sandsynligt, at Øxnene kommer herfra; Fogden paa Hvolgaard (Lang-

skov S., Nørvang H.) 50; Fogden paa Skovgaard (Kollerup S., Tørrild H.) 70; Dorete Friis til Juellingsholm (Sønder-Omme S., Nørvang H.) 40; Just Høg til Gjorslev (Holtug S., Stevns H., Præstø A.) og Bjørnsholm (Tirstrup S., Sønder-Dyrs H., Randers A.) ialt 260; Just Høg havde tidligere haft Agersbøl i Øster-Snede, men skal i 1638 have afstaaet den til Jørgen Juul, er dette rigtigt, kan Øxnene altsaa ikke stamme herfra, men kommer vel saa fra Bjørnsholm; Otto Skeel til Katholm (Alsø S., Sønder-Dyrs H., Randers A.) 222; Niels Vind til Grundet (Hornstrup S., Nørvang H.) 104; Fru Birgitte Brockenhuus til Urup (Østbirk S., Vore H., Aarhus A.) 132; Laurids Ebbesen til Revstrup (Gadbjerg S., Tørrild H.) 130; Henrik Bille til Tirsbæk (Engum S., Hatting H.) 58; Fogden paa Rask (Hvirring S., Nim H., Aarhus A.) 86; Chr. Thommesen til Stovgaard (Tørring S., Vrads H., Aarhus A.) 127; Dorete Juul til Mejlgaard (Glesborg S., Nørre-Dyrs H., Randers A.) 60; Sophie Munk til Møbjærg (Sønder-Omme S., Nørvang H.) 10; Morten Pachs til Bjerre (Aale S., Vrads H., Aarhus A.) 90; Sophie Below til Faarup (Jelling S., Tørrild H.) 10.

I 1679 havde Vejleborgerne staldet flere Øxne end i 1643, ialt 233, man mærker ogsaa de udenlandske Købmænds Fremstød derved, at en stor Del deraf ialt 112 var solgt til fremmede Eksportører, disse kom fra Altona, Bremen, Hamborg, Harborg og Köln.

Dette kunde tyde paa, at Vejleborgerne især handlede med Tyskerne, men de havde dog ogsaa Forbindelse med Hollænderne. Klaus Svane solgte saaledes, vistnok i 1677, 120 Øxne til en Hollænder ved Navn Thomas Pedersen, de var opstaldede paa Vormstrup, og Thomas Pedersen skulde betale for deres Fodring Vinteren over.

I 1679 havde Borgerne, foruden de Øxne de selv havde staldet, faaet 8 i Fridericia, Resten var købt paa Bygholm Ladegaard (Hatting S., og H.) 92; Stensballegaard (Være S., Vore H.) 24; Hønborg Ladegaard (Tavlov S., Elbo H.) 18; Torstedlund (Aarestrup S., Hornum H., Aalborg A.) 56, og Stovgaard (Tørring S., Vrads H., Aarhus A.) 70.

Som man vil se, kom Vejle Eksportørernes Øxne ofte lang Vejs fra, selvom Hovedgaardene paa Vejleegnen spillede en dominerende Rolle. Om hvormange Øxne Vejlekøbmændene havde opstaldede paa de omliggende Adelsgaarde, er der fortalt under Landbruget.¹⁶⁾

Den almindelige Handel.

Naar vi nu fra Øxnekøbmændene gaar over til de almindelige Købmænd eller Kræmmere, er det de samme Mennesker, vi møder. Det er Folk som Mads Thorsen og Mads Thomsen, Jens Madsen, de to Svaner, Hans og Sønnen Klaus, Amnisbøllerne, Peder Jensen o.s.v. Det var de rigeste Købmænd, som havde med Øxnehandelen at gøre, denne fordrede Kapital og gav — eller kunde i hvert Tilfælde give — den store Fortjeneste.

Ved en Undersøgelse af en Bys Handel maa den vigtigste Opgave selvfølgelig være at faa oplyst: 1) Hvilke Varer Bønderne førte ind til Byen, 2) til hvem Købmændene igen solgte disse, 3) hvilke Varer der indførtes fra Udlandet eller andre Byer, og 4) hvem der købte disse Varer. Dette bliver Formaalet med den følgende Undersøgelse.

Bøndernes Tilførsel af Varer.

Den eneste Maade, hvorpaa vi er i Stand til at danne os et Begreb om, hvor meget Landmændene har ført

ind til Byen, er gennem de fra 1698 og 1699 bevarede Konsumtionsbøger. Der er i Regnskaberne skelnet mellem det, der er indført af Borgerskabet, og det der er indført af Landmændene. I 1699 betaltes der af det, Landmændene havde indført gennem begge Porte, 95 Rigsdaler, 2 Mark og 16 Skilling, og af det Borgerskabet havde indført 168 Rigsdaler, 3 Mark og 13 Skilling. Den Tabel, der findes paa næste Side over Varer, der er indført i Jan., Juni, Juli og Decbr. 1698, vil give et Indtryk af Fordelingen af de forskellige Varer.

Desuden blev der af Landmændene i de fire Maaneder gennem Nørreport indført: $10\frac{1}{2}$ Tønde Mælk, Hummer (Afgift 8 Skilling), 2 Flæskebørster, 2 Kalvefjerdinger, 6 Læs Hø, 2 Sjuder, 4 Pund Ister, 2 Skæpper Malt, $\frac{1}{2}$ Td. Kuller, 2 Fjerdinger Hvillinger, Brød (12 Skilling i Afgift); og gennem Sønderport: 1 Kalvefjerding, 2 Læs Hø, 2 Læs Tag, 25 Læs og 6 Tønder Kul, foruden et ubestemt Kvantum, hvoraf gaves 98 Skilling, 1 Vædder, Æbler (6 Skilling i Afgift) og $\frac{1}{4}$ Tønde Sild. Af Borgerskabet indførtes gennem Nørreport: $\frac{1}{2}$ Læs Tag, Brød (6 Skilling Afgift), 1 Tønde Fisk, og gennem Sønderport: 1 Læs Tag, $6\frac{1}{2}$ Tønde Sild og 2 Tønder Kuller.

Af særlig Interesse i de her ikke medtagne Maaneder er den ret betydelige Tilførsel af Sild, der finder Sted om Foraaret og om Efteraaret, og som viser, at det Sildefiskeri, der fandtes i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede ved Vejle Fjord, endnu stadig fortsættes paa denne Tid. I Tiden $\frac{23}{8}$ — $\frac{21}{5}$ 1698 tilførtes Byen ca. 27 Baade med Sild, og i Tiden $\frac{10}{9}$ — $\frac{12}{11}$ ca. 7 Baade.

Desværre opgives det ikke, hvorfra de Bønder kom, som forsynede Byen, det kunde ellers have været interessant nærmere at faa oplyst dette Spørgsmaal. Saa

	Laes Ved	Høns	Huder	Pd. Smør	Skp. Gryn	Td. Havre	Snese Fg	Skp. Mel	Deger Skind	Lispund	Laes Bark	Pd. Tælle	Sider Flaesk	Laes Halm	Snese Tørfisk	Svin	Lam	Kaive
Landmanden.																		
<i>Nørreport:</i>																		
Januar	55	4	6	42	26 ^{11/28}	31 ^{1/2}		5 ^{1/2}	7 ^{1/2}	1	1/2	5	2	2				
Juni	28	10	4	142	6 ^{5/6}	1/2	6	2 ^{1/2}	3 ^{9/10}	2		16						
Juli	16	23	5	168	30 ^{5/6}	13	5	4	1 ^{1/2}	5		20	9	1	2	2		1
December	15			59	53 ^{1/8}		5	4	10 ^{1/10}									
<i>Sønderport:</i>																		
Januar	81	3	3	20	1 ^{5/6}	7	1 ^{1/2}	1 ^{3/4}	1 ^{1/2}					1				
Juni	79	4	3	204	1 ^{1/8}		1	1/4	4								4	4
Juli	53		3	64	2 ^{1/2}	4		1	1 ^{1/2}	1 ^{1/2}			6			4	4	1
December	137	1	1	12	5 ^{1/8}				4 ^{1/4}							5		
Borgerskabet.																		
<i>Nørreport:</i>																		
Januar	170															7		
Juni	83	2	1	12	1 ^{1/6}		34	6	13 ^{1/2}		1				22	11	28	9
Juli	24			4	3 ^{1/6}		17 ^{1/2}	1/4	5	2 ^{1/2}		64				18		1
December	161						26 ^{1/2}	26 ^{1/2}	3 ^{2/5}	2					11			
<i>Sønderport:</i>																		
Januar	138																	
Juni	83	1	5				1/2		3		1				34	5	11	1
Juli	24		1			3					1				17 ^{1/2}	1	11	1
December	166			512	1/2	3	20 ^{1/2}											

meget kan dog siges med absolut Sikkerhed, at Indførslen gennem Nørreport var langt den vigtigste.

Saa at sige hele Byens eget Forbrug af almindelige Fødevarer er blevet den tilført fra Omegnen. En Undtagelse herfra danner dog Hveden, idet Byens Bagere lod denne hente hjem fra Lolland. I 1687 indførtes: 40 Tønder, 1690: 122 Tønder, 1700: 26 Tønder, 1704: 50 Tønder, 1705: 55¹/₂ Tønde, 1716: 150 Tønder, 1724: 225 Tønder, 1725: 160 Tønder, 1726: 156 Tønder, 1731: 260 Tønder i to Baade fra Nakskov. En Del Grøntsager indførtes — især i det 18. Aarhundrede — fra Fyn, i 1731 saaledes 3 Baade fra Bogense med Gulerødder, Løg, Kommen og grønne Urter.

Borgerne synes ikke at skulle betale Konsumtionsafgift af deres uden for selve Byen producerede Korn, idet det udtrykkeligt i Forordningen af ²²/₁₁ 1671 siges, at Borgernes indavlede Hø og Korn var fri herfor; senere betaltes dog en særlig Afgift heraf saavel som af egne opdrættede og slagtede Kreaturer. Borgerne havde ofte Gaarde paa Landet, naar Produkterne derfra førtes til Byen, maatte der betales Afgift deraf ligesom ogsaa af Tiendekorn.

Hvem det var, der førte Varerne til Byen, kan Regnskaberne som sagt ikke oplyse, men vi kan dog faa lidt Oplysning ad anden Vej. Saaledes havde Fru Ellen Arnfeldt paa Aggersbøl til Anders Jensen leveret en Del Korn, især Havre, Humle og en Kohud, medens hun paa den anden Side havde faaet en Del Kramvarer hos ham, og det nævnes flere Gange, at adelige har Penge til gode hos Byens Købmænd. Der findes ogsaa flere Eksempler paa, at Vejlsenerne er rejst til helt andre Steder for at købe op. Saaledes rejste Jesper Findsen i det 16. Aarhundrede til Sjælland for at købe Korn dér, medens Mads Thomsen i 1629 under

Krigen havde opkøbt Korn paa Fyn for at eksportere det til Norge. En Del af de indførte Landbrugsprodukter blev sikkert forbrugt i selve Byen, idet denne næppe, trods det udstrakte Land- og Havebrug, helt kunde forsyne sig selv.¹⁷⁾

Udførslen fra Byen.

Men naar en Købmand nu havde købt en Del Varer, som han ikke kunde sælge i Byen eller selv bruge, opstod det Spørgsmaal, hvordan han skulde afsætte dem. Det var saa nærliggende for ham at søge dem afhændet i Udlandet. Det indenlandske Marked var overfyldt med Landbrugsprodukter, vel behøvede København store Korntilførsler, men det var naturligt, at disse kom fra Sjælland. Langt større Betydning fik de tyske Østersøbyer for den jyske Købmand.

Siden den allerældste Tid har Danmark kunnet kaste sin overflødige Produktion ind paa det nordtyske Marked. Det var let tilgængeligt, og de hanseatiske Købmænd havde Raad til at betale Verdensmarkedets Priser. Paa denne Maade blev Danmarks og Nordtysklands Skæbne forenet igennem Aarhundreder. Det er først i en hel ny Tid, at Eksporten til England er blevet langt den betydningsfuldste, selv om England selvfølgelig i Kraft af sin dominerende Position inden for Handelslivet paa afgørende Maade kunde influere paa dansk Handel og Landbrug. Men ogsaa en anden Grund gjorde sig gældende for Vejle-Købmanden til at vende Blikket mod Syd, thi da de fleste Kramvarer importeredes herfra, løste Eksporten hertil det vanskelige Fragtspørgsmaal: Skibene behøvede ikke at gaa i Ballast til Lübeck.

I Slutningen af det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede sker der dog en delvis Forandring i dette

Forhold, idet Tyskland, særlig Lübeck, ikke mere kunde aftage saa store Dele af Danmarks Landbrugsprodukter. Aarsagen hertil maa søges i de økonomiske Forhold i Europa, især i Englands forøgede Kornproduktion og deraf følgende formindskede Aftagelsesevne. Priserne faldt, og Lübeck og Holland mistede et af sine bedste Markeder. Danmark maatte derfor søge nye Afsætningsmarkeder, og her var det saa heldigt, at den politiske Forbindelse med Norge gjorde det naturligt, at dette Land nu i stadig højere Grad blev Danmarks Kunde; ogsaa her var der Returlast nok.

De danske Skove var i det 17. Aarhundrede i stadig Tilbagegang, og Behovet efter udenlandsk Tømmer derfor i stadig Stigen, og saa at sige al indført Tømmer kom fra Norge. Lübeck blev sammen med de slesvig-holstenske Byer ved med at være den vigtigste Leverandør af Isenkram og Manufakturvarer, men i Modsætning til tidligere maatte Skibene i de fleste Tilfælde nu gaa derned i Ballast. I 1735 hedder det saaledes, at »Befragtningen bestaar ellers ej i andet herfra til Lübeck og Flensborg end i ballastede Skibe med Sten de fleste Gange, undtagen det en Gang kan hænde sig, at man kunde finde sin Regning med lidt Korn af Rug og Havre, som dog ikkuns er ganske sjælden.« Nu er denne Slags Indberetninger rigtignok daarligt Kildemateriale, pessimistiske og mørktseende, som de næsten altid er, men et fuldstændigt Toldregnskab fra 1731 viser dog med al Tydelighed, at det i dette Tilfælde kun er altfor sandt: det ene Skib fra Vejle til Lübeck og de 6 fra sammesteds til Flensborg var alle gaaet i Ballast til Bestemmelsesstedet.

Denne Udvikling, der var betinget af de almindelige europæiske Handelsforhold, blev fremmet ved Regeringens Politik; thi denne, merkantilistisk opmarche-

ret som den var, greb ind i Udviklingen; kun de store Byer maatte handle med Udlandet, de mindre skulde aftage deres Importvarer hos disse og iøvrigt give sig af med Industri og Haandværk. Tanken var ikke ny, den havde været fremme flere Gange, saaledes i 1672, men var altid hurtig blevet opgivet igen, ved Forordningen af 28/1 1682 blev den for Alvor ført ud i Livet.

Da man i 1680 i Kommercekollegiet forhandlede om dette Spørgsmaal, var de fleste af dettes Medlemmer enige om, at Handelen »til nogle visse Byer skulde restringeres«. Grunden hertil var, som det fremgaar af en senere Betænkning, først og fremmest, at man ønskede at fremhjelpe de større Byer, især København og Fridericia; ogsaa Hensynet til Toldopkrævningen har spillet med ind, ligesom man mente paa denne Maade at komme Lübecks Handelsmagt til Livs. Forordningen vakte imidlertid en Storm af Uvilje hos de paagældende smaa Byer — deriblandt Vejle — ustandselig bombarderedes Kollegier og Amtmænd med Bønskrifter om atter at faa Lov at handle paa Udlandet. Visse Byer, som f. Eks. Skagen, der i høj Grad eksisterede af sin Eksport af Fisk til de tyske Østersøbyer, var truet med Ruin. En Tid holdt Regeringen Stand, men til sidst maatte man give efter. 1687 blev den udenrigske Handel tilladt undtagen paa Hamborg, Bremen, Lübeck, Meklenborg og Pommeren, men da disse Steder næsten var de eneste, hvortil der eksporteredes fra de mindre Byer, betød det ikke meget, først 1689 blev den fulde Udenrigshandel atter tilladt.

Hvilken Virkning Forordningen har haft i de 7 Aar, den eksisterede, er aldrig nærmere blevet undersøgt — Danmarks Handelshistorie er endnu nærmest uskrevet —, men foruden at styrke de større Byer — især København — har den utvivlsomt ogsaa bidraget til,

at Norge fik en stadig større Betydning efter denne Tid. Thi de smaa Byer kunde stadig sende deres Korn og Fødevarer hertil, og selv da de atter fik Lov at sejle til Tyskland, opgav de ikke dette Marked, saa meget desto mere, som Afsætningsmulighederne i Tyskland stadig forringedes.

Noget andet er, at Byerne stadig aftog deres fleste Kram- og Manufakturvarer i Lübeck, et Forhold, som fortsattes langt ned i det 19. Aarhundrede.¹⁸⁾

Men for nærmere at oplyse, hvilke Varer der udførtes og til hvem, maa vi ty til Toldregnskaberne, som desværre er ret ufuldstændigt bevarede, vigtigst er her, bortset fra et ret ufuldstændigt Regnskab fra 1620—21, et Regnskab fra 1654 over den saakaldte Kommissarie-told, der opkrævedes ved Siden af den almindelige Told. Den giver dog kun Oplysninger om Farten paa Norge og Udlandet, da Provinstolden var blevet ophævet ved Forordningen af ¹³/₈ 1651.

Efter 1664 har vi Ekstrakter fra en Del Aar. Desværre er det almindeligvis ikke specificeret, hvorhen Varerne er ført, idet der kun er skelnet mellem det, der er udført til Danmark og Norge, og det, der er udført til fremmede Steder. Selvom Grænsen for denne Undersøgelse i Almindelighed er sat ved 1700, er der dog i Tabellen paa næste Side ogsaa givet en Oversigt over Udførslen i 1731, da vi fra dette Aar har det første fuldstændige Regnskab efter 1654.

I 1654 førtes desuden til Lübeck for 10 Rigsdaler Svinebørster, 7¹/₂ Lispund Østers, 1 Tønde Mjød, ¹/₂ Tønde Fedt, 2 Tønder Svineaffald; 5 Lispund Uld; til Husum: 214 tørrede Ørreder, til Flensborg for 8 Rigsdaler Urtefrø og 2 Skippund Flæsk; til Norge: 2¹/₂ Tønde Svinerygge og -hoveder, 10 Fisk; 196 »gemene

	Td. Malt og Byg	Td. Havre	Td. Rug	Td. Gryn	Td. Rug- mel	Favne Brændevend	Røgede el. tørrede Ørreder	Tønder Smør	Stykker Huder	Deger Skind	Skipund Flask	Skokke røde og sortePotter	Lispund Humle	Tønder Kød	Lispund Tælle	Stykker Pennefjer	Tønder Ister	Pd. Voks	Td. Bog- hvedegr.	Td. Bog- hvede	Lispund Ost	Stk. Heste- dækener
1654 til Lübeck							200	23 ³ / ₂ +1Fl.30.	135	207 ⁸ / ₁₆	38 ¹ / ₂	3	2 ¹ / ₂		3 Td. 16 ¹ / ₂	16500	2 ¹ / ₄	144				
1654 til Norge								1 Fj.			25 ¹ / ₂		2 ¹ / ₂				2 ¹ / ₂		1			
1664 mellem Provinserne	1		3			212	796	1 ¹ / ₈	79	127	1 ¹ / ₄										320	
1664 udenfor Danmark			300	1 ¹ / ₂		206	206	37	79	127	18 ¹ / ₂											
1681 til Danmark			190			250	160	13	3	4	10	49		3	4 ¹ / ₂ Td. 2	8000		272	1	8	6	
1681 til fremmede Steder							225	13		4	9 ¹ / ₁₀											
1682 til Danmark					5	333	284	1 ¹ / ₂	14	12	8 ⁸ / ₄									1		
1682 til fremmede Steder							583				1 ² / ₃₀											
1683		420				72	1211	3 ¹ / ₄	4	2	2											6
1685	3					156	814	2	3		4	for 3 Rdl.			3							
1686			11	5	1	262	868	7			4	for 7 Rdl.	2						1 ¹ / ₄			
1687		100	16	1 ⁵ / ₈		368	1646	1			4	16+1		2								
1690			340			282	1081				1	6										
1700 mell. Rigerne og Provinserne	250	240	130	8	2	627					1			1								
1731 til Norge	132		197					100 + 9 Lisp.			3 ¹ / ₁₀			1	7				1 ¹ / ₄			
1731 til Danmark			200		1	252					53			1						5 ¹ / ₈		2 ¹ / ₂

Hatte«, 116 Alen Vadmél, 440 Alen Lærred; 76 Stykker Sengeklæder, 40 Par uldne Strømper, for 8 Rigsdaler grove Ulddækkener, 26 grove Dækkener, for 20 Rigsdaler Tørfisk.

I 1664 mellem Provinserne: et ubestemt Antal sorte Stenpotter (Tolden var 1 Mark 12 Skilling), 8 Tønder Æbler, 1 Skippund Potaske, 2 Tønder »Buchenasche«, 1 Tønde Rugtvebakker; desuden $\frac{1}{2}$ Tønde Lammekød til Skibsbehov. I 1681 desuden til Danmark: 10 Kister Vinduesglas, 4 Tønder Kabliau og 2 Tønder Æbler. I 1685: 10 kalkunske Høns. I 1686: desuden 1 Tønde Hjortetak. I 1687: 4 Sider Flæsk, 2 Tønder Eddike, $1\frac{1}{2}$ Tønde Nødder, 10 Bimpler Skælfisk. I 1690: 2 Dusin Træfæde, 6 hvide »Rokker«, de 340 Tønder Rug førtes til Bergen. Fra 1690 findes to forskellige Regnskaber, det ene af disse maa dog stamme fra et andet Aar, uvist hvilket; det i V. A. Aa. 1933 p. 171 opgivne Antal eksporterede Ørreder i dette Aar er forkeret, da det er taget fra dette Regnskab. I 1700: 1 Tønde Ærter. I 1731 til Norge desuden: 8 Tønder Ærter, $\frac{1}{2}$ Ahm og 2 Ankre Brændevin, 27 Spinderokker; til Danmark: 26 jyske Lerkar, 500 Mursten, 800 Alen hjemmegjort Lærred, 3 Lispund Tællelys, $\frac{1}{4}$ Tønde Rugtvebakker, 27 hjemmegjorte Bøger, 4500 Pund Tobaksblade, 303 Tørfisk.

Størstedelen af de i 1654 til Norge udførte Varer er dog ikke fra Vejle, men undervejs indtaget paa Fyn i Bogense og Middelfart.

I 1681 og 82 udførtes intet til Norge, efter 1682 er de udførte Varer — hvis Loven er blevet overholdt — kun udført til Danmark og Norge. I 1690, 1700 og 1731 eksporteredes overhovedet intet til fremmede Lande.

Kun Regnskaberne fra 1654 og 1731 gør det muligt nærmere at undersøge, til hvilke Byer Varerne er ført.

For Norges Vedkommende i 1654: Svinesund og Oslo, i 1731 har to Skibe anløbet Øster-Risør, dog begge i Ballast, 100 Tønder Rug er udført til Norge uden nærmere Stedangivelse, 12 Tønder Malt og 7 Tønder Rug til Tønsberg, 60 Tønder Rug og 120 Tønder Byg til Bergen, Resten til Drammen. Paa Flensborg har der i 1731 været en ret livlig Trafik, men alle Skibene er gaaet i Ballast dertil. Blandt de danske Byer er der saa at sige kun udført noget af Betydning til København, nemlig alle de anførte Varer, undtagen 200 Tønder Rug til Aarhus, 4500 Pund Tobaksblade til Korsør, noget Tømmer til Aalborg, 4 Favne Træ til Kerteminde og ca. 55 Favne til Kalundborg.

Det statistiske Materiale, Tabellen giver, er jo desværre meget mangelfuldt, for de fleste Aars Vedkommende findes der kun Ekstrakter, og disses Rigtighed kan ikke undersøges. Hertil kommer, at der i de anførte Tal sikkert ogsaa er medregnet, hvad Tolddistriktets adelige har udført ad Søvejen, og selv om dette ikke er ret meget, kan det dog forrykke Billedet noget.

Ligesom Vejlsenerne, særlig efter 1682, fik en Del af deres Importvarer over andre Byer, foruden Nabo-byerne især Varde, er det ogsaa muligt, at Byerne paa Vestkysten har benyttet Vejle som Udførselssted, idet Varerne førtes dertil paa Vogn og derefter omladedes i Skib. Ribe—Kolding er jo en af Landets ældste Handelsveje, maaske lige saa gammel som Slien—Hedeby, og i hvert Fald almindelig benyttet ogsaa i det 16. og 17. Aarhundrede; det vilde være naturligt, om der ogsaa højere oppe havde været ført Handel tværs over Jylland. Desværre lader denne Mulighed sig ikke nærmere bevise paa Grundlag af det foreliggende Materiale; det eneste faktiske Bevis paa, at den har været benyttet, er, at der i 1731 udførtes Varer ad denne Vej fra Ring-

købing til København, ligesom en enkelt Ringkøbing-købmand tog Varer hjem fra Flensborg over Vejle, disse Varer er medregnet i Tabellerne; i 1679 udførtes noget Kød fra Ribe over Vejle.¹⁹⁾

Indførslen af Kram- og Manufakturvarer.

Naar vi nu fra Udførslen gaar over til Indførslen, er det først og fremmest Importen fra Udlandet, som har Interesse, da den før 1682 absolut var den mest betydningsfulde. Det er atter her især Lübeck, som dominerer Billedet, først og fremmest fordi det laa mest bekvemt for Skibstrafiken, og al Handel over saa lange Distancer var dengang nødt til at foregaa til Søs.

Regnskabet fra 1654 viser, at man i dette Aar har faaet 5 Skibsladninger sydfra, og alle fra Lübeck, de fire var Returfragter. Til Belysning af Sejltiden til Lübeck og Retur kan nævnes, at den første Ladning, der kom i Mads Bredals Skude, blev fortoldet den 28. April, medens den fra Vejle eksporterede Ladning var blevet fortoldet den $\frac{24}{3}$. Ved den anden Ladning er Tiderne henholdsvis $\frac{28}{4}$ og $\frac{1}{4}$, ved den tredie $\frac{10}{10}$ og $\frac{5}{9}$, og ved den fjerde $\frac{20}{10}$ og $\frac{27}{8}$; rundt regnet kan man altsaa sige, at Turen til Lübeck og Retur med Losning og Ladning tog en Maaned.

I 1731 kom der 4 Skibe fra Lübeck, alle ladede med Isenkram og Manufakturvarer.

Et udmærket Middel til at fastslaa, hvem Købmændene har handlet hos i Udlandet, er Skifterne, hvori Boets Kreditorer opregnes, desværre uden Angivelse af, om der er Tale om Laan eller købte Varer, men det sidste er dog sikkert det almindeligste.

I Anders Jensens Bo fordrede Esaias eller Elias Krøgers Arvinger i Lübeck 18 Daler, 1 Mark og 2 Skilling,

og i Henrik Grots Bo fordrede Jørgen Laubengier sammesteds 204 Slettedaler og 1 Mark. Hos Jens Andersens var der tre Lübeckske Kreditorer: Michel Vixsel, Engell Findaugells og Krøger med et samlet Tilgodehavende paa 196 Slettedaler og 1 Mark. Den vigtigste By efter Lübeck var uden Tvivl *Hamborg*, som jo vedblev at dominere dansk, eller i hvert Fald jysk, Handelsliv indtil 1857, da den store økonomiske Krise til en vis Grad forandrede dette Forhold. I 1630 nævnes det, at Jens Bertelsen havde overladt Lambert Lauridsen fra Ribe nogle Haandskrifter (Obligationer), som skulde have været betalt til Jens Bertelsens Faktor i Hamborg. Ogsaa i Skifterne spiller Hamborgerkøbmandene en stor Rolle; i Iver Nielsen Ammitsbøls Bo havde Hendrik Lille 233 Rigsdaler, 2 Mark og 4 Skilling, og et andet Hamborgerfirma, Jochum Falchemark, 55 Daler til gode. I Skiftet efter Henrik Grots nævnes forskellige, som det synes tyske, Firmaer, og i hvert Fald et af dem var hamborgsk, ligesom ogsaa Jens Andersen havde mindst en hamborgsk Kreditor.

En Del af de Varer, der er kommet fra Hamborg, er sikkert taget hjem over Lübeck, i hvert Fald nævnes i 1654, at en Del Sukker, Eddike og Vin, som Adelen gennem Mads Jensen havde ladet købe i Hamborg, var kommet hjem med Skib fra Lübeck. Muligt er det ogsaa, at Varer, der er taget hjem over Varde og fortoldet her, er købt i Hamborg.

Forbindelsen med *Rostock* og *Vismar* var derimod ringe. I 1620 indførtes der Øl fra Rostock, og som det synes ogsaa fra Vismar. I Tiden 1636—37 og 1639—48 har der kun været et eller to vejlensiske Skibe i Rostock. De slesvigske Byer spillede i det 16. og 17. Aarhundrede ikke nogen større Rolle. *Husum* aftog dog en Del af de berømte Vejle-Ørreder. I det 18. Aarhun-

drede derimod fik *Flensborg* temmelig stor Betydning, idet en stor Del Kramvarer kom herfra.

Selv med *Amsterdam* synes Vejleborgerne at have haft direkte Forbindelse. Saaledes lod Byfogden i Vejle, Kort Andersen, i 1603 Jens Hansen fordele for ca. 1100 Daler, som denne skyldte Villam Jakobsen i Amsterdam, og i 1691 var 3 Gaarde i Vejle pantsat til Hollændere. I 1731 indførtes en Del Kramvarer fra Holland via Varde, og det har utvivlsomt ogsaa været Tilfældet i det 17. Aarhundrede.²⁰⁾

Der kunde her være Grund til at omtale et interessant Forsøg, Kr. IV gjorde i 1623 paa at organisere de danske Købmænd i en Række Kompagnier, der skulde importere spansk eller fransk Salt; de, der var interesserede i Foretagendet, kunde tegne sig som »Participanter« og indskyde en vis Sum deri. Participanterne fik 1623 Monopol paa Importen og skulde vælge Direktører; som man vil se, staar vi her overfor en Slags Aktieselskaber. Der var paa denne Tid endnu Fremdrift og Velstand i Byen, og Vejleborgerne sluttede sig til Tanken. 12 af dem indskød ialt 800 Daler. I Horsens var der 30 Participanter med 1600 Daler, og i Kolding 25 med 1550 Daler. De største Participanter var Klemend Sørensen, Mads Thomsen, Niels Hansen og Niels Knudsen.

Men Forsøget blev ikke nogen Succes. I en Betænkning fra de Vejle Købmænd, der var interesseret i Foretagendet, og som vistnok maa stamme fra ca. 1626, klages der over, at der ikke synes at være handlet tilstrækkelig forsigtigt med Pengene, og de beder om, at det Regnskab, der i 1625 var blevet dem forelagt i Horsens, maatte blive nøjere undersøgt og revideret, det hedder endvidere:

»Hvad Kompagniets Skib er anlangende, som nu

ligger for København, hvad heller den skal forbygges, heller at den maa sælges, det stander alt derpaa, om høje Øvrighed vilde naadigst bevillige, at Kompagniet udi den Besværlighed og Farligheds Tid maatte opgives, som vi og med andre flere er underdanigst begærende, og da kunde deraf betales, hvis Penge som til Kompagniens Bedste, saa vidt Soretten medfører, kunde være optaget.«

Kort efter lod Regeringen Sagen falde, idet man den ^{19/6} 1626 ophævede Saltkompagniets Eneret til Salt-handelen. De jyske Kompagnier vedblev dog at bestaa nogle Aar, men til sidst opløste det hele sig i Processer.

Vejlenserne selv har dog aldrig sendt Skibe til Spanien; i 1638 siges det, »at de ikke havde eller brugte nogen Sejlads eller Handel paa Spanien.«²¹⁾

Hvad angaar Indførslen fra *Norge* har den i det 16. og 17. Aarhundrede sikkert været ganske minimal, i 1654 nævnes det i Antegnelserne til Toldregnskabet, at en Læsøskipper har losset en Ladning Tømmer fra Norge; i 1681 og de følgende Aar indførtes en Del Tømmer; i det 18. Aarhundrede kommer der dog ogsaa andre Varer end Tømmeret til, saaledes indførtes der i 1731 fra Christianssand 18 Tønder Stenkul og 500 Mursten, som skulde bruges paa Engelsholm, fra Drammen 450 Stænger Jærn og 5 Kakkellovne, og fra Christiansstad 3000 Tagsten og 9 Tønder Stenkul. En Del af det i dette Aar indførte Tømmer skulde til Engelsholm og Rosenvold.

Handelen med Landets egne Byer var sikkert før 1682 ganske forsvindende, men Forordningen fra dette Aar nødvendiggjorde en fuldstændig Forandring i dette Forhold. Varerne skulde man jo have. I 1683 fik Klaus Svane, Peder Busk, Niels Bredal, Mads Hansen, Kirsten Nielsdatter og Niels Iversen

Varer fra *Fredericia*, og Hans Thomsen Varer fra *Horsens*. Ofte gik Indførslen fra *Horsens* over Land. Som det vil ses af den følgende Tabel, var det især de Varer, man tidligere havde købt i Lübeck, som nu købtes i disse to Byer; det var altsaa først og fremmest dem, Forordningen kom til at gavne. Fra *Varde* og *Hjerting* kom der en Del Krydderier og lignende, ligesom ogsaa fra *Ribe*, der stadig, trods stærk Nedgang, hævdede sin Position som Sydvest-Jyllands Handelscentrum.

Engang førte Henrik Grot saaledes Sag med Ebbe Nielsen i Ribe om en Fjerding Sæbe, som han havde købt af denne, der igen havde købt den i Holland,²²⁾ og i 1664 skyldte hans Bo 43 Slettedaler og 2 Mark til Kristoffer Nielsen sammesteds. Med *Kolding*, der ellers spillede saa stor en Rolle i det østlige Jylland, synes der derimod ingen videre Handelsforbindelse at have været, hvad der nu end var Grunden.

I Tabellen paa S. 92 og 93 gives en Fortegnelse over indførte Varer i en Del forskellige Aar, Listen er dog ikke fuldstændig, idet mindre vigtige og mere sjældne Varer, ligesom alle Manufakturvarer, er udeladte; Regnskabet fra 1654 specificerer kun Artikler som Jern, Hør, Hamp og lignende, men derimod ikke almindelig Urtekram, Farvestoffer og lignende. I 1654 er saa at sige al den indførte Salt Lüneburgersalt, den indførte Tjære norsk; i Tabellen medregnes ogsaa de Varer, som Adelen har ladet indføre.

I 1654 desuden: 4 Tønder og for 2 Rigsdaler Glas. I 1681 fra Danmark ialt: 10 Læster Kalk, 2 Skippund Hør, fra Norge: Tømmer. I 1686 fra Norge: Tømmer, fra Danmark uden nærmere Angivelse: 12½ Læster Kalk, 90 Tønder Hvede, fra Varde desuden: 3 halve Kister og 2 Pakker Tobak, fra Samsø: 22 Tønder Ær-

	Skippund Jærn	Skippund Hør	Skippund Hamp	Skippund Blaar	Tønder Salt	Tønder Tjære	Centner Egstaal	Tønder Hørfø	Huder Pundæder	Pund Tobak	Fjerdinger Sæbe	Skippund Tin og Bly	Tagsten	Olskehoveder Vin	Pund Alun
1654 fra Lübeck . . .	45	9 $\frac{7}{20}$	4 $\frac{1}{4}$	1	196	63	21 $\frac{1}{2}$	14	14	44	14	1 $\frac{3}{20}$	2000	20	
1681 fra Udlandet . .	291 $\frac{1}{4}$	14	14 $\frac{1}{2}$	3		84		16					13000	3	320
1686 fra Varde										80					195
1686 fra Fredericia . .	6	1	1		24	3		1			5			7	100
1686 fra Horsens . . .	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$					1							
1690 til Lands fra Fredericia	2		1		7	2					2			4	1 Td
1700 indf. og tidligere fortoldet i Riget . . .	3	1	1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{2}$	281 $\frac{1}{2}$	11		1		329	3				442
1731 fra Danmark . .	$\frac{1}{2}$	1				18				10067	1		1000		
1731 fra Lübeck . . .		17 $\frac{1}{2}$	6	17	35	60	3								
1731 fra Flensborg . .	7	21	7 $\frac{1}{2}$	10		93				500			7000		
1731 fra Holland over Varde															

ter. I 1690 er der ogsaa indført Varer andetsteds fra, men saa at sige kun Grøntsager, der jo ellers ikke er medtaget i Tabellen. I 1700 findes kun angivet, hvilke Varer der er fortoldet andetsteds, men maaske mangler der her en Del af Ekstrakten. I 1731: om Importen fra Norge se ovenfor; ved det ene af de Skibe, der her er medregnet som kommende fra Lübeck, findes ingen Angivelse af Afløbshavn, men efter Varernes Art at dømme maa det være Lübeck; fra Sønderborg kom der 4000 Mursten og 3000 Tagsten; i Posterne fra Flensborg er ogsaa medregnet 7 Skippund Hør, 48 Tønder Tjære, 6 Skippund Hamp til en Købmand i Ringkøbing, og i Posterne fra Lübeck 4 Tønder Salt, 2 Tønder Glas og 2 $\frac{1}{2}$ Anker Brændevin, som er taget

Pund Anis	Pund Vitriol	Kister Glas	Ankre Brændevin	Tønder Kringler	Pund Svedsker	Pund Rosiner	Pund Korender	Pd. Nelliker	Pund Ingefær	Pund Risengryn	Pund Peber	Pund Kommen	Pund Mandler	Pund Figner	Pund Sukker	Ris Papir	Pund Galæbler	Pund Lim	Pund Harpiks	Pund Rød- og Bruntræ	Lispund Humle
		4	6 $\frac{1}{2}$	3											over 200	1					
25	160	+ 8 Td.		17	200	86	70	5	87	25	12	225	25	50	12	2	20	25	20		
45	168				90	25	43		25		12		18		45		600	13		75	
80			c. 2																		
Td.			10													1				1	
Td.	130		2	50	125											4				1 $\frac{1}{2}$	
			1									50			125						6
		1 + 9 $\frac{1}{2}$ Td.	7 $\frac{1}{2}$													8					30
					25	20	10	$\frac{1}{2}$	10	10			10	25	14	1			10		16 $\frac{1}{2}$

hjem over Fredericia og klareret der; de store Kvanta dansk Tobak stammer fra Fredericia; ad Landevejen er indbragt 3 Fjerdinger Sæbe og 2 Tønder Østers, som er klareret i Kolding; de andre Varer fra Holland over Varde var: 12 Pund Hagl, 10 Pund Bleghvidt, $\frac{1}{2}$ Pund Kanel, $\frac{1}{2}$ Pund Kardemomme, $\frac{1}{2}$ Pund Muskatblomme, $\frac{1}{2}$ Pund hele Muskater, 5 Pund Stivelse, 4 Pund Himmelblaar, 1 Pund Indigo, 25 Pund Kruddt, 50 Pund Krab, 500 Valnødder, 10 Pund Perlegryn, 60 Pund »Eyergryn«, $\frac{1}{2}$ Tønde »Hertzgryn« og 1 Tønde gamle udbrændte Tobakspiber.

Til de i Tabellen anførte Varer kommer saa alle de, som gør en Isenkram- eller Urtekramforretning til en hel lille Eventyrverden, der bringer Bud fra fjerne og

eksotiske Lande: Spanskgrønt, Farvestoffer, Knivskeder, Lommebørster, Horn, Piber, Børnekjortler, Knappe- og Synaale, Hægter, forskellige Arter Lygter og endelig en Del Tekstilvarer.

Ogsaa Skiftebrevene giver udmærkede Bidrag til Oplysning om, hvad det var, der forhandlede i Kramboden, først og fremmest faar man herigennem Indtryk af, hvor store Mængder Manufakturvarer en Købmand kunde ligge inde med. I 1660 var der saaledes i Iver Nielsen Ammitsbøls Krambod for 1731 Slette-daler Manufakturvarer, disse synes væsentligst at være kommet fra Hamborg og Nederlandene, selvom engelsk Tøj undertiden nævnes.

Men desuden møder man de mærkeligste Ting i en saadan Bod, ofte Ting, som man næppe vilde vente at træffe for over 250 Aar siden: Slibestene, Kværne, Laase, Hattebaand, forgyldte Spejle, Korti, Mundharper (i Henrik Grots Bod alene 96 Stykker), Handsker, Knip-linger, Klædebørster, venedisk Sæbe, gule Lædergehæng med Messingbeslag, Terpentin, Salmiak, Kruse med Tinlaag o. s. v.

I 1732 foretoges der en Undersøgelse af, hvad der fandtes i de 8 daværende Købmænds Boder, det er væsentligst de samme Varer som tidligere, men nogle enkelte er kommet til, Søren Rasmussen, Egtved, havde 10 Pund Kaffebønner og 4 Pund The de Bué, og en anden Købmand havde 2 Pund af samme Sort foruden 2 Pund grøn The. I det hele synes rene Luksusartikler paa denne Tid at have spillet en større Rolle end tidligere.²³⁾

Salget fra Kramboderne.

Efter nu at have undersøgt, hvilke Varer der forhandlede i Kramboden, og hvor de var købt, bliver Spørgsmaalet: hvem købte disse Varer? Her er vi tem-

melig daarligt stillede; thi ingen Regnskabsbøger er bevarede fra Datiden, men det er saa heldigt, at vi gennem de Udskrifter af Hovedbøgerne, der findes i Skiftsbrevene, og gennem lidt andet Materiale kan danne os et Indtryk heraf.

De Kunder, som var de mest velsete hos Datidens Købmænd, var uden Tvivl Herremændene. Trods det, at den danske Adel var i Tilbagegang, var den dog endnu den mest kapitalstærke og mest forbrugende Befolkningsklasse. Her var Vejle daarligt stillet, da der syd for Byen saa at sige ikke fandtes nogen Hovedgaard, hvis Ejer kunde betragte Vejle som den naturlige By at handle i; Fr. II's Mageskifter havde ryddet alt for grundigt ud blandt de gamle Adelsgaarde paa denne Kant, men mod Nord laa de endnu ret tæt, og vi ser ikke saa faa adelige Personer som Kunder hos Vejle-Købmændene.

Der blev drukket bravt ude paa de danske Herregaarde, og det saa meget mere som Adelen før Enevældens Indførelse var fritaget for Accise og Told. I 1641—42 fik forskellige adelige Personer ialt 1 Tønde Malt, 6 Tønder tysk Øl og 21 Tønder Rostokkerøl hos 3 forskellige Vejle-Købmænd, og da Mads Bredals Skude i April Maaned 1654 kom til Vejle fra Lübeck, havde den ogsaa en Del Varer med herfra og fra Hamborg til de høje Herrer: Jørgen Juul til Agersbøl i Øster-Snede Sogn havde gennem Iver Nielsen ladet hjemkøbe 1 Oksehoved fransk Vin og 1 Anker fransk Brændevin, og 4 andre adelige havde gennem Mads Jensen (Thorsen) købt en Del Varer i Hamborg: 13 Oksehoveder fransk Vin, 4 Ankre fransk Brændevin, 3 Ankre Vineddike, Sukker (over 200 Pd.) og andre Specerier til en Værdi af 173 Rigsdaler. I Skiftet efter Iver Nielsen nævnes adelige Debitorer fra Faarup, Haraldskær, En-

gelsholm, Rugballegaard, Urup, Mindstrup, Lerbæk, Ørum, Hedstrup og Donnerup; det samlede Tilgodehavende var dog ikke mere end 320 Daler, 2 Mark og 1 Skilling, men selvfølgelig kan der udmærket have været mange flere adelige Kunder, hvis de ingen Gæld har haft, er de naturligvis ikke opført i Skiftebrevet. Hos andre Købmænd, hvor Skiftebrevene er bevarede, var der kun en eller 2 adelige Debitorer. De adelige Fogeder rundt om paa Gaardene var heller slet ikke daarlige Kunder, de staar ofte opført for ret betydelige Beløb.

Præsternes Købeevne var ogsaa ret stor, og vi finder en Del af dem som Kunder; for atter at tage Iver Nielsen Ammitsbøls Skifte, nævnes der her 7 gejstlige Debitorer fra Balle, Ringive, Øster Snede, Jelling, Grejs, Højen og Gammelby (i Stovby Sogn); der er sikkert foruden det rent personlige Forbrug ogsaa her Tale om Indkøb til Kirkernes Vedligeholdelse og lignende; som Kirkeregnskaberne fra de omliggende Kirker viser, var det ofte, der skulde bruges Materialer hertil, og selvom man tit tog til Horsens eller andre Byer for at købe dem, leverede Vejle-Købmændene dog ogsaa meget store Kvanta, saaledes nævnes Indkøb i Vejle bl. a. i Grejs, Sindbjerg, Øster-Snede, Langskov, Uldum, Vindeløv og Lindeballe Kirkeregnskaber.²⁴⁾

Ogsaa en Del Borgere i andre Byer nævnes i Hovedbøgerne som Købmændenes Debitorer, saaledes især Horsens og Holstebro, men ogsaa enkelte i Fredericia, Aarhus, Middelfart og Ringkøbing, men Beløbene er dog almindeligvis meget smaa.

Af udenbys Kunder var det alligevel Bønderne, som betød mest, da de var i absolut Overtal; af de 246 Skyldnere i Iver Ammitsbøls Hovedbog var 125 fra Landet, 96 fra Vejle, 11 adelige, 7 Borgere i andre

Byer, og 7 gejstlige. Blandt de 125 er ogsaa medregnet alle Fogeder og andre Folk paa de adelige Hovedgaarde, ligesom ogsaa de mange Møllere. Det var slet ikke saa helt lidt, Bønderne sommetider kunde købe, saaledes skyldte Enken efter Peder Ravn i Skærup 82 Daler og 1 Skilling. Jens Nielsen i Andkjær 32 Daler, 3 Mark, 9 Skilling, og Jost Thomsen i Hvilbjerg, der var Herredsfoged i Holmans Herred og en Tid havde forpagtet Vejle Mølle, 131 Daler og 9 Skilling.

Hvis vi undersøger, hvorfra disse Bønder kom, viser det sig, som det var at vente, at det er de nærmeste Byer, som søger til Vejle. I det følgende skal gives en Oversigt over, hvor de 125 Debitorer hørte hjemme, idet det dog maa bemærkes, at enkelte af Debitorerne gaar igen flere Gange i Hovedbogen, men da der kun er Tale om faa Tilfælde, er der set bort derfra. Der opgives altid, hvilken By Kunderne bor i, ikke Sognet, men for Overskuelighedens Skyld er kun Hjemhørs-sognet angivet. 6 af Debitorerne var hjemmehørende udenfor Vejle Amt, og 6 har det ikke været muligt nærmere at stedfæste. De fleste kom fra *Nørvang Herred*: Øster Snede 11, Hornstrup 7, Sindbjerg 6, Grejs 6, Vindelev 2, Thyregod 1, Ringive 1, Langskov 1, dernæst *Holmans Herred*: Gaverslund 9, Vinding 6, Pjedsted 3, Smidstrup 2, Skærup 2, Gaarslev 1, *Tørrild Herred*: Skibet 7, Bredsten 5, Hover 5, Nørup 3, Jelling 2, *Hatting Herred*: Engum 8, Stenderup 6, Daugaard 2, Korning 1, Hedensted 1; *Jerlev Herred*: Jerlev 4, Ødsted 1, Egtved 1, Højen 1; *Bjærg Herred*: Stovby 4, Glud 1, Urlev 1, Klakring 1; *Nørre Tyrstrup Herred*: Stenderup 1.

Som man vil se, er det saa at sige kun i de Byer, der ligger nær Vejle, at der er et større Antal; enkelte Kunder kan findes i Byer, der ligger temmelig langt væk,

som f. Eks. Korning, Glud og Klakring. Men Tilfældigheder kan og maa selvfølgelig gøre sig gældende, og selvom en lidt fjerntboende Bonde har handlet i Vejle, kan han ogsaa godt have været Kunde i Horsens eller en anden By. Naar en By som f. Eks. Stovby møder med et forholdsvis stort Antal Kunder, hænger det sikkert sammen med, at Beboerne har benyttet Søvejen til Købstad og paa denne Maade faaet meget nærmere til Vejle.

Der er en Ting, man lægger Mærke til; hele Vesterengen, som nu betyder saa meget, er saa at sige ikke repræsenteret. Tegner man med Vejle som Centrum og en Afstand paa 2 Mil som Radius en Cirkel paa Kortet, viser det sig, at kun 18 af Kunderne i Vejle Amt ligger uden for denne Cirkel, og heraf kun de 3 mod Vest, medens de 14 findes mod Nord. Undersøgelsen af Iver Ammitsbøls Hovedbog (og ganske det samme gælder for de øvrige Købmænds Vedkommende) giver altsaa samme Resultat, som det Rasmus Mortensen er kommet til i sin Undersøgelse af Vejnettets Historie. Vejle-Købmændenes Horisont var ikke vid, især ikke mod Vest, her var det Kolding, Ribe og Varde, der trak Bønderne til sig.²⁵⁾

Handelens Vilkaar 1660—1700.

En Bys Handelsliv er selvfølgelig underkastet meget store Svingninger fra Aar til Aar; Krige kan næsten lamme det helt. Regeringsforanstaltninger kan gribe ind paa afgørende Maade. Konjunkturer og Tilfældigheder gør sit. Desværre er Materialet ikke tilstrækkeligt til for Aarene 1660—1700 at kunne give en fuldstændig Tabel over Indførsel og Udførsel. Men vi kender dog Toldbeløbene fra 1664 til 1690 og fra 1696 til 1699. Selve Regnskaberne findes kun fra enkelte Aar,

og indtil 1687 er Tallene derfor alle hentede fra Eks-trakter for at sikre Ensartetheden. Ekstrakternes Op-givelser kan dog afvige nogle faa Rigsdaler fra Regn-skabernes. I Tallene fra 1664 til 90 synes Accisen ogsaa at være indbefattet, men et ret paalideligt Indtryk af Forholdene kan de dog give.

I Aaret 1656—57 havde Tolden været 491 Rigsdaler, 2 Mark og 9¹/₂ Skilling. For Aarene 1664—1672 ser Tallene saaledes ud (Beløb mindre end 1 Rigsdaler er ikke taget i Betragtning).

1664: 330 Rigsdaler	1669: 216 Rigsdaler
1665: 199 —	1670: 178 —
1666: 192 —	1671: 159 —
1667: 269 —	1672: 172 —
1668: 251 —	

I Aaret 1672 kom en ny Toldrulle, der afskaffede Provinstolden, og Beløbet gaar derfor lidt ned i den følgende Tid:

1673: 126 Rigsdaler	1678: 59 Rigsdaler
1674: 136 —	1679: 44 —
1675: 47 —	1680: 84 —
1676: 35 —	1681: 142 —
1677: 43 —	

Man ser her den skaanske Krigs katastrofale Virk-ninger. I 1682 falder Beløbet stærkt, selvfølgelig paa Grund af Forbudet mod udenrigsk Handel; i Aarene 1682—1690 svinger det mellem 35 Rigsdaler (1683) og 74 Rigsdaler (i 1688). 1696—1699, da den udenlandske Handel atter var fri, var Beløbene atter steget og var saaledes (Maltaccise og Konsumtion af de 4 Specier ikke medregnet).

1696: 137 Rigsdaler	1698: 146 Rigsdaler
1697: 108 —	1699: 111 —

Maltaccise og Konsumtion af de 4 Specier var i 1696 henholdsvis 9 og 4 Rigsdaler, i 1697: 9 og 3 Rigsdaler, i 1698: 11 og 11 Rigsdaler; i 1698 var Konsumtionen 12 Rdlr., medens Maltaccisens Beløb i dette Aar ikke kendes.²⁶⁾

Tobaksavl og Tobaksspinderi.

I 1654 blev der indført 44 Pund Tobak til Byen, og ogsaa i den følgende Tid ser vi Tobakken omtalt i Toldregnskaberne, men store Kvanta er der ikke Tale om. I 1732 var der derimod meget store Beholdninger af det ædle Produkt hos Byens Købmænd, Grunden hertil maa søges i, at Borgerne selv var begyndt dels at avle, dels at spinde Tobak. Den Mand, der har givet Stødet hertil, er sikkert Købmanden Johan Linnemann, Søn af en fredericiansk Tobaksplantør; han var indvandret hertil fra Fredericia, hvor man allerede i det 17. Aarhundrede havde slaaet sig paa Tobaksavlen. Man har villet tillægge de kurfyrstelige Soldater Æren for at have begyndt herpaa, snarere er det dog Jøderne, som har grundlagt de første Plantager; de tyske Jøder »Smauser i gemen kaldet« vides netop i det 17. Aarhundrede at have givet sig af hermed, og i det 18. Aarhundrede er den fredericianske Tobakshandel for en stor Del paa jødiske Hænder.

Johan Linnemann havde i 1731 indført 500 Pund hollandske Tobaksblade fra Flensborg og 10039 Pund Tobaksblade fra fredericianske Plantager, til Gengæld udførte han 4500 Pund fra den anlagte Plantage »her for Byen« til Raadmand Peder Jensen i Korsør. I 1732 havde han 10000 Pund Tobak af egen og dansk Produktion og desuden 455 Pund gul og 514 Pund sort Tobak. Søren Jensen Feveile havde 585 Pund af egen Avl foruden 324 Pund fra København og 231 Pund, han havde spundet paa egen Fabrik. Hans Thiby havde

321 Pund, der var fabrikeret i smaa Ruller, 4 andre Købmænd havde større eller mindre Kvanta. Ogsaa uden for Byen havde Vejle-Tobakken et godt Ry, en stor Del af de horsensianske Købmænd købte saaledes denne Vare i Vejle. I 1732 havde blandt andet Christen Sørensen 46 Pund af Vejle Spind, og Rasmus Wolf og Christoffer Provette henholdsvis 100 og 84 Pund.

Fra Aarene 1741—43 har vi en Opgørelse over den samlede Avl: 5 Borgere havde i 1741 tilsammen avlet 1696 Pund, i 1742: 1042 og i 1743: 1346 Pund. Størstedelen heraf blev solgt til Linnemann, som dog ikke selv paa dette Tidspunkt synes at have avlet noget.²⁷⁾

SKIBSFARTEN

Mange Købmænd var ofte deres egne Redere. Antallet paa Baade og Skibe blev dog aldrig stort i Vejle. I 1610—11 blev flere Vejleskibe benyttet af Lensmanden i Kolding til Krigstransport fra Kiel og Skaane, saaledes Thomas Jensens Skib paa 8 Læster, Thomas Iversens paa 15 Læster, Thomas Thuesens paa 28 Læster, og endelig et Skib paa 12 Læster, tilhørende Snedker Laurids Lauridsen og Jørgen Hansen. I 1633 eller 34 fandtes endnu 2 Skuder og 1 lille Baad. I Toldregnskabet fra 1654 ser vi nævnt 2 Skibe, som tilhørte Mads Bredal og Anders Jensen, som begge var Købmænd i Byen. Endnu omkring 1660 var der to Baade i Byen, og i de følgende Aar blev man staaende ved dette Antal.

I 1681 nævnes en Galiot paa 8 Læster, tilhørende Købmand Nis Jepsen, og en Skude, ogsaa paa 8 Læster, tilhørende Peder Busch, denne sidste gik dog til ved Danzig i 1685. Der var nu kun en Galiot tilbage, og i den havde Købmændene Klaus Svane og Jens Bertelsen Dons i 1687 en Halvpart, men den forsvandt, enten

den nu blev solgt eller gik tabt. 1688 fandtes der intet Skib i Byen, medens der som før nævnt var 9 i Fredericia, 7 i Kolding og 16 i Horsens. I 1691 og 1731 nævnes dog atter et enkelt Skib, men i 1735 siges der slet intet at være, undtagen for saa vidt Johan Linne-mann havde Andel i et Flensborg-Skib.

Grunden til, at Byen saaledes mistede sine Skibe, laa selvfølgelig først og fremmest i Handelens Aftagen. Foruden Forbudet fra 1682 mod Sejlads til fremmede Lande har de daarlige Besejlings- og Havneforhold dog sikkert ogsaa været medvirkende hertil. Skibene maatte som oftest ankre op $\frac{1}{2}$ Mil fra Byen, saa at Varerne maatte føres ind i smaa Fiskerbaade.

Naar man saaledes ikke selv havde Skibe, var man nødt til at chartre andre Byers. I Toldregnskabet fra 1654 nævnes en 3—4 forskellige Skuder, som var blevet benyttet til Eksporten, en fra Horsens, en fra Sønderborg og en fra Halland.

I 1735 nævnes det, at Borgerne almindeligvis fragtede smaa Jagter i Fredericia eller Horsens, eller ogsaa en lille Jagt fra Tirsbæk, som tilhørte den daværende Ejer Niels Linde. At man saaledes maatte leje i fremmede Byer gav Anledning til et lille Sammenstød med Tolderen, saaledes klagede Knud Jørgensen paa egne og Medinteressanters Vegne i 1678 over, at denne tog udenlandsk Told af de haderslevske Skibe, som de havde fragtet, trods det at de havde faaet Bevilling af Kongen paa, at Skibene i saadanne Tilfælde skulde regnes for indenlandske. De fik Medhold hos Myndighederne, og Lorends Stielmacher maatte tilbagebetale den opkrævede Told.²⁸⁾

Fra 1690, 1700 og 1731 har vi fuldstændige Oplysninger om hvilke Baade, der har anløbet Toldstedet, og hvilke Havne de har været hjemmehørende i; Ta-

bellen paa Side 104 vil nærmere belyse dette og andre Forhold.

Hvis Tabellens Opgivelser fra 1690 og 1700, der bygger paa Ekstrakter, er rigtige, har Trafikken paa Byen været stadig stigende: 22 Skibe i 1690, 23 i 1700 og 60 i 1731; vigtigere er det dog, at den samlede Tonnage ogsaa er steget om end ikke helt i samme Grad. Stigningen synes dog mindre at skyldes en Forøgelse af Vareudførslen og -indførslen end den Omlægning af Handelen, der tidligere er omtalt.

I ældre Tid var Skibene som Regel lastede baade paa Hen- og Hjemfarten; i det 18. Aarhundrede gik de ofte i Ballast den ene Vej, saaledes alle Skibene til Lübeck og Flensborg.

Tabellen viser med al ønskelig Evidens, at Skibsfarten paa de mindre Byer udelukkende var i Hænderne paa Rigets egne Indbyggere (hvortil regnes Nordmænd og Slesvigere), idet intet Skib fra noget fremmed Land i disse Aar har været inde i Havnen. Det samme gælder ogsaa i 1654, dog kun for den udenrigske Handels Vedkommende, idet vi savner Oplysninger om Trafikken mellem Provinserne, men det er jo næppe sandsynligt, at udenlandske Skibe har været engageret her. I 1620 derimod havde en Wismar Skipper 2 Gange været inde i Havnen.

Forholdene i Byen var smaa, og de Ladninger, den enkelte Købmand kunde sende af Sted, var ikke ret store. Derfor har et Skib altid Ladning med fra flere Købmænd — almindeligvis en 4—5 Stykker — naar det sendes af Sted til Lübeck og Norge eller kom hjem derfra; paa den Maade fordeltes Risikoen for den enkelte, alt blev ikke sat paa et Bræt.

Med Datidens primitive og smaa Baade var Sejlads selvfølgelig farlig om Vinteren, naar Uvejret hærgede

		Vejle	København	Stege	Haderslev	Tuno	Nakskov	Kalundborg	Sønderborg	Fredericia	Aarhus	Horsens	Bogense	Samsø	Odense	Kolding	Aalborg	Stubbekøbing	Kerteminde	Korsør	Flensborg	Norge	Lübeck	Samlet Drægtighed i Læster	Gen-nemsn. Drægtighed i Læster	Samlet Antal	
Antal efter Hjemhørshavn	1690	5	3	1	2	1	2	1	1	1	1	1	3														22
	1700		6		2			4	1	1	1	1	4	3													23
	1731	2	5				2	13	2	4	5	7	3	1		3			2		7	4					60
Drægtighed efter Hjemhørshavn	1690	80	42	5	1	2 $\frac{1}{2}$	5	13	3	9	10	12	1 $\frac{1}{2}$												184	8,36	
	1700		157		30			46	7	30	7	1 $\frac{1}{2}$	2	29											309 $\frac{1}{2}$	13,46	
	1731	26	91				13	42 $\frac{1}{2}$	21	27	24	66	1 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$	30			2		26	52			424 $\frac{1}{2}$	7,75		
Antal efter Afløbshavn ..	1731		6				2	13	2	2	6	3	3		1	1			2		7	8	4			60	
Antal efter Bestemmelseshavn	1731		10				3	14	1	1	4	4	3		1		1	1	2	1	7	6	1			60	
Drægtighed i Læster efter Afløbshavn	1731		98 $\frac{1}{2}$				13	42 $\frac{1}{2}$	21	3 $\frac{1}{2}$	26 $\frac{1}{2}$	15 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$		2 $\frac{1}{2}$	15			2		42	107	34	424 $\frac{1}{2}$	7,75		
Drægtighed i Læster eft. Bestemmelseshavn.	1731		144 $\frac{1}{2}$				21	60 $\frac{1}{2}$	8	3	8 $\frac{1}{2}$	43 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$		3		6	2 $\frac{1}{2}$	2	4	29 $\frac{1}{2}$	74	13	424 $\frac{1}{2}$	7,75		
Antal ballastede Skibe efter Afløbshavn	1731		4					13	1	1	2	1			1	1			1							25	
Antal ballastede Skibe eft. Bestemmelseshavn.	1731						3	1	1	1	2	4	3								7	2	1			25	
Drægtighed af ballastede Skibe efter Afløbshavn	1731		59					42 $\frac{1}{2}$	13	3	16	6			2 $\frac{1}{2}$	15			1						158	% af saml. Drægt. 37,25	
Drægtigh. af ballast. Skibe eft. Bestemmelseshavn.	1731						21	18	8	3	1	43 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$								29 $\frac{1}{2}$	19	13	157 $\frac{1}{2}$	37,10		

Kysterne, eller Isen bandt Havnene; i Januar og Februar sejlede man som Regel ikke; i Marts begyndte de dristigste at vise sig; Tallene fra 1731 ser saaledes ud: Marts: 4 ud- og indgaaende Skibe; April: 8; Maj: 14; Juni: 21; Juli: 6; August: 17; September: 25; Oktober: 20; December: 6.

Kapitalforhold:

Det 17. Aarhundrede var, sammenlignet med Nutiden, kapitalfattigt, og især var den likvide Kapital meget ringe. Der var derfor heller ikke særlig stor Trang til Banker og Sparekasser.

Havde en Mand mere Kapital, end han selv havde Brug for, kunde han let laane den ud, der var Folk nok, der ønskede at laane. I 1678 hedder det i Skatte-regnskabet: »Rentepenge angaaende, findes her ikke paa denne ringe Sted nogen, som sig for fri Kapital kan lade antegne, eftersom flere paa Rente søger at optage, end man haver at udsætte.«

Det er tidligere under Omtalen af de forskellige Institutioner nævnt, at disse som Regel havde forskellige Legater, som blev anbragte hos Byens Borgere. Renten var altid for enhver Art Kapital 6 pCt., en Rentefod, som allerede var blevet slaaet fast ved Recessen af 1558, og som ogsaa fandtes i Recessen af 1643 og Kristian den Femtes Lov.

Det var især de rige Købmænd og Præsterne, som havde Kapital, der kunde laanes bort, og vi ser dem hyppigt laane Adelsmænd ret store Summer, f. Eks. havde Mads Thomsen i 1623 800 Daler til gode hos Frederik Markdanner, og Trud Bryske skyldte Mads Thomsen og Jens Bertelsen en Del Penge, hvorfor de fik Indførsel i nogle Tiender. I 1660 og de følgende Aar omtales ogsaa en Række adelige som Vejleborger-

nes Skyldnere, for at nævne nogle: Jomfru Edel Munk (50 Rdlr.), Fru Elisabeth Bryske paa Tirsbæk (15 Dlr.), Manderup Abildgaard paa Rugballegaard, Fru Helvig Arenfeldt (gift med den foregaaende), Jørgen Juul paa Agersbøl (800 Dlr.), Fru Kirstine Munk paa Boller (600 Rdlr.), og flere andre. Men ogsaa Præster, Fogeder og Borgere i andre Byer optraadte som Laantagere, men især var det dog Byens smaa Haandværkere, som laante, for paa denne Maade at skaffe sig den nødvendige Driftskapital.²⁹⁾

Blandt dem, der havde særlig store Kapitaler udlante, kan nævnes Iver Amnisbøl (470 Slettedaler, 4 Mark, 18 Skilling), Anders Jensen (465 Sldlr., 3 Mark, 9 Sk., fordelt paa 23 Obligationer, især udstedte af Haandværkere, men ogsaa af Borgere i forskellige Byer: Kerteminde, Middelfart, Nyborg, Odense, Kolding, Horsens og Ribe). Den Mand, som havde den betydeligste fri Kapital, var dog Sognepræsten Henrik Eriksen, efter hvem der blev skiftet ¹⁶/₁₁ 1660; med Renter beløb den sig til ca. 4890 Rigsdaler, en imponerende Sum dengang.

Men Vejlenserne laante ikke blot Penge ud, de laante ogsaa, hos hinanden, i fremmede Byer og vel ogsaa hos deres Forbindelser i Udlandet; dette sidste lader sig dog desværre ikke oplyse i Enkeltheder. En almindelig Maade at investere Kapital paa dengang var at fæste Tiender; det havde ogsaa den Fordel, at man paa den Maade fik mere Korn til Raadighed til Øxenstaldingen. Vejle-Borgerne synes dog ikke paa dette Omraade at have udfoldet nogen særlig stor Aktivitet. I 1629 lod Jens Bertelsen sig indføre i 3 Tiender, og i 1665 synes Peder Jakobsen Svinholt og Mads Jensen Svinholt at have fæstet Bredsten Kirke- og Kongetiende af Regnskabsprovsten Jørgen Reitzer.³⁰⁾

HAANDVÆRKET

Det er tidligere nævnt, at Haandværkerne ikke kunde blive Raadmænd og Borgmestre; de maatte nøjes med de mindre betydningsfulde Stillinger og Ombud, og hele deres Stilling var socialt set meget ringere end Købmændenes, hvilket selvfølgelig skyldtes deres ringere Indtægter.

Ligesom Købmændene hævdede udelukkende Ret til at handle, ikke blot i Byen, men ogsaa i Omegnen, saaledes hævdede Byernes Haandværkere, at kun de havde Lov til at drive Haandværk, kun de for Bonden ganske uundværlige Haandværkere som Grovsmede, Tømrere, Bødkere, Hjulere, Murere, Skindere, Vævere, Skræddere, som syede Vadmel, og Skomagerne, som syede Bøndersko, maatte bo i Landsbyerne; de andre skulde flytte til Byerne. En Bestemmelse herom findes allerede i den københavnske Reces fra 1537 og derefter i de følgende Recesser og i Kristian den Femtes Danske Lov, ligesom det var blevet slaaet fast ved de Privilegier, som den $14/6$ 1661 blev givet Borgerskabet.

En saadan Bestemmelse var naturligvis af største Betydning, og Haandværkerne kæmpede stærkt for at hindre Landhaandværkerne i at faa mere end lige, hvad der var fastslaaet i Loven. Skomagerne her i Byen havde den Bestemmelse, at ingen Lavsbroder maatte arbejde for en Landskomager, men der maa have været særlig godt med Arbejde paa Landet, thi vi ser flere Gange Lavets Medlemmer overtræde denne Bestemmelse, trods de store Bødestraffe, de derved udsatte sig for. I 1705 blev Christen Knudsen anklaget for at have arbejdet hos en Skomager paa Landet, »som de (ø: Lavsbrødrene) formoder ikke at være hans Rettighed«. Han forsvarede sig med, at han ikke havde lavet fint Arbejde, »alene Bønderarbejde, og dertil været nødig«.

I 1706 idømtes en Mand en Bøde, fordi han havde taget Arbejde hos en Bondeskomager, selvom han godt kunde faa Arbejde i Lavet, medens en anden dømmes, fordi han havde barket for sin Svoger i Ørum. Samme Aar vedtoges det, at hvis nogen i Fremtiden tog Arbejde hos en Landsbyskomager, skulde han som en Skælm forvises af Lavet eller ogsaa gøre Brødrene »nogen Bevilling«. En Byskomager maatte paa den anden Side heller ikke antage en Landskomager til at arbejde for sig.

En Mand, som Vejle-Skomagerne især havde set sig gale paa, var Thomas Pedersen i Tyvkær. Allerede i 1705 blev en Mand i Vejle dømt, fordi han havde taget Arbejde hos ham. I 1716 skred man til Proces mod ham; nu skulde han rammes. Oldermændene lod ham den $17/3$ stævne, fordi han øvede Haandværk paa Landet »og gør Indpas Næringen at borttage«, og allerede tidligere havde han af Amtmanden faaet Tilhold om ikke fortsat at arbejde med Svende og Drengene, hvilket kunde være Vejle-Lavet til Hinder i deres Næring. Det blev denne Front, Vejle-Skomagerne førte Kampen paa, de hævdede, at han ifølge Loven ikke havde Ret til at have Svende og Drengene til Arbejdet. Thomas Pedersen, der boede i det kongelige Rytterdistrikt og havde fæstet en af Kronens Gaarde, gik skarpt herimod. Han havde nu boet i Smidstrup i 24 Aar, og aldrig havde nogen Skomager fra de 3 Byer klaget over ham, der boede 2 Mil fra en hvilken som helst Købstad. Han havde ikke paa utilbørlig Vis skadet Vejle-Skomagerne, hverken paa Markeder, ved Torvekøb eller ved at arbejde paa Herregaardene og for Rangspersoner. Dommen gik Vejle-Mændene imod, Loven forbød ikke Landsbyskomagerne at holde Drengene og Svende, Thomas Pedersen frikendtes.⁸¹⁾

Men Bestemmelserne om Landhaandværkerne gjorde selvfølgelig, at Borgerne ogsaa fik en Del Arbejde uden for Byen, saa meget desto mere, som der ikke, selv inden for de tilladte Haandværksgrene, synes at have været ret mange Haandværkere paa Landet. Kirkeregnskaberne fra Landsbyerne i Nærheden af Vejle omtaler ofte Haandværkerne herfra; f. Eks. Murere og Glarmestre i Hornstrup og Sindbjerg i 1616 og 1619; men paa den anden Side var de andre Købstæder ogsaa paa dette Omraade slemme Konkurrenter, vi træffer flere Gange Folk fra Ribe og Horsens, f. Eks. i Sindbjerg og Øster-Snede; især Ribe synes at have været farlig.

Antallet af Haandværkere.

Desværre har vi ikke absolut paalidelige Oplysninger om Antallet af de forskellige Haandværkere paa denne Tid, men Matriklen fra 1662 giver os dog et Indtryk deraf, medens Skatteregnskaberne derimod ikke er særligt paalidelige, da de ikke altid angiver Stillingen. I 1662 nævnes der 2 Bundtmagere, 1 Feldbereder, 6 Skomagere, 4 Glarmestre, 1 Tømrer, 2 Snedkere, 1 Bartskeer, 1 Murer, 1 Bøssemager, 1 Snorer, 1 Guldsmed, 1 Kandestøber, 2 Grovsmede, 2 Kleinsmede, 3 Vognmænd, 2 Skræddere, 1 Rebslager, 2 Hattemagere, 2 Bagere og 1 Sadelmager.

Disse Tal er sikkert alt for smaa, da kun de, der havde særlig Gaard eller Hus, er nævnt; i Skomagernes Lavprotokol nævnes i 1661 10 Skomagere, og i 1668 nævnes i Tingbogen 2 Guldsmede, ligesom ogsaa Antallet af Fiskere synes at have været større. I Konsumtionsregnskaberne 1698 nævnes desuden 2 Drejere og 2 Farvere. I 1735 var Tallene saaledes: 2 Bartskeerere, 5 Smede, 1 Guldsmed, 13 Skomagere, 7 Skræddere, 2 Feldberedere, 2 Bødkere, 2 Pottemagere, 10

Handskemagere, 8 Rokkedrejere, 3 Bagere, 10 Vognmænd, 6 Fiskere, 4 Slagtere, 3 Snedkere, 2 Rebslagere, 2 Sadelmagere, 1 Hattemager, 1 Murer, 1 Hjulere, 1 Glarmester. Der havde tidligere sikkert været endnu flere Haandværkere, i 1617 var der saaledes mindst 9 Smede, 6 Snedkere, 7 Skræddere og 7 Remsnidere.

Lavsorganisationen.

Allerede langt tilbage i Middelalderen møder vi Lavsorganisationen i Danmark. Haandværkere af samme Fag sluttede sig sammen, selvfølgelig især af faglige Hensyn, for at kontrollere Priser, Varernes Kvalitet o. s. v. Ofte, naar der ikke var Haandværkere nok i en Branche, kunde flere Fag være sammen-sluttede i et Lav. Allerede Kristian den Anden var uvenlig stemt mod Lavene, og Frederik den Første fortsatte hans Politik, idet han i 1526 ophævede dem, enhver, der var kvalificeret, kunde nedsætte sig som Mester mod at betale en rhinsk Gylden. Men dette Slag mod Lavene synes ikke at have baaret Frugt; gennem hele det 16. Aarhundrede blomstrede de livlig rundt om. Som nævnt var ogsaa Kristian den Fjerde imod dem og forbød dem helt i 1613; men 1621 blev de atter tilladte, omend under lidt andre Former.

Den ældre Enevælde holdt i det store og hele paa Lavene, selvom den hævdede sin Ret til at kontrollere dem og yde Indflydelse paa deres almindelige Ordning. Den mest betydningsfulde Forordning herom kom ²³/₁₂ 1681; den greb især ind overfor de store Udgifter til Gæstebud og Drikkelag, som den vordende Svend og Mester maatte traktere Lavsbrødrene med, ligesom den ogsaa fastslog, at man ikke behøvede at have rejst for at blive Mester. Særlig betydningsfuld er Bestemmelsen om, at Mestrene ingen

Sammenkomster maa have uden Magistratens Tilladelse, og at en Øvrighedsperson skal være til Stede ved disse, ligesom der skal skrives et Referat af, hvad der foregaar, og Oldermændene skal aflægge Ed til Magistraten. Det forbydes at begrænse Svendenes Antal og fastslaaes, at hver Mester skal have en Dreng. Fastsættelse af Priser maa ikke finde Sted, og ingen skal være forpligtet til at følge Lig. Som man vil se, var det en Forordning af den største Rækkevidde, vi skal senere komme tilbage til den under Omtalen af Vejle Skomagerlav.³²⁾

I 1735 fandtes der 5 Haandværkerlav her i Byen, nemlig: Vognmands-, Skomager-, Skrædder-, Smede- og Handskemagerlavet. 1661 var det blevet forordnet, at der i hver By skulde være et Slagterlav, men da der ikke paa dette Tidspunkt kan antages at have været nogen Slagter i Byen, har det jo ikke faaet meget Betydning.

Der synes ogsaa at have været et Feldberederlav i Byen; thi i 1660 i Skiftebrevet efter Feldberederen Niels Mogensen siges, at Hans Glarmester og Gregers Simensen fordrede Regnskab for Oldermændsbestillingen i 2 Aar. Broderen Peder Mogensen svarede dertil, at han ikke kendte noget til et saadant Regnskab, men at det maaske kunde være bortkommet i Krigens Tid. At den ene af de Mænd, der fordrede Regnskabet, synes at have været Glarmester, kunde tyde paa, at der har været et fælles Lav for de to Haandværk, saadanne Fælleslav var meget almindelige andre Steder. Af et Brev fra 1736 fremgaar det, at Feldberederne i Vejle skulde indskrive sig i Lavet i København og betale 4 Rdlr. i Indskrivningspenge, foruden 4 Mark aarlig. Først naar de mødte med Bevis paa, at de havde gjort dette, maatte de faa Borgerskab.

Det kan nævnes, at en eller flere af Feldberederne lejede Byens Stampemølle, som laa paa Løget Mark; i 1639 betaltes der 8 Slettedaler i Indfæstning for den.

Vognmandslavet.

Et af de betydeligste Lav var sikkert Vognmandslavet. Byen laa jo saaledes, at der ret ofte kom rejsende igennem.

Ved Forordningen $\frac{7}{5}$ 1661 blev det fastslaaet, at der af Hensyn til Afgifterne til Staten skulde oprettes et Vognmandslav i alle Byer, og Oldermændene skulde have en »Rulle Registeris« over alle Vognmændene, som skulde køre efter Tur. De rejsende skulde til Staten betale 4 Skilling af hver Vogn, og Vognmændene 4 Skilling for hver Mil; oprindeligt maatte de kun køre til nærmeste Købstad, men denne Bestemmelse faldt bort Aaret efter. Betalingen var 24 Sk. om Sommeren og 36 Sk. om Vinteren pr. Mil.

I 1681 siger Klaus Svane i Propositionerne til Børgereskabet: »Vognmændene, nemlig 10, at ordinere her i Staden efter kongelig Majestæts Forordning af Dato København 17. November Anno 1680,« og sammesteds siges, at de i Tilfælde af Brand sammen med de øvrige Borgere, der havde Vogn, burde være rede til at køre Vand til Brandstedet og have Tønder og Kar, ligesom Tømmermændene skulde møde med deres Økser.

Det synes dog tvivlsomt, om der paa dette Tidspunkt har været 10 virkelige Vognmænd, i 1662 nævnes 3, i 1711 5 og i 1735 10.

Det var ofte, at andre Borgere ogsaa gav sig af med at køre for Folk, og hvis de medregnes, kommer Tallet noget højere op.

Ogsaa Bønderne kørte ofte for de rejsende; i 1678 klagede Borgerne over denne Konkurrence, de ønskede

at faa lige »Frihed med Borgerne i Kolding, nemlig at de rejsende, hvis Passage der igennem falder, skal Borgernes Heste og Vogne der fra Byen leje«. Kanceliet stillede sig dog afvisende: »... ingen med Rette kan formenes at betjene sig enten af Borger- eller Bøndervogne, saaledes som det den rejsende bedst og bekvemmeligst kan tilpas komme.«³³).

Om Antallet af Ægter faar vi lidt Oplysning i Konsumtionsregnskaberne; i 1698 blev der ialt kørt 124, langt de fleste er til de tre Nabobyer, Afgiften til Horsens og Kolding var 1 Mark (4 Mil), til Fredericia 12 Sk. (3 Mil), men der findes ogsaa enkelte længere Ægter som til Holstebro, Varde og Ribe. Den samlede Indtægt af Milepengene var 18 Rdlr. 10 Sk., hvilket skulde give en samlet Kørelængde paa 434 Mil; hertil kom de »fremmede Milepenge«, som var blevet betalt 19 Gange med ialt 2 Rdlr. 4 Mark 8 Sk.; man havde akkorderet med Jøderne i Fredericia om deres Vognægter, de havde betalt 5 Rdlr. 2 Mark.

Skomagerlavet.

Om de enkelte Lavs Organisation véd vi saa at sige intet, undtagen for Skomagernes Vedkommende. Men den indbyrdes Forskel mellem Lavene har sikkert ikke været ret stor, og den følgende Fremstilling af Forholdene inden for Skomagerlavet har utvivlsomt i det væsentligste ogsaa Gyldighed for de øvrige Lav.

Den ¹⁰/₄ 1637 indgik Oldemanden i Skomagerlavet Jens Sørensen Holst og 12 andre Skomagere »denne efterfølgende Vide og Vedtægt, at skal urykkeligt efterkommes« »eftersom os er af Borgmester og Raad efter kongelige Majestæts Forordning bevilget og samgjort, hvorledes ved vort Haandværk her efter skal forholdes. . . .« Naar denne Overenskomst ikke kaldes

en Skraa, men en Vide og Vedtægt, hænger det sammen med, at Skraaerne var forbudt efter Forordningen af 1613, medens det derimod ved Forordningen af 1621 var blevet tilladt at forfatte visse Vilkaar, som skulde være bindende for alle Mestre og Svende. Resultatet blev selvfølgelig det samme, og det er faktisk en Skraa, vi her staar overfor, i hele sit Indhold lig de Skraaer, der kendes andetsteds fra.

Det maa anses for givet, at Skomagerne har haft en Skraa før 1613, nu genopstod den bare under et andet Navn og i lidt modificeret Skikkelse; noget andet er, om ikke den gamle Skraa er vedblevet at være i Kraft — om ikke officielt saa dog faktisk. — Flere Gange siges det i Lavsbogen, at der skal bødes efter Skraaen, ligesom Lavsskrinet med Skraaen omtales. 1653 omtales »Skraaen forseglet af Borgmester og Raad«. Henvisningerne til Artikler i Skraaen passer ikke paa Artiklerne i Viden. I Artikel 18 tales om Skraaen og denne Vide og Vedtægt. Undertiden vedtog Lavets Medlemmer Forandringer eller Tilføjelser til Viden.

^{11/4} 1681 var Skomagerne for Retten og anmodede Øvrigheden om at samtykke »og konfirmere deres Lavsskraa og Vedtægt i Skomagerlavet, som de tilforn af gammel Tid og Sædvane har haft«. Da der intet unyttigt fandtes i Skraaen, blev denne og Lavet konfirmeret efter den kgl. Forordning. Her tales altsaa om baade en Skraa og Vedtægt, og hvor der i Videns Artikel 18 tales om Skraaen og denne Vide og Vedtægt, siges her denne Skraa og Vedtægt. Naar det i Viden siges, at der bødes efter Skraaen, angives her ogsaa Værdien, og en enkelt Gang er Udtrykket faldet helt bort. Alt dette synes at tyde paa, at Skraa og Vide her er blevet til et; nogle af de nye Bestemmelser er sikkert optagne fra Skraaen.

Visse af de mere almindelige Bestemmelser er af samme Indhold som de tilsvarende i Købmændenes Skraa, men ligefrem Verbaloverensstemmelse findes ikke, og det er næppe sandsynligt, at den ene har laant fra den anden.

Byens Overklasse kontrollerede Lavene gennem Magistraten. Vi har set, at Vedtægten og Skraaen blev anerkendt af Borgmestrene og Raadet. Og Haandværkerne skulde, inden de blev optaget i Lavet, have disses Samtykke dertil, ligesom de ogsaa skulde have Borgerskab. Det var ofte temmelig mange, der paa een Gang tog Borgerskab; 1663, »der Snapsraadshus holdtes«, ikke mindre end 19 Personer.

I 1653, da en Mand ikke vilde møde i Lavet, stævnedes han for Borgmesteren, » . . . hvor han selv sagde, at han ikke begærede at være i Lavet mere, hvortil Borgmesteren svarede, at efterdi han ikke selv begærer det, vidste han ikke heller noget at gøre derudi. . . . «

Borgmesteren vilde ikke her bøje sig for Skomagernes Krav og gaa med til at tvinge Haandværkerne ind i Lavet, han optraadte som Modstander af hele Lavsvæsnets Tvang og Snæverhed.

Øvrigheden havde ogsaa faaet visse Privilegier af Lavets Medlemmer. Borgmestrene, Raadet og Sognepræsten (senere ogsaa Bisidderen) var saaledes de eneste, der selv maatte levere de Huder og Skind, hvoraf Støvlerne skulde syes.

Almindeligvis udøvedes Øvrighedens Kontrol derigennem, at en af Magistratspersonerne som Bisidder overværede Forhandlingerne; det var vist egentlig hans Opgave at repræsentere Retten, i 1683 hedder det saaledes, at Lavet lover at være ham lydige paa Rettens Vegne, og 1688 siges det, at han overværede Mødet paa Rettens Vegne. Retsvæsnets Repræsentant i Byen var

først og fremmest Byfogden, og det var ogsaa som Regel denne eller Byskriveren, der var Bisidder, selv om der dog synes at have været visse Undtagelser fra denne Regel.

Om hvordan Bisidderen Klaus Svane greb ind, da Skomagerne nægtede at arbejde for Fiskerne, er der tidligere talt.

Det synes, i hvert Tilfælde senere, at være Bisidderen, der førte Lavsprotokollen, det var jo ogsaa slaaet fast i 1681, at der skulde føres en Slags Forhandlingsprotokol.

I flere Tilfælde holdtes Lavets Forsamlinger hos Bisidderen.

Denne kunde selvfølgelig ikke gøre sit Arbejde gratis. Da Byskriveren Hans Hansen i 1680 efter Lavets Anmodning overtog Hvervet, lovede Brødrene ham i rede Penge det Aar 2 Dlr.; »saa som det er meget slette Tidens Tilstand, men vil Gud vi lever, og Herren sparer os med Førlighed og Fred, skal han nyde sin Formands Rettighed«. Da Klaus Svane i 1688 blev Bisidder, blev der ogsaa lovet ham 2 Dlr. aarlig, foruden et Par Sko, naar nogen indskreves i Lavet. Ogsaa selve Lavet gav sommetider Bisidderen Sko, saaledes fik Søren Pedersen et Par i 1660, og Oldermænden skulde endda lave dem.

Af Lavets andre Embedsmænd var Oldermænden den vigtigste; han valgtes een Gang om Aaret og skulde efter Bestemmelsen oplægge en Tønde Øl, naar han var blevet valgt. Skraaen eller Viden blev overleveret ham, og Lavet havde almindeligvis til Huse hos ham, hvor Lavets Lade og andet Inventar da som Regel ogsaa fandtes. Han skulde tiltræde anden Paaskedag, selvom han godt kunde blive designeret tidligere, i 1648 saaledes allerede tredie Juledag. Senere fandt Lavets Flyt-

ning og den nye Oldermands Tiltræden almindeligvis Sted fjerde Pinsedag. Han havde den højeste Myndighed indenfor Lavet, traf Afgørelse om Lavets Sammenkomster, ledede disse, bestemte, naar der skulde brydes op, og aflagde Regnskab for, hvad der var oppebaaret af Ligklædet og paa anden Maade. Sammen med to Lavsbrødre havde han Domsmyndighed i Lavsanliggender, afgjorde Bødernes Størrelse og lignende.

Af andre Embedsmænd nævnes Skorsmanden. I andre Byer skulde han opkræve Bøderne, men her synes dette at være Oldemandens Pligt; i 1647 nævnes det, at en Mand ikke var mødt trods en Advarsel fra Skorsmanden. Om han ogsaa skulde meddele Medlemmerne, naar Møderne fandt Sted, ses ikke klart; i 1693 siges det om 2 samtidigt optagne Medlemmer, at de begge skal være ligegode, naar Lavet skal tilsiges; dette Hverv synes altsaa at have paahvilet de sidst optagne Lavsbrødre.

Endelig kan nævnes Skafferne, som ved Møderne skulde sørge for Beværtningen.

Om rent faglige Forhold var der selvfølgelig en Del Bestemmelser i Viden og Skraaen, men mere Oplysning faar vi dog gennem Lavsbogen. Lavsbrødrene maatte ikke sy Sko eller Støvler for Borgerskabet eller Fiskerne af det Læder eller de Huder, som tilhørte disse, men kun af det, som tilhørte Lavsbrødrene selv; som nævnt gjaldt denne Bestemmelse dog ikke for Borgmester, Raad, Bisidder og Sognepræst; noget andet er, at den ganske givet ikke blev overholdt. I 1700 anklages en Mand for at være gaaet en anden i Næringen ved i Fiskergade at have syet 2 Huder til Fiskerstøvler; han frikendtes dog, da den, der først havde været talt med om Arbejdet, ikke havde kun-

net gøre det. Men at det overhovedet var forbudt at udføre den Slags Arbejde, omtales ikke.

Brødrene maatte heller ikke for Borgerne eller udenbys Folk barke eller lade barke Huder og saa sy disse til Sko. Denne Bestemmelse fandtes i Skraaen, men ikke i Viden, den blev dog slaaet fast i 1642 ved almindelig Vedtagelse af alle Brødrene og findes optaget i Skraaen fra 1681; og den ansaas for meget vigtig, der skulde aflægges Ed paa at overholde den, og hvis Bøderne for Overtrædelse ikke blev betalt med det samme, kunde der straks pantes for dem. For at hindre Borgerne i selv at lave deres Sko, var det forbudt at udlaane Værktøj, Læster og lignende til dem.

Det er tidligere nævnt, at man vilde tvinge Byens Borgere til at købe deres Sko hos Lavets Medlemmer, at man ligefrem forsøgte en Boykot over for de genstridige, og at det var forbudt at arbejde hos Landsby-skomagerne, som man i det hele taget søgte at komme til Livs.

Ogsaa overfor Kollegerne gennemførtes Lavstvangen. Vi saa før, at man i 1653 stævnedes en genstridig for Borgmesteren, som dog ikke vilde gaa med til at tvinge ham ind i Lavet. Skomagerne mente, at det var mod deres Skraa, og den følgende Dag sendte de to Mænd til ham for at forbyde hans Svend at arbejde længere hos ham, ligesom det overhovedet blev forbudt Manden at arbejde i Byen, hvis han ikke vilde have, at Arbejdet skulde være forbrudt til Kongen, Lavet og Hospitalet. 1656 blev en Mand idømt 5 Sk. i Bøde for at have svoret 5 Gange om Guds Død. Han blev gal og vilde ikke betale, ja, han vilde ikke mere komme i deres Lav. Det kom ham dyrt at staa; thi $\frac{1}{2}$ Td. Øl maatte han derfor oplægge.

Paa den anden Side kendes der ogsaa Eksempler paa Eksklusion af Lavet, saaledes i 1655 paa Grund af Gæld og haanlige og bespottelige Ord; en anden Gang trues en Broder med at skulle fæste Lavet igen, hvis han atter benyttede Ukvemsord. Vilde en Broder ikke betale de paabudte Bøder, kunde han ogsaa forvises af Lavet.

Alt dette viser med Tydelighed Lavets Politik. Hvis ikke de forskellige Bestræbelser i mange Tilfælde var blevet standset af Myndighederne eller Retten, vilde man faktisk have kunnet gennemføre et fuldstændigt Monopol og bestemme Priserne. Administrationen saa selvfølgelig med megen Uvilje paa disse Bestræbelser, som var den egentlige Aarsag til de forskellige Forbud og Indskrænkninger i Lavenes Magt.

I 1681 findes optaget en Bestemmelse om, at man ikke maatte sætte Priserne højere, end billigt var, og hvis nogen handlede herimod, skulde han staa til Rette for Bisidderne og Oldermannen og bøde den obligate $\frac{1}{2}$ Td. Øl. At man overhovedet havde indsat en saadan Artikel, tyder jo stærkt paa, at der virkelig fandt Misbrug af Magtstillingen Sted.

Hvis en Mand havde paataget sig et Arbejde, skulde han ogsaa levere det til den bestemte Tid, eller ogsaa miste den halve Arbejds løn, ligesom ogsaa Fæstepengene, der betaltes, naar et Arbejde blev bestilt; hertil kom endda en Bøde paa $\frac{1}{2}$ Td. Øl.

En anden Bestemmelse (ogsaa fra 1681), som ligeledes maa siges at være til Gavn for Kunderne, var, at en Mester ikke, naar Byens Indbyggere behøvede hans Arbejde, maatte rejse andetsteds hen og slaa sig ned. Naar Haandværkernes Antal blev for lille, var der naturligvis større Fare for en Prisstigning; derfor Bestemmelsen.

Ikke blot udadtil, men ogsaa indadtil, førtes der Kontrol. Den ene Broder maatte ikke gaa den anden i Næringen; saaledes dømtes Mads Pedersen i 1700 til at give en Rdlr. i Bøde, fordi han havde købt 2 Huder af Jens Andersen, som allerede tidligere havde solgt dem til Johan Madsen, der havde givet ham 14 Sk. paa Købet. I 1688 var Johan Madsen selv blevet dømt, fordi han havde taget noget Arbejde fra Gregers Tygesen, der først havde faaet Bestilling paa det og endda havde faaet en Rdlr. paa Haanden.

Naar en Mand havde fæstet en Svend, maatte hans Kollega selvfølgelig ikke lokke denne til at forlade sin Plads, før Fæstetiden (vistnok almindeligvis $\frac{1}{2}$ Aar) var udløbet. Da Svenden Jørgen Lassen af Anders Hansen var blevet lokket fra en anden Mester, dømtes han til ikke at maatte arbejde i Byen i 2 Aar, medens Anders Hansen dømtes efter Skraaens Indhold.

Og noget lignende gjaldt for Drengene. I 1645 var en Læredreng fra Kolding løbet af Læren og blevet antaget af en Vejle Mester; denne dømtes til ikke mere at maatte have Læredreng. Da en Vejle Lærling samme Aar var løbet af sin Plads, medens Mester og Kone var i Kirke, dømtes Drengen til i 2 Aar ikke at maatte tjene nogen Vejle Mester.

Hvad angaar Optagelse i Lavet, var der visse Betingelser, der skulde opfyldes. Den vordende Mester skulde være anerkendt af Øvrigheden, have løst Borgerskab og kunne fremvise sit Lærebrev; endelig skulde Brødrene afgøre, om han var kvalificeret til Optagelse. Det var almindeligvis en Regel, at de nye Medlemmer skulde være ægtefødte; nogen saadan Bestemmelse kendes ikke fra Vejle; men det har sikkert været Skik, det siges saaledes engang udtrykkeligt om et nyt Medlem, at han var det.

Vi finder ofte rundt om i Landet sluttede Lav, hvor der var lukket af for Tilgangen; noget saadant kendes ikke her i Byen; men alene det, at Lavet selv bestemte, hvem det vilde optage, frembød jo en stor Fare, saa meget mere, som der ofte var store Udgifter forbundet med Optagelsen. Derfor satte Regeringen ind paa dette Punkt, i Forordningen af 1681 blev det saaledes fastslaaet, hvad de nye Medlemmer skulde betale, at de ikke behøvede at have rejst for at blive Mestre o. s. v. Det nye Medlem maatte betale for sin Indtræden i Lavet; da der i 1639 blev to nye Brødre optaget, maatte de hver betale 4 Speciedaler. 1666 betales der 3 Dlr., og ofte maatte der ogsaa gives 1 Par Tøfler til Bisidderen; i 1693 maatte det ene af to nye Medlemmer betale 1 Td. Øl og 4 Sldlr., medens den anden slap med 2 Sldlr. og Øllet, »formedelst han efter gammel Skik udi Lavet frier en Mesters Datter«.

Om Svendene faar vi desværre ikke ret meget at vide; de synes ikke at have været egentlige Medlemmer af Lavet, men dog at have været dettes Kontrol underkastet, saaledes blev 2 Svende i 1693 idømt Bøde, fordi de om Natten havde søgt Ølhus og var kommet i Klammeri med nogle Officerer. Mestrene lovede at være »gode« for Bøden. Antallet af Svende var ikke stort; i 1710 nævnes ialt 3 Skomagersvende, deres Løn var 4 Slettedaler halvaarligt, ikke saa meget som Tjenestekarlene almindeligvis fik; men Svendene havde sikkert ogsaa smaa Bifortjenester, Drikkepenge og lignende.

Læredrengenes Stilling er bedre kendt. Deres Antal synes at have været slet ikke saa ringe. De kom ofte udenbys fra, i mange Tilfælde fra Landet. Læretiden varierede meget, i nogle Tilfælde var den kun 2¹/₂ Aar, i andre kunde den gaa helt op til 10 Aar, det almindeligste synes at have været 3—4 Aar.

Naar en Dreng blev antaget, maatte der betales til Lavet, i 1642 saaledes 2 Speciedaler eller 1 Td. god Øl. Egentlig var det vel Drengen selv, der skulde betale, men det blev selvfølgelig Mesteren paa hans Vegne. Da en Dreng omkring 1680 blev optaget, lovede Mesteren at holde ham til Ære og Lære, Sko og Klæder, Uld og Linned, Øl og Mjød, og Drengen lovede at være Mester og Hustru huld og tro og ikke undløbe eller undvige, gjorde han det, forpligtede han sig til uden Lov og Dom at lade sig straffe paa Bremerholm. En enkelt Gang klagede en Mester over, at Lærlingen var tungnem, en anden Gang blev en Lærling løst fra Læren, da han ikke kunde lære Haandværket, ogsaa han maatte bøde $\frac{1}{2}$ Td. Øl.

Naar Læredrengen havde udlært, skulde Mesteren almindeligvis betale $\frac{1}{2}$ Td. Øl, og Bisidderen skulde have et Par Sko, hvilket som Regel allerede blev lovet ved Lærens Tiltrædelse. Oprindelig havde Afgifterne baade ved Lærlingens Antagelse, og naar han var færdig, været større; i 1639 gaves der saaledes 2 Slettedaler for en udlært Svend.

Disse Afgifter af den udlærte Svend var sikkert stridende mod Forordningen af 1681, hvor det var forbudt at tage noget af Svendene. Maaske var det derfor, at det blev Skik, at det allerede ved Antagelsen fastsattes, hvad der skulde betales ved Læretidens Udløb.

Naar Læretiden var udløbet, fik Svenden sit Lærebrev, engang siges det at opbevares i Laden, indtil det blev fordret af Svenden.

En Mængde af Skraaens Bestemmelser handlede om Sammenkomsterne, hvor man dels behandlede faglige Forhold, dels drak — mest det sidste. I 1681 blev det fastslaaet, at Oldermændene fire Gange om Aaret skulde tilsige Brødrene til Møde: første Søgnedag efter Jul, i

Paasken, paa St. Hans- og St. Mikkelsdag [$^{24}/_6$ og $^{29}/_9$], og almindeligvis blev disse Tider overholdte, selvom Mødet undertiden kunde udsættes nogle Dage; dog synes Paaskeammenkomsten allerede før 1681 at være blevet henlagt til Pinsen, ligesom der ogsaa ofte fandt Møde Sted Fastelavnssøndag. 1694 blev det vedtaget, at man kun skulde mødes 2 Gange om Aaret: Jul og Paaske; denne Bestemmelse blev dog ikke overholdt, vi ser ogsaa senere Mestrene mødes ved Fastelavnstid.

Sammenkomsterne fandt almindeligvis Sted i Oldermændens Hus, undertiden hos Bisidderen. Da man intel særligt Lavshus havde, betragtedes Oldermændens Hus som saadant, her fandtes Laden, Ligklædet og det øvrige Inventar; i 1684 nævnes 7 Bægre, 1 Kande og 1 Velkomst, Aaret efter en Sparebøsse.

Naar Brødrene var tilsagte, skulde de møde, gjorde de det ikke, skulde de alligevel være med til at betale, hvad der var drukket. Og de skulde ikke blot møde, men ogsaa møde rettidigt; Menneskene er ikke præcise, de var det heller ikke den Gang, og ofte bødedes der efter denne Paragraf.

Oldermanden bestemte ogsaa, naar man skulde bryde op; det skulde senest være Kl. 9, hvis ikke Oldermænden dispenserede fra Bestemmelsen, men saa drak enhver for egen Regning. Man maatte heller ikke forlade Lavet i Utide, eller som det hed »uden Orlov eller Afsked«.

Naar der var Sammenkomst, maatte ingen ved Ord eller Gerning gøre Lavet eller Brødrene »ulystige«. Naar Oldermænden bankede til Lyd for paa Lavets Vegne at tage Ordet, skulde Brødrene være rolige. Som man vil have set, var Bøderne meget ofte $1/2$ eller 1 Td. Øl. I Loven var det forbudt, at Bøderne erlagdes i Øl, og at der blev drukket i Lavshuset, men Loven fik paa

dette Omraade Lov at sove, indtil den myndige Klaus Svane i 1688 fik gennemført, at Bøderne erlagdes i Penge. Naar der blev oplagt 1 Td. Øl, skulde Skafferen eller den, som uddelte Skænken, tage Knivene fra Brødrene, naar den halve Tønde var drukket, med mindre de godvilligt vilde »forskikke Knivene fra sig«. Men selvfølgelig skulde man ogsaa opføre sig ordentligt uden for Møderne, man maatte ikke bande og sværge, ikke staa paa Gader og Stræder og gøre sin Lavsbroder Skade, ikke overfalde ham med utilbørlig Skænk, Ord, Ære og Lempe anrørende«. Som man vil se, har disse Bestemmelser og de følgende stor Lighed med dem, vi mødte i Købmændenes Lavsskraa.

Var en Lavsbroder død, skulde alle Brødrene og deres Hustruer følge ham til Graven; ved Forordningen af 1681 blev det dog forbudt at tvinge Medlemmerne hertil; om det overholdtes, vides ikke. Var en Lavsbroder, hans Hustru eller Børn saa fattige, at deres Efterladte ikke formaaede at faa dem i Jorden, skulde Lavet afholde Udgifterne, og havde det ikke Penge nok, skulde Brødrene betale derfor af deres private Midler.³⁴⁾

Daglønnere.

Haandværkerne og Handelsmændene udgjorde Byens Borgere i snævrere Forstand, men under dem i social og økonomisk Henseende kommer de helt besiddelsesløse; Proletariatet vilde vi kalde dem. Dette var dog af en anden Art end nutildags: en virkelig Arbejderstand fandtes ikke, Svendene, som jo nærmest svarer til Nutidens Industriarbejdere, var ringe i Antal, og selvom deres Stilling maaske ikke var god, havde de næsten alle Udsigten til en Dag selv at kunne etablere sig og blive Mester.

Der fandtes selvfølgelig ogsaa i Datidens Samfund Daglønnere, Folk, der levede af tilfældigt Arbejde, men de passede ikke ind i Samfundsstrukturen, i de faste Rammer for Produktionen, og man saa med meget stor Uvilje paa dem fra Regeringens Side. Der førtes en meget skarp Kontrol med disse Løsgængere eller Bønhaser, som de ogsaa kaldtes.

I 1684 hedder det i et Brev til Vejle, at Dagdrivere, Betlere og lignende, som ikke har en eller i hvert Fald 2 Husbonder, ikke maa taales. Byfogden skulde overveje, hvordan de fra Tid til anden ubemærket kunde sendes med Skib til København, »det har intet at betyde, at de ikke er saa stærke, naar Hænderne ikkun er friske; thi de kan da sidde og gøre noget«. Selvom denne Bestemmelse, som kun er en Fornyelse af ældre Forordninger, især var rettet mod Tiggere og lignende, lægger man dog Mærke til, at det fordredes, at enhver skulde have en eller 2 Husbonder. Ogsaa en Del fattige Kvinder, ofte Enker, maatte arbejde ved tilfældig Beskæftigelse, især Spinding, Klining og lignende. I 1662 var Antallet af fattige, hjælpeløse Kvinder, særlig stort, Krig og Pest havde ryddet godt op i Befolkningen, og mange havde mistet deres Forsørgere; hvad disse Enker, de helt gamle, de syge og Invaliderne, egentlig levede af, faar vi intet at vide om.

De fattige.

Antallet af helt fattige var stort; Skatteregnskaberne taler her deres uhyggelige Sprog. I 1699—1700 er der saaledes nævnt 110 Personer i Regnskabet, men de 42 heraf betalte ikke Skat; hertil kom saa 10 fattige Fiskere, der ogsaa var fritagne, og saa fandtes der endda endnu flere ikke nævnte fattige. Dette giver et meget mørkt Billede af de økonomiske Forhold i Byen paa

dette Tidspunkt, det Liv, disse fattige førte, har sikkert været usseligt.

De allerfattigste og daarligst stillede Medlemmer af Samfundet fandt Optagelse i Byens Hospital, der stammede fra Reformationstiden. I 1673 faar vi et lille Indblik i de Forhold, der her levedes under. 6 Hospitalslemmer klagede i Maj Maaned over Behandlingen: De fik hver Maaned 7 Brød, hvert paa $2\frac{1}{2}$ Skaalpund; i Stedet for Smør, Flæsk og Fisk fik de 1 Skæppe Rug, som de maatte sælge for 12 Skilling pr. Skæppe. I 2 Maaneder havde de faaet 1 Fjerdingskar Gryn, men siden Konsumtionen var kommet, havde de i Stedet kun faaet 1 Skæppe Byg og $\frac{1}{2}$ Skæppe Havre. Siden Mikkelsdag ($29/9$), da Koen blev slagtet, havde de ingen Mælk faaet. De fik kun 4 smaa Stykker røget Kød hver, og ingen Lys om Vinteren. Heller ingen Kul, men derimod et Læs Ved til 3 Uger. Hveranden Dag fik de 1 Stob Øl, ikke 1 Skilling værd. Hver Person fik $2\frac{1}{2}$ Kroppe af de Tiendelam, som indkom det foregaaende Aar. Lokalerne var, som det fremgaar af et Brev, vistnok fra 1694, heller ikke særlig gode; naar det stormede, maatte man være bange for, at den toetages Bygning skulde falde sammen, og der var saa lavt til Loftet, at man knapt kunde gaa oprejst. Nogen ligefrem luksuriøs Tilværelse førte Fattiglemmerne ikke, selv om de vel næppe har sultet.³⁵⁾

Tyendet.

Antallet af Tjenestefolk var slet ikke saa ringe. I 1677 nævnes saaledes 16 Karle (Svendene er vist medregnede heri), 4 Dreng og 25 Piger, fordelt paa 23 Personer. I 1691 var der 17 Karle og Dreng og 15 Piger, og 1692 henholdsvis 15 og 12. I 1698 betalte 51

Personer Folkeskat, der var en Afgift paa Tjenestefolkholdet.

Sikrest Oplysning faar vi dog i 1710, hvor vi ogsaa faar noget at vide om Lønnen; der var da ialt 8 Svende (hvor Lønnen er nævnt, var den 4 Slettedaler halv-aarligt, en enkelt fik Betaling maanedsviis). Dernæst 17 Dreng, 19 Karle og 39 Piger. Der nævnes forskellige Slags Piger, Bryggerpiger, Stuepiger, Udepiger, ligesom ogsaa Ammer og en enkelt Husholderske. Hos enkelte kunde Tyendet være ret talrigt, hos Sognepræsten saaledes 2 Piger, 1 Karl, 1 Dreng og en Amme; hos Jens Andersen 2 Piger, 2 Karle og 2 Dreng. Lønnen kunde variere meget, en enkelt Pige fik overhovedet intet, men maatte nøjes med Kosten. Pigerne fik mindst, idet deres Gennemsnitsløn laa omkring 11 Mark halvaarlig, medens Drengenes laa omkring 13 Mark, og Karlenes var næsten dobbelt saa stor, nemlig gennemsnitlig 24 Mark eller 6 Slettedaler, altsaa ogsaa betydeligere end Svendenes.

Vi har i det foregaaende især fulgt Vejle Bys Skæbne igennem Perioden 1660—1700; det var ikke nogen god Tid for Byen, overalt mærker vi Stagnationen og Tilbagegangen; men det har jo ogsaa sin Betydning at følge en By eller et Folk i Nedgangstider, ogsaa de er en Del af Historien, ikke altid den mindst betydningsfulde.

Tiden efter 1700 blev ikke nogen Opgangstid for Byen, endnu var de nødvendige Forudsætninger ikke til Stede, Landbruget endnu for ringe og utilstrækkeligt til at kunne bære en rig og velstaaende Borgerklasse, og i sig selv kunde denne ikke hvile. Og ude i Europa var Forholdene og Konjunkturerne ikke Danmark gunstige. Men den store Fremgangstid skulde komme, da dansk Landbrugs Navn fløj ud over

Verden og hævdede sin absolutte Førerstilling. Forudsætningen herfor er de store Landbrugsreformer i det 18. Aarhundrede, de skabte den moderne danske Landmand. Paa samme Tid opfandt James Watt sin Dampmaskine, dermed var en af Verdenshistoriens største Omvæltninger, den industrielle Revolution, begyndt, og snart kom Industrialismen ogsaa til Danmark og omskabte vore Byers hele økonomiske og sociale Liv. Et nyt Samfund, det moderne, vor Tids, var blevet til.³⁶⁾

NOTER:

Angaaende Forkortelser se: Vejle Amts Aarbog 1933 p. 173.

Hvor intet andet bemærkes er Fremstillingen bygget paa følgende Kildemateriale: *Toldregnskaberne*, der før 1660 findes i Pakken: Jyske Købstæder: Randers—Viborg, Brudstykker af Toldregnskaber 1568—1660, undtagen Regnskabet fra 1620—21, der findes i Pakken: Skagen, Skive, Tisted, Varde, Vejle, Viborg Byfogedregnskaber 1594—1661; efter 1660 findes de i: Vejle Bys Told- og Konsumptionsregnskaber, Antegnelser, Ekstrakter m. v. 1664—1699 Pakke 5 og 1700—1731 Pakke 6. *Byens Skatteregnskaber*, hvor Hovedbøgerne for Konsumtionen 1698—1700 ogsaa findes (Regnskabsbøgerne over Portkonsumtionen derimod ved Toldregnskaberne). *Forskellige Skiftebreve* i Vejle Byfogedarkiv: Vejle Bys originale Skiftebreve 1654—1716 Nr. 81—123 (N. L. A.); de vigtigste af de benyttede Skifter er Henrik Erikssens (Nr. 108), Iver Nielsen Amnisbøls (Nr. 107), Feldbereder Niels Mogensens (Nr. 105), Henrik Grots (Nr. 112), Anders Jensens (Nr. 114), Jens Andersens (Nr. 117). *Købmændenes Lovskraa*, der findes i Afskrift J. R. Nr. 6, Fol. 279 b—283 b.

¹⁾ Se nærmere herom E. Arup: Danmarks Historie II p. 359.

²⁾ Vejle Købmænd som Repræsentanter for udenlandske Kreditorer nævnes blandt andet i Skiftebrevene efter Iver Nielsen Amnisbøl, Henrik Grot, Anders Jensen og Jens Andersen. ³⁾ 3. Bog, 13. Kapitel, §§ 26 og 24 (V. A. Sechers Udgave, Spalte 473 f.); Edvard Holm: Danmark—Norges indre Historie 1660—1720 I p. 248 f. ⁴⁾ Rep. 2. R. 1. B. p. 675 Nr. 2070; V. B. H. p. 8 f. ⁵⁾ Brevet er trykt forskellige Steder, f. Eks. Huitfeldt: Folieudgaven II p. 952, Københavns Diplomatarium I p. 208. Vejleeksemplaret er som Variant til det københavnske Eksemplar trykt Hansische Urkundenbuch X p. 286; selve Brevet findes V. B. Ark. 1475 ²⁸⁾/₉. ⁶⁾ V. B. Ark. 1505 ⁴⁾/₁₂; Relator er den bekendte Niels Klemitsen; i Vejle Bys Bog findes en Afskrift med den forkerte Dato 1504, sammenlign nu ogsaa Rep. 2. R. 6. B. p. 91 Nr. 10493; Danske Ma-

gazin 4. R. 1. B. p. 301; V. A. Aa. 1921 p. 178. ⁷⁾ Bjerger og Søegaard: Danske Vider og Vedtægter II p. 404 § 12. ⁸⁾ V. B. H. p. 60. Kæmnerregnskaberne 1665 (N. L. A.). ⁹⁾ Kancelliprotokolten 1690 Fol. 502. J. R. Nr. 19 Fol. 216 og Nr. 21 Fol. 5 b; Kæmnerregnskaberne 1692. ¹⁰⁾ Bjerger og Søegaard: Danske Vider og Vedtægter II p. 405 § 17. ¹¹⁾ Kommercekollegiets Resolutionsprotokol 1676. 1680—91 Fol. 26—28 (i Københavns Raadstuearkiv). ¹²⁾ Vejle Raadstuearkiv: Mandtalsliste 1691 (N. L. A.); Tingbogen 1668; Vejle Raadstuearkiv: Indkomne Breve vedrørende Borgerskab og Næringsvæsen til Magistraten 1599—1750 (N. L. A.). ¹³⁾ Aarsberetninger fra det kongelige Gehejmearkiv V p. 57 ff; Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV p. 76; Brevet fra 1526 findes i Afskrift i Danske Kancelli: Kopier af Købstædernes Privilegier indsendte 1648; under Kolding Fol. 19 f., men ogsaa rettet til Vejle, det er trykt i Ribe Kathedralskoles Indbydelsesskrift 1844 p. 68 ff. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ V p. 239: samme: Christian den Femtes Danske Lov III 4—8, Spalte 434; Indkomne Breve vedrørende Borgerskab og Næring til Magistraten 1599—1750 (N. L. A.). ¹⁴⁾ Ribe Bispearkiv ad Reg. Nr. 7, Capsa 52, Pakke 3, Nr. 8 (N. L. A.); Kirkens Regnskaber (N. L. A.). ¹⁵⁾ P. Eliassen, Kolding p. 368 ff.; V. A. Aa. 1914 p. 85 ff. og 1921 p. 184. ¹⁶⁾ Danske Kanc.: Kopier af Købst. Privilegier indsendte 1648, under Kolding; V. A. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ V p. 249 ff.; Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte IX p. 173—212; W. Christensen: Dronning Christines Hofholdningsregnskaber p. 165, 167, 175, 346, 417; Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518—20, 24; Danske Kancelli: Koncepter og Optegnelser til Breve, der skal udfærdiges 1518—20; Jydske Købstæder: Aalborg—Nykøbing Mors, Brudstykker af Toldregnskaber (Kolding 1626—61, forsk. Aar); Riberhus Lensregnsk. 1641; Fra Ribe Amt V p. 100; Diverse Dokumenter ang. Told og Konsumtion m. m. i Aarhus og Ribe Stifter 1679—1760 I (Rentekammeret: Aarhus og Ribe Stifters Renteskriverkontor); Kolding Bys Told- og Konsumtionsregnskaber, Antegnelser, Ekstrakter m. v. 1660, Pakke 10 og 11; Kommercekollegiets Memorialprotokol 1671—79 Fol. 27 b—29 a (Kbh.s. Raadstuearkiv); Hist. Tidsskr. 10. R. I. p. 25; Raadstuearkivet: Indk. Breve til Magistraten 1582—1844 (N. L. A.). ¹⁷⁾ Ang. Hveden se foruden Toldregnskaberne ogsaa V. A. Aa. 1921 p. 176. For alle Forordninger og Reskripters Vedkommende maa henvises til de forskellige trykte Udgaver. Indkomne Breve til Danske Kancelli uden Dato (1535—71); Kancelliets Brevbøger 1629 ^{5/2}. ¹⁸⁾ Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte p. 290 f.; V. A. Aa. 1921 p. 183; Kommercekoll. Resolutionsprotokol 1676, 1680—91 Fol. 10 ff., 119 b og Memorialprotokollen 1685—88 p. 228 og flere andre Steder. Reskript af 1673 ^{2/9}, 1687 ^{18/8} og 1689 ^{5/3}. ¹⁹⁾ Om Transithandelen Ribe—Kolding se Kinch: Ribe Bys Historie II p. 818, 821 og P. Adler i Ribe Kathedralskoles Indbydelsesskrift 1842. ²⁰⁾ Alfred Huhnhauser: Rostocks Seehandel vom 1635—1648 (Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock VIII) p. 46 f. Kancelliets Brevbøger 1630 ^{26/9}, 1603 ^{28/6}; Mandtalslisten 1691 (N. L. A.). ²¹⁾ Kancelliets Brevbøger 1623 ^{9/1},

Danske Kancelli: Akter angaaende Oprettelsen af Kompagnier i Købstæderne til Fremme af Salthandelen paa Spanien i Henhold til Missive af 1622 ^{28/s}; Secher: Corpus Constitutionum Daniae IV p. 347. Indkomne Breve til Danske Kancelli uden Dato (ca. 1626) og 1638 ^{8/s}; Albert Olsen i Bering Liisberg: Danmarks Søfart og Søhandel I p. 334—40; Axel Nielsen: anf. Sted p. 272 ff., 281 f. ²²) Fra Ribe Amt V p. 98. Vejle Byfogedarkiv: Dokumenter til Justitsprotokollen 1532—1692 (N.L.A.). ²³) Rentekammerarkivet: Kommiss. af ^{26/s} 1732 til at inkvirere hos Købm. og Kræmm. i Købstæderne i Aarhus og Ribe Stifter . . . deres Forretninger. ²⁴) Rentekammeret: 6 Aars Kirkeregnskaber indsendte i Rentetriet i Henhold til kgl. Missive 1620 Marts (Jylland I Nr. 11); om Lindeballe Kirkes Regnskab se Rasmus Mortensen: Fra Vejle Vesteregn p. 122 ff. ²⁵) V. A. Aa. 1933 p. 48. ²⁶) Tallene 1664—78 efter en Ekstrakt i Pakken: Tabell. Overs., Ekstrakter . . . over Intraderne af Told, Konsumtion og Aksice 1664—1818; for de øvrige Aars Vedk. findes Ekstrakterne blandt selve Regnskaberne. ²⁷) Rentekammerarkivet: Kommissionerne af ^{26/s} 1732 til at inkvirere hos Købmændene og Kræmmerne i Købstæderne i Aarhus og Ribe Stifter . . . deres Forretninger; V. A. Aa. 1908 p. 240 ff. og 1927 p. 309 f.; Kommercekollegiets Memorialprotokol 1685—88 p. 349 f. (Københavns Raastuearkiv); V. A. Aa. 1921 p. 190; Vejle Raadstuearkiv: Indkomne Breve vedrørende Borgerskab og Næring til Magistraten 1599—1750 (N. L. A.). ²⁸) Koldinghus Lensregnskaber 1610—11; J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage p. 78, Kæmnerregnskaberne 1660; Matriklen 1662, Diverse Sager Told- og Konsumtionsvæsnet vedkommende E (1670)—1759; Mandtalslisten 1691 (N. L. A.); V. A. Aa. 1921 p. 182 f. ²⁹) V. A. Aa. 1932 p. 32 ff.; V. A. Secher: Corpus Constitutionum Daniae V p. 308; samme: Christian den Femtes Danske Lov Sp. 826; Kancelliets Brevbøger 1623 ^{6/1} og 1622 ^{11/12}. ³⁰) Kancelliets Brevbøger 1629 ^{11/s}; Danske Kancelli: henlagte Sager 1665 ^{9/s} (tidligere Topografisk Samling paa Papir Vejle Nr. 13); ³¹) Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV p. 180; V. A. Secher: Christian den Femtes danske Lov III, 13, 23, Spalte 472 f.; V. B. H. p. 82; Skomagernes Lavsbog 1638—1707 (N. L. A.); Vejle Skomagerlavs Dokumenter 1637—1716 (N. L. A.); ³²) En Afskrift af Brevet 1526 ^{4/12}, der er rettet til Kolding og Vejle, findes i Danske Kancelli: Kopier af Købstædernes Privilegier indsendte 1648 VII Jylland, under Kolding, Fol. 19 f., et ligegyldende Brev til Ribe er trykt Ribe Skoles Program 1844 p. 68 ff.; sammenlign forøvrigt Historisk Tidsskrift 4 R. 5 B. p. 289; C. Nyrop: Træk af dansk Lavsordning p. 17 f., 23 ff.; ³³) V. A. Aa. 1921 p. 184 og 194 ff.; Edvard Holm anførte Værk I p. 261; Indkomne Breve vedrørende Borgerskab og Næring til Magistraten 1599—1750; Vejle Bys Bog 1627—52, Vejle Bys Taksering 1682 (alle i N.L.A.); Kancelliprotokollen 1676—78 Fol. 398. ³⁴) Vejle Skomagerlavs Dokumenter 1637—1716 (N. L. A.); C. Nyrop: Træk af dansk Lavsordning p. 23 ff.; Skomagernes Lavsbog 1638—1707 (N.L.A.); den er indbundet i Pergament med latinsk Tekst af kirkeligt Indhold; Skriften kunde synes at stamme fra det 14. Aarhun-

drede; Kæmnerregnskaberne; V. A. Secher: Corpus Constitutum Daniæ V p. 237 f.; om den store Indvandring af Læredrenge fra Landet se Albert Olsen i Acta Jutlandica 1932. ³⁵⁾ Vejle Raadstuearkiv: Indkomne Breve vedrørende Borgherskab og Næring til Magistraten 1599—1750 (N. L. A.); Matriklen 1662; Ribe Bispearkiv, Capsa 52, Pakke 3, Nr. 8, Pakke 1, Nr. 2 (N. L. A.). ³⁶⁾ I de to foregaaende Artikler er der et Par Steder indløbet nogle fejle Tal. I V. A. Aa. 1932 p. 28 Linie 14 fra neden skal læses 1122 Rigsdaler i Stedet for 1181, og Linie 12 fra neden 623 Rigsdaler, 1 Mark og 13 Skilling i Stedet for 732 Rigsdaler og 11 Skilling. I V. A. Aa. 1933 p. 164 Linie 15 fra oven 233 i Stedet for 238 og p. 171 Linie 9 fra neden 867 i Stedet for 667.

SMAASTYKKER

Lokalhistorikeren Aage Simonsen.

I Sommeren 1934 døde Horsens Bys og Omegns flittige Lokalhistoriker, Aage Simonsen.

Her i Aarbøgerne har han offentliggjort et Par velskrevne og interessante Bidrag (»Fra Overtroens Verden«, V. A. Aarb. 1929 Side 303—304 og »De første Skoler paa Bygholm Gods«, V. A. Aarb. 1932 Side 186—196), og om en Del af Kirkerne i den nordlige Del af Vejle Amt har han skrevet i den smukke Bog: »Horsens og Omegnens Kirker«, som han udgav i 1924. Det skyldes ogsaa ham, at den gamle Betegnelse »Aabjergskoven«, der ligger i Hatting Sogn, nu kendes og benyttes af de fleste i Horsens.

Aage Simonsens Navn vil dog længst blive husket, fordi det var ham, der fik den Tanke, at der maatte findes Ruiner af Erik Menveds Borg i den Banke, der bærer Navnet Slangebjerg, og som er beliggende i Bygholm Park i Vejle Amt. Han var saa interesseret i at faa dette konstateret, at han gav sig til at grave i Bankens øverste Del og fandt Fundamenterne, som han bragte fuldstændig frem for Dagens Lys, takket være hans utrættelige Flid og store Kærlighed til dette Fortidsminde. Han udgav en lille Vejledning, især til Brug for de mange Besøgende, som hvert Aar gæstede den minderige Plet, og denne Pjece er udkommet i flere Oplag. Lige til Simonsen blev lænket til Sygelejet, var han Stedets tro Vogter, der med sin Skovl og Kost sørgede for at holde Pladsen i den skønneste Orden. Slangebjerg og dets afdækkede Ruiner blev

omtalt i Hjemstavnsbogen, som Vejle Amts historiske Samfund udgav i 1934.

Aage Simonsen var et yderst beskedent Menneske, der kun forlangte lidt til Livets Ophold. Af Horsens Byraad fik han en mindre aarlig Understøttelse. Han havde læst meget om Egnens Historie og Topografi og var en af de flittigste Laanere ved Statsskolens Bibliotek. Da han døde, fik han den smukkeste Omtale i alle Dagblade i hans Fødeby, og ved hans Begravelse fra Klosterkirken, den gamle Kirke, hvis Historie han kendte bedre end de fleste af hans Bysbørn, var der mødt et talrigt Følge for at vise ham den sidste Ære, ved hvilken Lejlighed Kirkerummet var meget smukt pyntet. Paa Kirkegaarden udtaltes kønne Mindeord af Skovfoged Bruno Petersen, der bragte Simonsen en Tak og sidste Hilsen fra Bygholm.

Æret være Aage Simonsens Minde!

Arnold Hansen.

Johannes Buch.

Den 17. Februar 1935 døde Kreditforeningsrepræsentant Johannes Buch, Bredsten, 79 Aar gammel. Vejle Amts historiske Samfund mistede med ham en trofast Ven, som interesseret fulgte Aarbogens Arbejde og gerne støttede det paa forskellig Maade; saaledes skænkede han sidste Sommer Historisk Samfund et større Pengebeløb, der skulde bruges til at »underbygge den Sag, Aarbogen tjener«. I taknemlig Erkendelse af det gode Eksempel her vistes, vil Mindet om Johannes Buch blive æret indenfor Vejle Amts historiske Samfund.

Rasmus Mortensen.

AARSBERETNING FOR 1934

VED I. O. BRANDORFF

Samfundets Aarsmøde afholdtes Tirsdag den 8. Maj i Haandværkerforeningens Lokale i Vejle, hvor Formanden, Kammerherre *Knud Valløe* aflagde Beretning for 1933 og mindede om Samfundets første Formand, Kammerherre *Bardenfleth*, der døde i September Maaned, men hvis Minde vil leve i Samfundet.

Købmand *Brandorff* oplæste det reviderede Regnskab for 1933, der godkendtes — (se Aarbog 1934 Side 208).

Til Bestyrelsen genvalgtes Gaardejer *Kragh*, Trap-pendal, Lærer *Marius Hansen*, Bredballe, og Lærer *Rasmus Mortensen*, Lindeballe.

Sluttelig meddelte Formanden, hvad der var virket for Fredning af Jellinghøjenes Omgivelser. 1935 er 1000-Aarsdagen for Gorm den Gamles Død.

Efter Generalforsamlingen holdt Direktør *H. Hess* et Foredrag om det gamle Vejle, ledsaget af en Række udmærkede Lysbilleder.

Aarbogen for 1934 er i Samarbejde med Skolebiblioteksforeningen udkommen som en meget omfangsrig Hjemstavnsbog for Vejle Amt — paa 34 Ark — ledsaget af et Generalstabskort i $\frac{1}{320000}$ og mange Billeder.

Den 8. Juni havde Dansk historisk Fællesforening 25 Aars Jubilæumsmøde paa Koldinghus. Mødet

indleledes af Kammerherre *Knud Valløe*, der sammen med Lærer R. Mortensen deltog som Vejle Amts historiske Samfunds Repræsentanter.

Mødet, der varede i tre Dage, sluttede med en Udflugt til Ribe og Skibelund.

Samfundets Sommerudflugt foretoges Søndag den 26. August til »Den gamle By« i Aarhus, ca. 150 Mennesker deltog, og Turen var meget vellykket. Efter Frokosten, der indtoges i Fællesskab i den gamle Bys Restauration, samledes man i den gamle Mølles Storstue, hvor Direktør *Holm* paa sin livlige malende Maade fortalte om »Den gamle By« og det Liv, der rører sig i den til Hverdag. Selskabet delte sig derefter i Grupper, der under sagkyndig Ledelse aflagde Besøg i de gamle Gaarde og Værksteder.

Kl. 3 samledes Deltagerne i Aarhus Domkirke, hvor Direktør *Holm* atter var en fortrinlig Fører, der gjorde Rede for alle historiske Enkeltheder. — Kammerherre *Knud Valløe* takkede Direktør *Holm* for den meget interessante Dag.

Efter Besøget her drog en Del af Deltagerne ud til Marselisborg Mindepark, hvor de med stor Interesse besaa det nye Æresmonument for de faldne Danske i Verdenskrigen.

Hermed sluttede Turen, der var overordentlig lærerig og fornøjelig.

Vejle Amts historiske Samfund.

Regnskab for Aaret 1934.

INDTÆGT:			UDGIFT:		
	Kr.	Øre		Kr.	Øre
I. Kassebeholdning overf. f. f. Aar....	1932	00	I. Udgivelse af Aarbogen:		
II. Bidrag fra 789 Medlemmer	3156	00	1. Halvbind	Kr. 2043,87	
III. Livsvarige Medlemmer	40	00	2. »	» 3792,70	
IV. Andre Samfunds Medlemmer.....	107	25		Kr. 5836,57	
V. Salg af ældre Aargange	238	85	Herfra gaar Bidrag fra		
VI. Aarsbidr. fra Stat, Amt og Kommune	380	00	Skolebiblioteksforeningen »	900,00	4936 57
VII. Aarsbidr. fra Banker og Sparekasser	250	00	II. Foredrag og Udflugter		301 81
VIII. Entre ved Foredrag	0	00	III. Arkiv og Inventar.....		88 16
IX. Renter af Kassebeholdning.....	68	36	IV. Bestyrelsens Rejser og Udlæg.....		148 64
X. Saldo (Merudgift)	123	09	V. Udsendelse af Aarbogen. Kr. 712,19		
			÷ Portorefusioner..... »	420,65	291 54
			VI. Administration		288 71
			VII. Andre og uforudsete Udgifter		158 78
			VIII. Overført til Grundfonden.....		40 00
			IX. Kassebeh., der overf. til næste Aar.		41 34
				Kr. ...	6295 55
	Kr....	6295 55			

Kapitalformuen androg ved Aarets Begyndelse Kr. 3324,57, hvortil er tilgaaet: 1) Livsvarigt Medlem Kr. 40,00, 2) Renter Kr. 117,35, hvorefter Kapitalen pr. 31 December udgør Kr. 3481,92.

Kolding, den 22. Februar 1935.

I. O. Brandorff.

Regnskabet undersøgt og gennemgaaet med Bilagene, og intet fundet at erindre.

Viuf og Kolding, den 7. Marts 1935.

R. Christensen.

Harald Andersen.

BIDRAG TIL FREDERICIAS HISTORIE

AF J. F. KLÆR

DE TIDLIGERE RAADHUSE OG DET NUVÆRENDE RAADHUS I FREDERICIA

Det første Raadhus i Fredericia laa omtrent, hvor nu den gamle Idrætsplads findes, paa Hjørnet af Kongens- og Oldenborgergade, og østpaa strakte der sig en Gade, Rosengade, lige ud til Østervold. For faa Aar siden stødte man ved Gravning paa en ca. 25 Alen lang Række Sokkelsten, uden Tvivl de sidste Rester af Byens ældste Raadhus, som i sin Velmagt prydedes af en Svale og en høj Trappe med Rækværk paa begge Sider. Aar 1655 havde man dog maattet forny dens Fodstykke, »eftersom det forrige blev bortstaalen«, og naar selv Rettens Tempel var udsat for Tyvehaand, vækker det ikke Undren, at Tyveriet blomstrede overordentlig frodigt i det gamle Frederiksodde, hvis Navn Kong Frederik den III. den 22. April 1664 ændrede til: Fredericia. I en Fløjbygning, forbunden med Raadhuset, var indrettet en foreløbig Kirke med Stole for Rigsraad og Kommandant, hvor Gudstjeneste kunde finde Sted, indtil Stadens Kirke kom under Tag, skriver Hugo Matthiessen.

Dette Byens første Raadhus blev sammen med Byens første Kirke ødelagt og afbrændt af Svenskerne i 1657.

Det varede derefter nogle Aar, inden Byen igen fik et Raadhus.

Aar 1661 havde Byen kun to Skibsbroer, en mindre for Færgefarten og en større, begge tilmed i ynkelig Forfatning og udsatte for Storm og Bølger, ragede ved Strandporten, omtrent hvor de gamle Statsbanefærgelejer findes, som magre Arme ud mod de Skibe, som lastede med Varer sejlede forbi.

For Overfartens Skyld var den lille Bro 1661 bleven sat i Stand, men Aaret efter henlaa den store endnu helt »uforferdiget« »efter Fiendernis Ruin«, saa at Kongen maatte paatage sig at bringe den i Lave. Men til Gengæld skulde der svares $\frac{1}{2}$ Skilling af hver Dalers Værdi af alle Varer, som ind- og udskibedes derved, og Pengene dels anvendes til Broens Vedligeholdelse og dels til Bygning af et nyt Raadhus.

Fredericias første Præsident Christoffer Nielsen, der ledede Byens Anliggender fra 1665—1684, var en myndig Mand, men endda havde han al sin Myndighed behov for blot saa nogenlunde at opretholde Orden. Raadhus fandtes ikke, det gamle havde Krigens Rasen lagt øde, Penge til et nyt var der ikke, og Byens Fædre maatte derfor nøjes med at samles i deres private Hjem for at drøfte Stadens Anliggender. Megen Iver lagdes der ikke for Dagen, og til Tider udeblev samtlige Øvrighedspersoner fra Møderne. 1665 sad Raadmand Laurs Jenson og Byskriver Hans Thomesen helt alene, saa at de »udi de andre Raadmænds Absens« maatte supplere sig med 9 menige Borgere. Præsidenten, som ofte selv glimrede ved sin Fraværelse, klagede Gang paa Gang over, at Borgemester Jakob Pedersen altid udeblev, naar noget vigtigt stod paa Dagsordenen, og da Christoffer Nielsen en Sommerdag 1672 indfandt sig paa et Møde, var der ikke én til Stede, saa han lod Godtfolk kalde til fra Gader og Stræder og indtage de tomme Pladser.

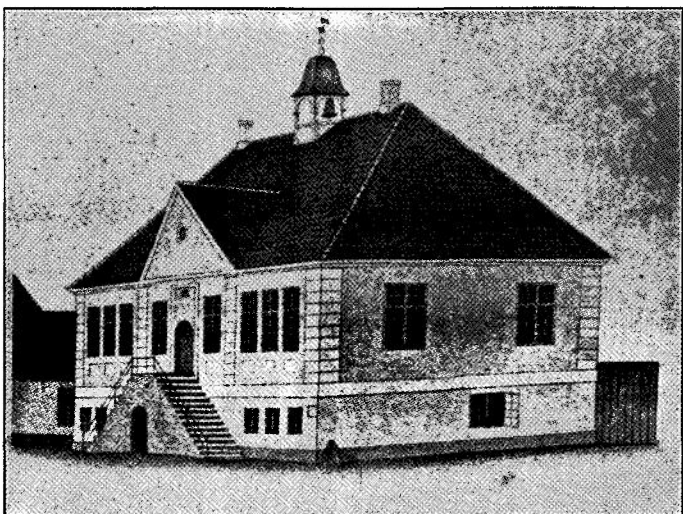
Endelig langt om længe fik man under almindelig Splid og Spektakel købt Kaptain Elberchts Gaard i Prinsesseindegaden (Prinsessegade), lige over for hvor nu Fredericia Theater ligger, for en Købesum af 700 Rigsdaler, efter at Magistraten i en Aarrække havde boet til Leje, og i Januar 1684 indviedes Retfærdighedens nye Tempel — Stadens andet Raadhus — højtideligt ved et Slagsmaal mellem de to Borgemestre.

Men dette Raadhus var kun et ringe Hus i to Stokværk, forfaldent og brøstfældigt, ja saa ussel, at Kongen 1686 blev nødt til at formane Byens Øvrighed om at sætte det i Stand, da han erfarede, »at der udi Regn og Uvejr Retten ej skal kunne administreres«. Først 1691 enedes »Velvisherne« om at lade en Skorsten opsætte, — »eftersom man sig for Kuld ikke kan nere,« naar Retten holdes —, men til en Selvejer-Kakkelovn var der ikke Raad i over en Menneskealder, hvor Magistraten maatte tage til takke med for 1 Rigsdaler om Aaret at leje en hos en Købmand. — 1752 nød Tingstuen paa Byens Raadhus den Triumf at faa sin egen Kakkelovn.

Under saadanne Vilkaar var de Fængselsrum, som indrettedes i Kælderen, naturligtvis under al Kritik, Fangerne stak af hvert Øjeblik, og naar vigtigere Syndere sad i Bur, var det derfor nødvendigt, at udkommanderede Borgere, væbnede med Geværer, holdt Vagt over Arrestanterne baade Dag og Nat, til Tider i et helt Aar.

Saaledes henlaa Byens Hus — til der 1762 opførtes et nyt Raadhus — ringeagtet og forsømt, plyndret af Tyveknægte, et sørgeligt Symbol paa den Slendrian og Fattigdom, som prægede Stabelstaden Fredericia, siger Hugo Matthiessen.

Hans de Hoffmann, den kendte Historiker, Jurist og

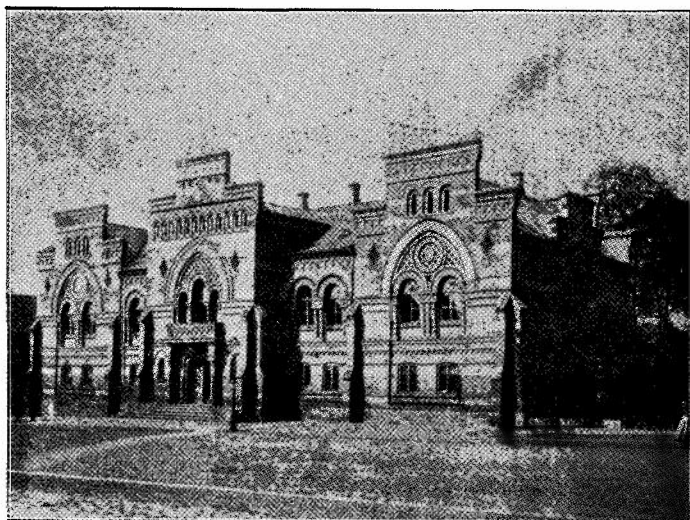

Fredericias første Raadhus paa Raadhustorvet.

Socialøkonom, var en fremragende Administrator og gjorde sig de største Anstrengelser for at fremme Byens Vel. I Forening med Borgmester Thommesen og Raadmand Bruun fik Hans de Hoffmann det gamle faldefærdige Raadhus i Prinsessegade solgt for 150 Rigsdaler, og derefter byggedes et nyt Raadhus i Vendersgade paa samme Sted som det nuværende Raadhus, men længere fremme i Gadelinien, altsaa paa det nuværende Raadhustorv, nærmest paa Hjørnet af Vendersgade og Sjællandsgade.

Dette Raadhus — Byens tredje — indviedes den 31. Marts 1762 og var en efter Datidens Forhold meget imponerende Bygning med Klokke og Slaguhr, som Hans de Hoffmann selv skænkede.

Men dette Raadhus kunde — hvilket den beskedne Opførelsessum 2500 Rigsdaler da ogsaa vidner om — kun tilfredsstillende smaa Krav, saaledes var Raadhus-

Fredericias nuværende Raadhus.

salen meget lille og lavloftet, og de øvrige Lokalteter var i Forhold dertil.

Byen var jo fattig, og i Aarenes Løb kneb det mere og mere at vedligeholde Bygningen paa rette Maade. Saaledes var de i Forvejen meget spartanske Arrester efterhaanden bleven saa usle, at det næsten kun var en Skønssag for Arresteranterne, om de vilde blive i dem eller bryde ud, ligesom intet Tilsyn kunde forhindre dem i at samtale og aftale saa meget, de lystede.

Karakteristisk er det, at af de 2500 Rigsdaler, som Raadhuset kostede, tilvejebragtes — skriver Fredericia Avis — de 200 Rigsdaler i Følge en kongelig Resolution, andre 200 Rigsdaler fra »Jøden Moses Cøhn« for Tilladelse til at nedsætte sig i Staden, og endelig 150 Rigsdaler af en Borger »for en vis Forseelse«.

Byens fjerde Raadhus — det nuværende Raadhus paa Raadhustorvet — er opført 1859—60, og herom

skriver bl. a. Fredericia Avis: Da det efterhaanden var bleven indlysende, at et nyt Raadhus var en absolut Nødvendighed, tog man fat paa at løse denne Opgave, og Byraadet fik en Overenskomst i Stand med Amtsraadet om, at By og Amt i Fællesskab skulde skaffe de fornødne Pengemidler.

Arkitekt, Professor Meldahl udarbejdede Tegning og Overslag, der lød paa 25,630 Rigsdaler 67 Sk., og det antoges af Fredericia Byraad den 27. Januar 1859 samt af Amtsraadet den 9. Februar s. A.

Opførelsen paabegyndtes den 16. Juli 1859, den 22. Oktober hejstes Kranen, og den 13. November var hele Bygningen under Tag.

Det nye Raadhus stod fuldt færdigt i Forsommeren det følgende Aar, og Indvielsen fandt Sted den 6. Juli om Formiddagen, umiddelbart efter at 6. Juli-Processionen var afsluttet.

Amtmand Orla Lehmann holdt Indvielsestalen, i hvilken han gav en Oversigt over Fredericias Udvikling gennem Tiderne, og Amtmanden sluttede sin Tale saaledes: Gid den Fremgangsperiode, Byen og Egnen efter Krigsaarene er kommen ind i, maa være et godt Varsel for den Bygning, der for mange kommende Tider skal være Sædet for Raadslagningerne om denne Byes Ve og Vel, og hvor Retten plejes for Fredericia og de omliggende Herreder, som jeg ønsker stedse nærmere og inderligere ville slutte sig sammen i alt, hvad der er godt og Gud velbehageligt. — Med dette Ønske overdrager jeg da herved dette Raad-, Thing- og Arresthus til Borgmesteren og Byfogden i Fredericia, Hr. Justitsraad Mourier og Herredsfogden for Elbo-, Brusk- og Holmans Herreder, Hr. Kammerjunker Holck som Repræsentant for de rette Ejermænd. Saa lad os da slutte denne Højtidelighed med et Leve for den, som

er Repræsentanten for den Rettens-Haandhævelse og Frihedens Røgt og det almene Vels Fremme alt Landet over: Hs. Majestæt Kongen leve!»

Indvielsen sluttede med en Festbanket, og det er saaledes i Aar 75 Aar siden, denne Indvielse fandt Sted.

Det gamle Raadhus blev jævnet med Jorden, men Materialerne fra denne Bygning blev anvendt til Opførelse af en Bolig for Vægterne, og som den Dag i Dag fremdeles er beliggende vest for det nuværende Raadhus ud mod Sjællandsgade.

LIDT OM FREDERICIA MARKJORDER

Da Fredericia i Midten af det syttende Aarhundrede anlagdes, udskiltes saavel Købstadjorderne som Markjorderne fra Ullerup Sogn. Af Sognets 5 Byer blev de tre, nemlig Ullerup (Store Ullerup og Lille Ullerup), Hyby og Hannerup, nedbrudte og tillige med Ullerup Kirke indflyttet i Fæstningen, medens de to tilbageværende Byer, Egum (Igum) og Stoustrup, lagdes til Trinitatis Kirke i Fredericia, der opførtes af Materialet fra Ullerup Kirke, bl. a. stammer Døbefonten, den lille Kirkeklokke og nogle Sokkelsten derfra.

Indtil 1652 laa Ullerup Kirke og Præstegaarden »Pugdøl« samt »Brodøl« Møllested paa Ullerup Mark, nu Fredericia Nørremark, Nordvest for Fredericia paa en høj Bakke; der er her rejst en Mindesten. Mod Øst begrænses Pladsen af en stejl Skrænt, og neden for i Lavningen findes et Vandhul. Det er Resterne af den i sin Tid saa berømte St. Folkwards Lægedomskilde.

I et Jubilæumsskrift fra 1921 omtaler C. V. Hansen Fredericia Markjorder og skriver herom bl. a.: Fredericia Mark bestaar af Jorder, der har tilhørt de nedlagte Landsbyer Store og Lille Ullerup. De udgør ialt

3110 Tdr. Land med 351 Tdr. Hartkorn. Af Skove findes Fuglsang og Hannerup Skove.

Store Ullerup By har ligget lidt syd for Kirken, og Lille Ullerup har ligget sydvest for denne i Nærheden af, hvor nu »Kalhavegaard« ligger, Pugdal Præstegaard har ligget i Nærheden af det for en Aarrække siden nedlagte Stendals Teglværk, nord for Ullerup Bæk ved en lille Sidedal til den Dal, hvori Bækken løber.

Aar 1291 kaldes Ullerup for »Ughælthorp«.

I Præstebereyningen fra 1638 omtales Sognet saaledes: »Uldrup Sogen haffuer 5 Byer, Uldrup By haffuer 11 Gorde, Hyffby haffuer 14 Gorde, Handerup haffuer Gorde 9, Stosterup haffuer Gorde 4, Igom haffuer Gorde 9 og 1 Mølle, Præstens Residentz en enlig Gordt, Pugdal. Østen ved Ulderup Kircke findes en Vandsprøng, som var i gamle Daget meget naffnkundig och med et Kjældeverck af Thre indfattet, kaltes Sancte Falquards Kjelde, och aff gamle Folches Beretning skal paa samme Sted veret sked store Miraculer paa sjuge Folch, som søgte thill samme Vand. Och findes paa Stedet endnu Skabelon aff Kjelden. En naffnkundig Revel, Skibsfolch vell bekjend er yderst ved Ulderup Land, kaldes Bjersø Odde.«

Byen Hyby laa nordvest for Fredericia, syd-sydøst for Stenhøj ved Ullerup Dal. Vejen fra Fredericia efter Vejle førte ud ad Kongens Port, forbi Galgebakken, over Hyby Dal, gennem Hyby By og derfra mod nordvest tæt syd for Ullerup Kirkebakke efter Bredstrup. Det kan endnu paavises, hvor denne Vej har gaaet, og at man har benyttet Murstensbrokker fra Ullerup Kirke til dens Istandsættelse.

Hannerup laa omkring Dalen øst for den tidligere Hold-an Kro. Dalen hedder endnu Hannerupdal.

Til hver Byggeplads i Byen udlagdes en Jordlod paa

Marken til Arv og Eje, Resten deltes i 3 Dele, een til Lønning fra Magistraten, en anden til Garnisonen, og en tredje til Fællede eller Agerjord. Heraf var igen Fællederne fælles for alle Stadens Indbyggere, medens Agerjorden, 125 Jorder delt i smalle Agre, hvoraf $\frac{2}{3}$ skulde besaaes og $\frac{1}{3}$ græsses, knyttedes til de enkelte Byggegrunde inde bag Voldene. I en bred Halvbue udenom Fæstningens Udenværker anlagdes en Krans af 440 Havepladser, der ikke maatte benyttes som almindelig Markjord, men kun bruges som Haver og Kaalgaarde med letbyggede Lysthuse. Disse Pladser skulde bortsælges til Arv og Eje, og de indkomne Penge tilfalde Byens Kirker.

Da der i 1718 indlagdes Rytteri i Staden, inddroges de foran nævnte 125 Jorder, der da kaldtes Nye Hannerup Mark, tilligemed 16 andre Agre til Brug for Rytteriets Heste, ligesom Markerne syd for Koldingvejen afstodes til Brug for Officererne. De Lodsejere, der mistede disse Jorder, fik til Deling 5000 Rdl., og Byen fik desuden 20 Aars Konsumtionsfrihed. Ved Salget af det koldinghus'ske Ryttergods i 1765 købte Staden disse Jorder tilbage, medens »Officersmarken« indlagdes til Sønderbygaard i Stoustrup.

Da den Jord, som var bestemt til at udlægges som Jordlodder til Husene i Byen, hurtig slap op, fik senere Nybyggere i Stedet Ret til at lade et vist Antal Kreaturer græsse paa Byens Fælleder.

Fællederne var delt i 2 Dele, en til hvert Sogn. Dansk Fællede laa udenfor Kongens Port, tysk udenfor Prinsens Port, medens Hannerup Krat og Harring Buskene henlaa som almindelig Fægang.

Byens Jorder var frodige og frugtbare, men gav kun ringe Udbytte, fordi de ikke fik tilstrækkelig Røgt og Pleje. Størsteparten af de Godtfolk, som byggede Hus

Gammelt Billede fra Fredericia Søndemark.

og fik Jordlod, havde jo ikke det fjerneste Begreb om Agerbrug.

Lodsejerne deltes efter Sognene i 2 Grupper, hver med sin Oldemand, medens en Markmand holdt Øje med Kvæg og Jorder og fungerede som Ordenshaandhæver. Men Tyveri gik saa stærkt i Svang, at han ikke slog til, og i 1695 maatte der udtages 2 Mand fra hvert Sogn til at hjælpe med at holde Vagt og hindre ulovlig Græsning og Rapseri af Korn. For disse vagthavende byggedes der Hytter, hvorfra de kunde holde Udkig, men i Midten af det følgende Aarhundrede inddroges de atter, og Markmanden blev igen ene om at holde Orden. Han fik for sin Ulejlighed aarlig 6 Skilling af hver Markjord og 3 Skilling af hver Haveplads.

I 1851 anvendtes Indtægten af Fuglsang Skov sammen med Indtægterne af Aalegaardene og Færgeafgiften

til delvis Lønning af Borgmester- og Byfogedembedet i Fredericia. Ved kongelig Resolution af 27. Marts 1851 overgik disse Indtægter til Kommunen imod at tilsvare Borgmesterembedet 900 Rdl. aarlig, en Afgift der bortfaldt fra 1. April 1919 som Følge af Borgmesterloven af 1. Marts s. A.

I Aaret 1800 udskiftedes en Del af Byens Jorder, nemlig »de til Grundene i Staden udlagte Jorder«. — Udskiftningen foretoges af Vejle Amts Landvæsenskommission, der paabegyndtes den 23. og sluttedes den 28. Juli. Udskiftningen skete i Henhold til kgl. Resolution af 13. Maj 1796 og efter en af Landmaaler Ravn i Jellinge udarbejdet Delingsplan. Taksation af de forskellige Jorder foretoges af Sognefoged Hans Iversen, Søholmgaard, og Sognefoged Peder Lassen, Trelde. Af Fællederne uddeltes en Del blandt de daværende Grundejere i Stedet for den omtalte Græsningsret, medens Resten forbeholdtes til Uddeling blandt senere Nybyggere. Enhver Nybygger fik 3000 Kv.-Alen Jord efter Takst 24 for hver Daler Grundskyld, der hvilede paa hans Byggeplads, hvilket dog fra 1846 nedsattes til 1000 Kv.-Alen. Nybyggerne har saaledes uden Betaling faaet Byggegrund, og, naar denne var bebygget, ligeledes en Jordlod i Marken uden Betaling, indtil hele Forholdet ophævedes ved Resolution af 31. Marts 1858.

Om Udskiftningen i Fredericia skriver Landvæsens-Commissair C. Dalgas i 1826 følgende: »I Fredericia have vel de gamle Ejendomsjorder fra umindelige Tider af været afdeelte i Lodder, men hvad skal man sige om en Ejendom, der paa 16 til 20 Alens Vide er en Fjerdingsvej lang. En ny Udskiftning har ofte, og endog ganske nyligen, været foreslaaet, men Enighed kan ikke tilvejebringes. I Grunden indser jeg ikke

heller, hvad derved vilde være vundet, da Udflytning ikke kan finde Sted, og Ejerne altsaa ville komme til at nøjes med 2 Lodder, een i Nærheden og een længst fra Byen; hvilket omtrent kommer ud paa eet med den nærværende Indretning; saa meget mere, som Fordelen af indhegnede Lodder her falder bort, da det er vedtaget, at ingen løse Creaturer kommer paa Marken; Jorden desuden er for god til at spilde paa Grøfter og Diger, som her, formedelst de mange smaa Lodder, vilde gaa i det Uendelige. Huslodderne paa de, for omtrent en Snes Aar siden udskiftede, Fællede, have vel en noget bedre Form, men da Lodderne følge Huus-Numrene og Fredericia Mark er overordentlig vidtløftig, have mange over $\frac{1}{2}$ Mil og derover til deres Ejendom, hvilket for smaa Husejere, der ingen Heste holde, falder meget besværligt. Store Stykker af disse Fællede ere desuden forblevne i den gamle Tilstand, og tillagte de mange ledige Byggepladser i Byen. De afbenyttes til Græsning for Byens Creaturer og til Exercerplads for Garnisonen.«

Udskiftningen af »de private Jorder« (Gammelmarken og Kobbemarken) foregik den 16. Marts 1831 efter Planer af Landinspektør Oxholm, der af Hensyn til Hartkornets forskellige Beskaffenhed i de to Afdelinger havde udarbejdet særskilt Delingsplan for hver af disse.

Af de 440 Havepladser udenom Fæstningsværkerne, som efter Bestemmelsen skulde bortsælges til Fordel for Kirkerne, blev allerede i 1720 Halvdelen uden Betaling tillagt den reformerte Menighed. Aar 1743 paa lagdes der Menigheden en Afgift paa 90 Rdl., der senere nedsattes til 62 Rdl. og helt bortfaldt i 1797. Siden har de paagældende Jorder uden Afgift været i den reformerte Menigheds Besiddelse.

Om Tobaksavlens skriver Magister Hugo Matthiessen bl. a. følgende:

»Sædjorderne dyrkedes i forskellige Skifter og gav blandt andet god Hvede, men først og fremmest blev Fredericia Mark Hjemstedet for dansk Tobaksavl. Plantagen her var »Moderen for de andre heri Danmark«, Forbilledet for andre Egne og af gammel Rod, saa vist som den allerede grundlagdes i Frederik den III.s Tid af brandenborgske Kolonister.

Takket være denne Avl fremelskedes en særlig Industrigren, Tobaksspinderiet, som fortrinsvis kom i Hænderne paa tyske Jøder. I 1716 laa Byen inde med 20650 Skaalpund Blade, 1814 Skaalpund spunden Tobak, 60 Skaalpund karved og 32 Sp. Snus.

Men Plantagedriften stod i Stampe og kom ikke til at spille nogen større Rolle, før den 1720 overlodes den reformerte Menighed, som fra Brandenburg medbragte Kyndighed og Erfaring i denne Avl. Og disse flittige Folk bragte Tobaksdyrkningen i høj Blomstring og gjorde den i Løbet af faa Aar til Fredericias Hovednæring.

De pillent plejede Plantager gav Byens Jorder et eget Præg, og de vejrbitte Tobakshuse — hver Fredericianer, især de ældre, kender dem — tømrede af Bjælker og afbarkede Stammer, forbundne med Lægter og kronede med et Tegtag, var et mærkeligt, fremmedartet Skue, naar Blad-Bundterne hang brune og barkede paa bugnende Snore fra Søm til Søm, knitrende for Blæsten, som tørrende susede derigennem. Tobaksplantagerne fandtes ikke alene paa reformert Mark og Havepladserne, men bredte sig ogsaa paa Byens øvrige Jorder.

Ved Siden af Tobaksavlens dyrkede de reformerte Kolonister ogsaa et andet, nemlig Kartoffelavlens, for

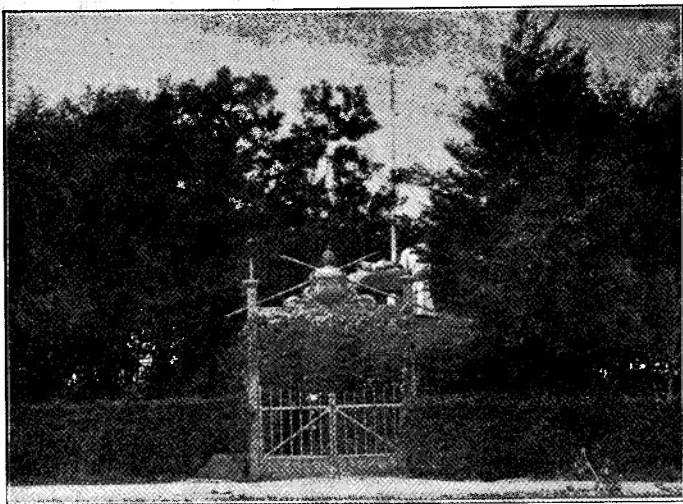

Abrahams Minde i Hannerup.

hvilken de brød Bane herhjemme, thi de Fredericia- »Potater« var et ypperligt Produkt og avledes i Mængde.

Alt hvad Stadens Jorder iøvrigt kunde frembringe af Kaal, Ærter, Roer og Kornsorter, indgik som et nødvendigt Led i Borgernes Husøkonomi. Kornet blev malet paa Byens Møller, af hvilke den nu forsvundne Stubmølle ved Krudttaarnet skrev sig fra Byens ældste Tid og 1697 gik over i privat Eje. Udenfor Byen i »Mølleengen« ved Prangervejen laa en Vandmølle med tilhørende Dam, og paa Bakkerne ovenover (altsaa paa Solbakken) en Vindmølle.

Før 1864 var der kun faa Beboere paa Fredericia Markjorder. Nu er disses Antal ret betydeligt, og der er ikke saa faa saavel større som mindre Gaarde, Boelsteder og Huse. Der findes 2 Skoler, Nørremarks- og Søndermarksskolen, der ligger i Nærheden af

»Ryeshøj« paa Fredericia Nørremark.

henholdsvis det gamle Hyby og det gamle Hannerup.

Da Bebyggelsen paa Markjorderne er af nyere Oprindelse, er der ikke ret mange gamle Navne paa Ejendomme. De ældste er antagelig »Stenhøjgaard« og »Kalhavegaard«. Endvidere er der af nyere Dato »Boalthsminde« samt den tidligere »Hold-an« Kro paa Søndermarken, der nu bærer Navnet »Vangegaard«.

Paa Fredericia Mark findes der flere Minder fra Krigene. Paa Fælleden paa Nørremarken er saaledes endnu nogle Skanser, og »Ryeshøj« er en Mindehøj, opkastet hvor General Olaf Rye faldt den 6. Juli 1849. »Ryeshøj« er anlagt i Foraaret 1860 og indviet den 6. Juli s. A. Den kan saaledes i Aar fejre 75 Aars Jubilæum. Omkring paa Marken ved de forskellige Veje blev i Anledning af 50-Aarsdagen for 6. Julislaget rejst en Del Mindestene, hvor Skanserne har ligget.

I Hannerup Skov er paa et af de smukkeste Udsigtpunkter i Skoven rejst en Granitsten til Minde om Avlsbruger Abraham Devantier i Fredericia, der i sin Tid tog Initiativet til at beplante de nøgne Lerbanker, som nu er en herlig Gran- og Løvskov.

Fredericia Mark er gennem Tiderne og navnlig i de senere Aar undergaaet store Forandringer, særlig som Følge af Anlægget af Fredericia nye Banegaard med dens vidtstrakte Spornet, der strækker sig fra Hannerup Skov paa Fredericia Søndermark til Skellet mellem Fredericia Nørremark og Stallerup Byes Jorder i Bredstrup Sogn.

FORFATTEREN CARL BROSBØLL OG HANS FØDESTED I FREDERICIA

I Ejendommen paa Hjørnet af Gothersgade og Jyllandsgade i Fredericia, hvor Købmand Johs. Hansen nu har Forretning, fødtes Johan Carl Christian Brosbøll den 7. August 1816 som Søn af den i sin Tid velkendte, driftige og myndige Fabrikant, Købmand og Brandinspektør Jørgen Brosbøll, der boede her fra 1815 til ind i Trediverne.

Som Dreng var Carl Brosbøll i høj Grad optaget af og interesseret i at lytte til Faderens gamle Gaardskarl, der var en fortrinlig Fortæller af gamle Sagn og Historier, og dette blev bestemmende for Carl Brosbølls Fremtid.

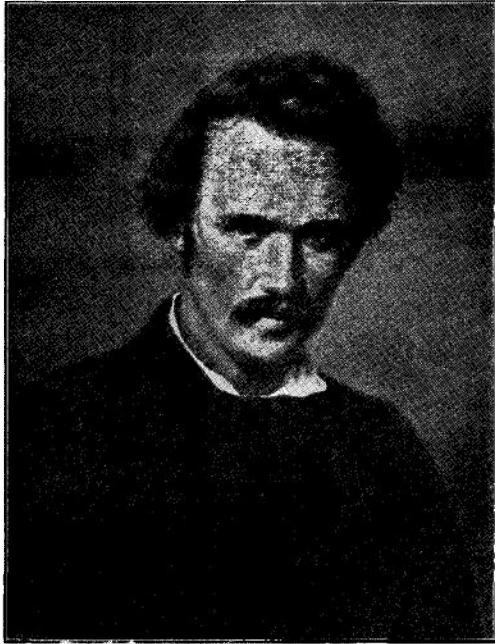
Faderen ønskede, at Sønnen skulde være Forretningsmand, men dette Liv tiltalte ham ikke.

Han havde et ikke ringe Tegnetalent, og i en ret ung Alder rejste han til København og besøgte Kunstakademiets Skoler og skrev imens Digte og Artikler til forskellige Blade.

I 1839 udgav han sin første Bog »Smuglerens Søn«

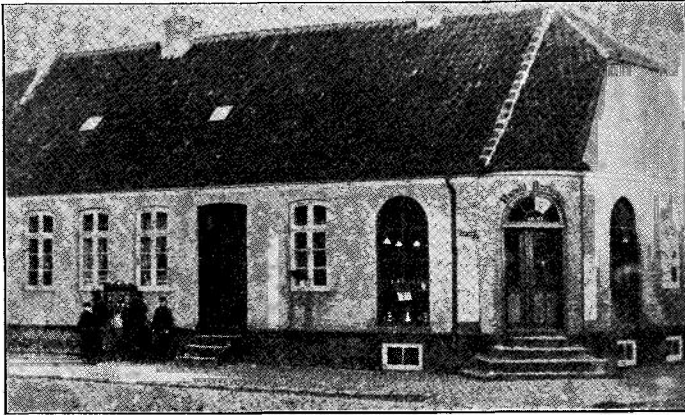
under Mærket *Carit Etlar*, og dette Forfatternavn benyttede han til alle sine senere Arbejder.

Han viste allerede tidlig sin særlige Styrke som Fortæller, og det er en Kendsgerning, at *Carit Etlar* gennem sin rige poetiske Produktion har udøvet en over-

Carit Etlar, efter Maleri af Monies, malet 1869.

ordentlig stor Indflydelse paa Danmarks opvoksende Ungdom gennem Generationer. — Fem og tredive Aar er gaaet siden hans Død, men endnu har hans Romaner, Noveller og Fortællinger Aktualitetens Interesse, thi det er vitterligt, at de den Dag i Dag læses i udbredte Samfundskredse i By som paa Land, ikke blot af de yngre, men ogsaa af Kvinder og Mænd i frem-

Ejendommen paa Hjørnet af Gothersgade og Jyllandsgade i Fredericia, nu »Etlarhus« kaldet, ca. 1870.

skreden Alder, der tiltales og løftes af den religiøse og patriotiske Grundstemning, der gaar gennem alle hans mange Værker.

Af hans Arbejder skal særlig nævnes »Gøngenhøvdingen« (1853), »Dronningens Vagtmester« (1855), »Herverts Krønike« (1863), »Viben Peter« (1875), »Folk i Nød« (1878), »Salomon Baadsmand« (1880), og mange, mange flere.

Carit Etlar har ogsaa været en frugtbar dramatisk Forfatter og har faaet sine Arbejder opført paa alle de københavnske Teatre og opnaaet Succes, men disse Arbejder staar dog tilbage for hans Romaner og Fortællinger.

Endvidere har han udgivet forskellige Rejsebeskrivelser. Hans samlede Skrifter udgør ca. 40 Bind.

I 1846 vandt han Universitetets Guldmedalje.

Carit Etlar var dansk Folkedigter i Ordets bedste og mest omfattende Betydning, thi han har givet Livsbilleder fra alle Samfundskredse, lige fra de højeste til de laveste.

Medaillonen paa hans Fødehus.

Forfatteren Carl Brosbøll, der døde den 9. Maj 1900, var dekoreret med Ridderkorset, Vasaordenen, den græske Frelserens Orden og Krigsmedaljen, og paa sin 80-aarige Fødselsdag den 7. August hædredes han af Kong Christian den Niende med en Professortitel, der gav ham Etatsraads Rang.

Den bildende Kunst har overleveret Efterverdenen

Carl Brosbølls Træk i Medaillonen i den Mindetavle, der er anbragt i Muren paa hans Fødehjem i Fredericia, men det uforgængelige Mindesmærke har Carit Etlar selv rejst i sin Digtning.

Hans Navn vil til sene Tider leve i vort Folk.

Hans Fødested i Fredericia, der nu bærer Navnet »Etlarhus«, var oprindelig en ret anselig, enetages Bygning med Butik i Hjørnet og Beboelseslejlighed ud mod Gothersgade, der den Gang havde toppede Brosten, Rendestensbrædter o. lign. Ejendommen er gennem de forløbne ca. 100 Aar flere Gange undergaaet mange Forandringer og fremtræder i Tiden som en stilfuld toetages Forretningsejendom med moderne Butiker og Beboelseslejligheder.

BRORSON SOM LATINSK DIGTER

AF FR. ORLUF

Overfor den del af Fredericia Trinitatis kirkegaard, hvor krigergraven fra 1657 findes, ligger i Dronningensgade det gamle hospital, over hvis indgang ses en tavle med Frederik d. 5tes forgyldte navnetræk og derunder, med aarstal 1749, et vers i latinsk epigramstil (elegiske disticha). Verset er trykt 1763 i niende bind af Hofmans fundatser¹⁾ med en trykfejl (eller uheldig textrettelse,²⁾ der gaar igen i aftryk efter Hofman hos Wilse³⁾ (hvor nye fejl, bl. a. aarstal 1759, er kommet til) og Hugo Matthiessen,⁴⁾ ligesaa omplaceringen af navnene og aarstallet, der alt urigtigt er anbragt under teksten. Paa tavlen staar det hele saaledes som her:

ECCE BETHEL COELI DOMUS ÆMULA SEMPER APERTA
HÆC FRACTIS MEMBRIS MENTIBUS ILLA PATET
GAUDEAT HOC PAUPER SED NON IGNAVUS ASYLO
ARXQUE PRECUM LOCUS HIC MOENIBUS URBIS ERIT
ÆRAM NOBILITANT FRIDERICI JUBILA QUINTI
ÆRA DABANT SUMPTUS PUBLICA CUNCTA DEUS

HA

Brorson

MDCCLXIX

1) Side 48 i det særskilt paginerede appendix til fjerde binds afsnit om Ribe stift.

2) *aperti* for *aperta*.

3) I. N. Wilse: Beskrivelse af stapel-staden Fridericia (København 1767), s. 24.

4) Fredericia 1650—1760 (Kbhvn. 1911), s. 282. Sammesteds s. 219 aftrykkes en stedlig, men øjensynlig uautentisk prosaomskrivning paa dansk, der intet hensyn tager til Brorsons digtning og (aaenbart efter Wilse, der urigtigt sætter komma efter Bethel) giver en naiv mistydning af begyndelseslinjen.

Naar Pontoppidans Danske Atlas V (1769) s. 923 siger, at bygningen er »opført under opsyn af stiftamtmand Holger Skeel og biskop Hans Adolf Brorson efter en latinsk inscription over indgangen«, er det maaske ikke meningen at skelne mellem opsynet med byggearbejdet og forfatterskabet til indskriften og lade henstaa, om denne skyldes tredjemand, men mangelen af forfatternavn under indskriften tillader jo et formelt forbehold i denne henseende. Selv om dette næppe betyder meget, da det er let forklarligt, at Brorsons navn er anbragt ikke som forfattersignatur, men paa en maade, der tilkendegiver hans med stiftamtmandens sideordnede myndighed i hospitalsdirektionen, kan der maaske være særlig grund til at undersøge, om indskriften bærer spor af Brorsons digteraand, især dog af anden formel grund, nemlig fordi tavlen, naar den — ved at intet andet forfatternavn staar under verstexten — kan siges at antyde Brorsons forfatterskab, i samme grad maa tillægge Skeel meddelagtighed i dette. Er det da — ligesom naar den svenske billedhugger Sergel lader Axel Oxenstjerna i statuarisk positur diktere historie til den paa plinthen, med benene ned ad sokkelen, ydmygt siddende historiens muse — den adelige stiftamtmand, der har sagt, hvad der skulde staa, og alene overladt den borgerlige bisp at sætte det i latinske vers? Brorson, 55 aar, i 8 aar biskop, protegeret af majestæten just som digter — Skeel, herren til Birkelse, 50 aar, i 19 aar amtmand — deraf i 1 stiftamtmand —, hofjunker, kammerjunker, konferens- og etatsraad: partiet synes lige, med nogen hældning til den side, der paa tavlen har førstepladsen.

Den ordrette oversættelse af verset er i prosa (linjerne numereres):

(1) »Se et himlens Bethel lignende altid aabent hus;

(2) dette er aabent for brudte lemmer,⁵⁾ hint for sjæle. (3) Glæde have den fattige, men ikke den dovne, af dette tilflugtssted, (4) og en bønnernes borg vil dette sted være for byens mure. (5) Jubelen adler Frederik den Femtes tid; (6) offentlige penge⁶⁾ gav udgiftssummen, alting Gud.«

Det hebraiske ord Bethel betyder »gudshus«. Det latinske ord, der her er oversat »lignende«, betyder egentlig — og stærkere end »imiterende« — den fuldkomne lighed, jævnbyrdighed og rivalitet. »Det himmelske gudshus' mage« — et udtryk, der om Sofia-kirken i Konstantinopel kunde svare til bygmesterens tanke og taales som poetisk blomst, skulde ved den heromtalte just ikke himmelstræbende stiftelsesbygning synes kun at være et interesseløst eksempel paa de svulstige overdrivelser, hvortil den pompøse epigramstil forlede saa mange i datiden.

Men den, der med en forbigaaendes hurtige blik paa indskriften strax modtager det indtryk, at Skeel har forlangt noget tom panegyrik, som Brorson har maattet formulere og lægge navn til, narrer sig selv, hvis han ligegyldig afbryder læsningen og fortsætter sin gang.

Det omtalte latinske ord — tillægsordet *æmula* — er i datidens æresvers under malede portrætter ofte brugt om portrætlighed, altsaa om noget, der ligner noget andet uden at være dets doublet, og det vil da ogsaa kunne bruges almindeligere om lighed i en eller anden begrænset forstand, naar begrænsningen angives. Saaledes er det i virkeligheden brugt her, idet indskriften selv siger, i hvilke henseender ligheden gøres gældende. Begge de sammenlignede steder er altid aabne optagelsesteder.

⁵⁾ ∴ nedbrudt erhvervsevne paa grund af armod, krøblingstilstand eller anden mangel paa rørigheid samt sindssygdøm.

⁶⁾ Straffebøder, gebyr for ægteskabsbevilling samt tavlepenge i kirkerne (med en vis begrænsning, reskr. 4/12 1705).

Tages nu dette efter bogstaven, møder strax en real indvending. Altid aabent kan et sygehus siges at være, men saadanne existerede dengang intetsteds i Danmark. Fredericia hospital var en lemmestiftelse⁷⁾ med særskilt opholdsrum for sindssyge lemmer,⁸⁾ men saadanne betragtedes ikke i datiden som syge. Selve den ting, at en lemmestiftelse optager personer, der ikke har ejendomsrettigheder dér, og at dette er dens varige bestemmelse, giver ikke tilstrækkelig grund til at kalde den »altid aaben« i disse ords ligefremme betydning.

Det er maaske ikke overflødigt at levere bevis for, hvorledes man forholdt sig med ledig plads, naar midlerne ikke tillod at have flere lemmer paa kost og ugepenge (2—4 mark, de »nødtørftige«, som det synes efter fundatsen pkt. 3, kun 1 mark).

Fundatsens punkt 5 lyder saaledes:⁹⁾

»Siden hospitalsbygningen er større, end som i begyndelsen til lemmernes vaaning og værelse [ø: levevis] er fornøden, saa bliver det øvrige, som til lemmernes egen fornødenhed kan undværes, for nærværende tid hospitalet [hensynsform] til bedste,¹⁰⁾ ligesom ogsaa kan ske med forstanderens apartements, dersom han ej selv bebor dem, og da en del af bygningen bekvemmeligen kan indrettes og apteres til en eller anden liden manufaktur eller fabrik, saa vil det bero paa kongl. allernaadigste resolution i sin tid, og ved given lejlighed til en eller anden slags fabrik at faa indrettet, om¹¹⁾ derom gørende [ø: indgiven] allerunderdanigst ansøgning om, hospitalet [hensynsform] til sine indkomsters forbedring, med allernaadigste concession

⁷⁾ Ifølge fundatsen bestemt for »fattige, skrøbelige og nødtørftige mennesker« (pkt. 1), nøjere defineret »fattige, syge og elendige [ø: sindssyge] af begge køn« (pkt. 3), Hofman IV 760 f.

⁸⁾ Wilse s. 46 § 35. Sygestuer omtales ikke; lemmerne havde kun sengesteder i fællestuen, synes det efter fundatsen.

⁹⁾ Hofman IV 708 f. Antallet af lemmer opgives sammesteds s. 705 anm. til 27 à 2 mark, af Wilse (efter forstanderens bortflytning og fabrikkens indretning) til 38 (side 45 f, jfr. 25).

¹⁰⁾ ø: kan foreløbig exploiteres til forøgelse af kapitalformuen.

¹¹⁾ Dette ord mangler i aftrykket hos Hofman.

saadan liden fabrik at lade indrette eller derved at interessere, allernaadigst maatte vorde gratificeret [ø: gunstig bevilgét] og derved en art af liden tugt- eller spindehus etableres, hvor modtvillige betlere eller andre til arbejde condemnerede personer kunde henbringes.«

Det kan næppe betvivles, at vi i denne passus af den af Skeel og Brorson underskrevne fundats¹²⁾ snarere møder stiftamtmandens end biskoppens pennestrøg, snarere Skeels end Brorsons tænkemaade. Naar tavleindskriften da kalder hospitalet et altid aabent¹³⁾ hus, maa vi befinde os i en over alle realiteter hævet tankeverden. Udtrykket maa stamme fra rent aandelige forestillinger om det andet sammenligningsobjekt, det himmelske Bethel, og kun derigennem være anvendeligt paa det i den paagældende henseende lignende jordiske hus. Det er Brorson, der har ordet i indskriften.

Det bibelske ord Bethel (1. Mos. 28, 10—19) medfører flere saaledes sammenknyttede forestillinger, at naar den ene anvendes i et eller andet udsagn, kan de andre forudsættes at være til stede i læserens bevidsthed som biforestillinger. Da Jakob i drøm havde modtaget herrens aabenbaring, kaldte han stedet, som Guds aabenbarings sted, Bethel, der egentlig betyder Guds hus, men derefter overførtes paa den ved stedet liggende by (der før hed Luz). I een sætning kan Bethel da betyde stad, i en anden (Guds) hus, i en tredje aabenbaringssted; i digteriske sammenligninger kan den ene betydning passe paa det ene, den anden paa

¹²⁾ Selv om denne først er underskrevet 1. sept. 1750 (konfirmeret 25. s. m.), maa bygningens bestemmelse være fastsat før dens opførelse 1749. En kgl. befaling af 7/10 1733 til den daværende stiftsøvrighed paaberaabes i fundatsen som direktiv for dens affattelse med hensyn til hospitalets bestemmelse og indretning som lemlestiftelse.

¹³⁾ (Modvillige betlere og tvangsarbejdsdømte skulde vel vide at benytte sig af lejligheden).

det andet sammenligningsobjekt og sammenligningens gyldighed bero paa biforestillingernes tilstedeværelse. Naar indskriftens »altid aabent« er egentlig hørende til det sammenligningsobjekt, der betegnes »det himmelske Bethel«, kan der næppe være tvivl om, at det er betydningen »stad« med biforestilling om aabenbaring, der er anvendt til at lede tanken paa himmelstaden i Johannes aabenbaring, hvis rette betegnelse »det ny Jerusalem« ikke er paa samme maade flertydig, foruden at hensynet til digterisk økonomi kan paabyde forsigtighed i anvendelsen af dette højtklingende udtryk. Himlens Bethel er altsaa himlens aabenbaringsstad.

I Joh. aab. 21, 25 siges om himmelstaden: »Dens porte skal ikke lukkes om dagen, og nat skal der ikke være«. Himmelstadens porte er altsaa altid aabne. Efter den tyske salmedigter Ahasverus Fritsch har Brorson oversat en salme om nogle af aabenbaringens visioner, deriblandt denne; Brorson oversætter:¹⁴⁾

Al nat
er plat
her forsvunden
: : : :
her er altid aabne porte.¹⁵⁾

Men bliver sammenligningen mellem Fredericia hospital og det himmelske Bethel mindre dristig, naar det er aabenbaringens storslaaede syner, Brorson har haft for øje? Hvad er tanken i at kalde himmelstadens porte altid aabne? Tydeligt siges det ikke hos Johannes,

¹⁴⁾ Brorsons digtning citeres i det følgende efter P. A. Arlauds samlede og kommenterede udgave: »Hans Adolf Brorsons psalmer og aandelige sange« (Kbhvn. 1867). I noterne her nedenfor betyder T. r. k. »Troens rare klenodie«, KS den nuværende kirkesalmebog. Den enkelte salmes første tryk dateres saa vidt muligt.

¹⁵⁾ T. r. k. 254, 6 (1739); ikke i KS.

men hos Jesaja 60, 11 f, hvorfra udtrykket stammer, dér anvendt om det jordiske Jerusalem, er meningen tydeligvis, at byens porte skal være en dag og nat aaben triumfvej for indførelse af besejrede hedningers tilfangetagne hære og konger. Denne bestemte forestilling har Johannes ikke kunnet overtage fra Jesaja; efter Brorsons opfattelse (uafhængig af Fritsch) af Johannes er det ikke selve sejren og triumferingstanken som hos Jesaja, men den af sejren medførte fredstilstand, der er overtaget af Johannes og symboliseres af de »aabne porte« i tilslutning til den hele oldtiden tilhørende forestilling, at det i og for sig er et fredstegn, at byporte staar aabne. Citatet ovenfor lyder suppleret saaledes:

Al nat
er plat
her forsvunden,
overvunden,
strid er borte,
her er altid aabne porte.

At det himmelske Bethel er et fredens hjem, tør antages at være et bevidst træk i den epigrafiske sammenligning med det jordiske hus, om end det ikke er kommet til direkte udtryk i indskriften, men af Brorson er nedlagt i denne ved, at *han fordrer »altid aaben« forstaaet apokalyptisk*. Ved denne symbolske forstaaelse bliver udtrykket uden realt anstød anvendeligt om begge sammenligningsobjekter, og selve sammenligningen med det himmelske Bethel indeholder intet overdrevet. Den siger jo i virkeligheden kun: her har Guds fred til huse.¹⁶⁾

¹⁶⁾ Hospitalet var indviet til gudstjenstlig brug og sakramentforvaltning. Prædikestolen var i mandsstuen (Wilse s. 25; fundatsen pkt. 4).

Dette kunde dog være sagt i anden, mere letfattelig og ikke mindre skøn, maaske endog ikke mindre sublim form. Har Brorson, der i 1749 i 8 Aar havde begrædt en inderligt elsket, desværre for nær beslægtet hustru,¹⁷⁾ af hvis 13 børn de syv var døde, og nylig havde mistet en søn med sin anden hustru, lagt sit eget hjertes klage ind i tanken paa det aabentstaaende himmelske optagelsessted, hvor saa mange af hans var draget ind? Har han ved at indsætte ordene *altid aabent* i indskriften, hvor de kun er forstaaelige ad omvejen over det himmelske optagelsessted, hørt sin egen indre stemme tolke dem i deres ligefremme betydning?

I hvert fald kan vi sikkert forlade tanken om, at tavlens indhold skulde være aftalt mellem hospitalsdirektionens to medlemmer udover dette, at begges navne skulde nævnes, hvilken opgave Brorson da har løst paa sin vis, ikke saaledes — som man skulde tro efter udtrykkene i Danske Atlas — at navnene optoges i verstexten efter det sædvanlige skema for datidens æresvers. Naar kongens navn nævntes her, maatte det være nok med menneskers ære.

En vanskelighed af anden art ligger i 4. verslinje. Forklaringen ligger her i den græske grundbetydning af ordet *asyl* i 3. linje, med hvilken 4. linje har tanke-sammenhæng, tilkendegivet ved bindeordet *que* »og«, der her betegner en vis digterisk opfattet samsvarighed (modsætnings-parallellisme: »og« = »og omvendt«), ligesom naar Baggesen skriver:

Graad smelted' hen i smil, naar Wessels lune bød,
og glædens smil forsvandt i taarer ved hans død.

Asyl er i det græske originalsprog et sammensat ord (*asylon*), der efter sammensætningsleddenes indbyrdes

¹⁷⁾ Der maatte søges dispensation fra ægteskabslovgivningen til deres forbindelse [A. D. Jørgensen: Hans Adolf Brorson, Kbhvn. 1887, s. 21].

forhold (*a* er en nægtende forstavelse ligesom vort *u*; udsagnsordet *sylao* betyder plyndre) betegner et sted, der ikke er udsat for plyndring, et helligt sted, som tyve og røvere ikke forgriber sig paa, fordi det beskyttes (foruden af strenge borgerlige love) af gudernes magt, hvis umiddelbare indgriben den hedenske folketro antager. Vor indskrifts i Ribe bosatte forfatter har aabenbart været opmærksom paa det særegne forhold, som utvivlsomt ogsaa hospitalsidéens ophavsmand, Frederik IV, har tænkt paa, da han 1705, altsaa under den europæiske krigssituation, der allerede ogsaa havde berørt Danmark, udgav den første ordre til tilvejebringelse af pengemidler til en saadan stiftelse: at denne for hele Ribe stift fælles anstalt ved at lægges just i Fredericia fik en særlig beskyttelse paa grund af byens egenskab af fæstning; ordet *asyl* har da i indskriften ikke alene den almindelige nutidsbetydning af optagelseshjem, men skal tillige, med tanken paa ordets græske grundbetydning, forstås om et sted, hvis fred er magtfuldt sikret, omend paa anden vis end i Grækenlands hedenold, til gengæld paa mere effektiv maade, hvad den kristne biskop har haft grund til at fæste blikket paa.

Tankeforbindelsen mellem 3je og 4de linje er da, at dette sted, som modydelse for den fysiske sikring, ved forbøn vil give den befæstede¹⁸⁾ by tillige et aandeligt værn: fæstningen sikrer stiftelsen, og (*o*: og omvendt) sikrer stiftelsen fæstningen.

Det kunde synes, som om ordet *arx* »borg« er valgt, fordi der i Fredericia virkelig findes en *arx*, citadellet, hvis form digterens billeddannende fantasi har kunnet overføre paa en billedlig tænkt borg som et citadel

¹⁸⁾ At indskriftens *moenibus* hentyder til fæstningsværkerne, kan der efter latinsk sprogbrug ikke være rimelig tvivl om.

nr. 2. Realkommentaren til en tekst som den foreliggende kan ikke helt forbigaa den omstændighed, at *arx* i Fredericia er noget, som man kan se for sine øjne; det var paa Brorsons tid forlængst anlagt.

Men et digterisk billede bør være saaledes gennemtænkt, at den prøvende læser ikke stødes af noget haltende eller svagt i billedtanken. Selv om *eviggrønne* blade paa elskovs *rosenbuske* kun tilhører den litterære parodi,¹⁹⁾ kan der meget let i et alvorligt tænkt digterisk billede være noget uklart, der ved prøvelse af realforestillingen modarbejder den poetiske virkning.²⁰⁾ Et citadel er en retrætestilling til brug for det som regel (og i 1657) udsigtsløse sidste forsvar, efter at de egentlige fæstningsværker er faldne. Disses fald forudsættes altsaa ved tanken paa citadellets forsvarsydelse. Et af digtertanken skabt doublerende citadel maa da have samme forudsætning, naar den jordiske virkelighed i det hele er til stede for tanken. Men derved gaar billedets poetiske virkning tabt. Fortvivledes sidste anraabelse paa egne vegne i en haabløs situation er alt, hvad digteren faar ud af sit billede i stedet for den hele fæstningsforsvaret styrkende forbønsmagt, som verslinjen øjensynligt skal tilsige. Billedet svarer da ikke ret til tanken.

Men just naar Brorsons forfatterskab antages, bortfalder denne æstetiske indvending i det her foreliggende tilfælde. I »Troens rare klenodie« er »borg« et rent aandeligt begreb, der ligesom ordet »værn« ikke medfører nogen billedformende forestilling.

En saadan kan læseren, hvis han vil, selv indlægge i følgende vers:

¹⁹⁾ Wessel: Kærlighed uden strømper. V 4.

²⁰⁾ Kendere af Brorsons samlede digtning vil vide, at saavel realistisk billedudpensling som eksempler af den her antydede art forekommer i hans svagere arbejder.

Jeg gaar blandt engle, hvor jeg gaar,
 de skal mig vel bevare,
 slet intet helveds hær formaar
 mod himlens helteskare;
 bort verdens suk og sorg,
 jeg gaar i engle-borg;
 trods nogen rører mig et haar,
 jeg gaar blandt engle, hvor jeg gaar.²¹⁾

Digterens jeg kan jo tænkes at ty *ind* i en af engle med vaaben mod helvedshæren forsvaret borg, hvor han da forbliver.

Men Brorsons egen tanke er aabenbart, at han, *hvor han gaar*, er under englenes abstrakt (rent aandeligt) tænkte værn: jeg gaar blandt engle, hvor jeg gaar. Arlaud forklarer da ogsaa »i engleborg« som »under englenes beskyttelse«.

I stedet for *borg* kan altsaa sættes *værn* uden forandring af tanken:

Man vinder dog intet med suk og med sorg,
 tilfreds sig at give er tryggeste borg!²²⁾

Og i de følgende verslinjer:

Hvad skal unyttig sorg,
 om næring tungt at spørge,
 saa længe Gud vil sørge
 og være eders borg?²³⁾

vil ingen bildende kunst og ingen digters fantasi kunne give forestillingen om Gud som *borg* anskuelig form.

End mindre da følgende:

Dit *navn* er al min skjul og *borg*.²⁴⁾

²¹⁾ Original (1734); T. r. k. 156, 4; KS 569, 4 med rettelsen »krummer« (efter T. r. k. 223, 3) i st. f. »rører«.

²²⁾ Tysk (1734); T. r. k. 179, 2, KS 599, 2.

²³⁾ Original (i udateret tryk); T. r. k. 80, 10, KS 532, 4.

²⁴⁾ Tysk (udateret tryk); T. r. k. 97, 5; ikke i KS.

Med Brorsons abstrakte brug af ordet *borg* i »Troens rare klenodie« vil det i oversættelsen af den samtidige hospitalsindskrift give tanken i 4de linje rigtigt udtryk. Om Brorson ved at bruge det latinske ord *arx* paa samme maade har skrevet paa latin, hvad han tænkte paa dansk, eller tænkt paa latin i troskab mod klassiske mønstre som Cicero og Livius, hvor en lignende brug af *arx* forekommer, er et vanskeligt spørgsmaal. Eksempeltallet paa ordet *borg* hos Brorson er forbavsende ringe. Man vilde vel paa grund af Luthers mønstersalme: »Vor Gud han er saa fast en borg (Ein' feste burg ist unser Gott)« vente at finde det saaledes brugte *borg* (med det i religiøs digtning saa anvendelige rimord *sorg*) med næsten skabelonagtig hyppighed hos Brorson. Men i hele Brorsons originale digtning forekommer *borg* overhovedet kun 5 — fem — gange (i oversættelser 4 gange),²⁵⁾ nemlig 3 i »Troens rare klenodie,²⁶⁾ 2 i »Svanesangen«. Hvis grunden er, at ordet syntes ham bundet til den lutherske abstrakte brug, og at denne brug af et saa malende ord som *borg* ikke ret har tiltalt hans digteraand, der gerne dvælede i billedforestillinger, er det forklarligt, at han helst undgaar dette ord, selv om han i sin senere, mindre tyskaavirkede digtning søger at frigøre sig fra abstraktionstvangen; begge eksemplerne fra »Svanesangen« viser — i større eller mindre grad — billeddannelse.²⁷⁾

Men i hospitalsindskriften stemmer brugen af ordet *arx* med Brorsons dengang overholdte abstrakte brug af *borg*. Den ordrette oversættelse vil derfor virke som

²⁵⁾ Jeg har gennemlæst hele Brorsons produktion (alene i T. r. k. og Svanesangen 334 digte) to, delvis tre gange med samme resultat.

²⁶⁾ Det 3dje eksempel (foruden de to ovenfor citerede) er nr. 263, 9 (1742, ikke i KS): »gravens stille borg«, hvor *borg* er lig *skjul* som i T. r. k. 97.

²⁷⁾ I nr. 48, 2 (KS 591, 2) svarer udtrykkene til realforestillingen om sejlads op ad Ribe aa mod strøm og vind med landing udfor Riberhus' allerede dengang til digtersyner levnede volde. 68, 1 er himmelborgen (efter Joh. Aab. 21.11) »krystalren«, altsaa en vis billedforestilling (ikke i KS).

et stykke dansk digtning af Brorson med hans første digterperiodes tidspræg:

Se lig himmelens Bethel her en stedsaabn vaaning,²⁸⁾
 brudne legemer her, sjælene hist drager ind.
 Arme, ej dorske tør her sig fryde ved tryggeste tilflugt,
 og²⁹⁾ deres forbøns borg styrke vor fæstningsstads værn!
 Frommes glæde³⁰⁾ forædler vor Femte Frederiks tider;
 hid gav kongeligt bud³¹⁾ midlerne, alting vor Gud.

²⁸⁾ Hvor ønskeligt det end kunde være at lade tanken i denne linje træde klarere frem, hvilket med bevarelse af versformen kunde ske ved i stedet for »himmelens Bethel her« at sætte »himmelsynernes stad« eller tydeligst »apostelens himmelsyns-stad«, maa det hensyn være overvejende, at Brorson maa antages under den lærde tids indflydelse, naar han digtede i lærdskabens sprog, at have set en digterisk finhed i at lade begyndelsesliniens poetiske anslag være en theologisk charade, hvis æsthetiske virkning beror paa læserens medvirkende eftertanke og tabes ved en haandfast røbende oversættelse.

²⁹⁾ Mærk, hvor stilistisk ubehjælpsomt bindeordet her vilde føles, hvis det ikke tværtimod tilsigtede en stilistisk virkning (betegnende gensidighedsforholdet mellem det fysiske og det aandelige værn). Var tanken simpelt fortsættende, burde bindeordet i poesi (særlig den lapidariske) være udeladt.

³⁰⁾ Oversættelsen lægger ikke mere i originalens *jubila*, end digteren har tænkt. Den friere folkeand efter den pietistiske Chr.VI.s død var Brorsons digtning fremmed.

³¹⁾ Cæsurrimet i originalen har fordret nogen frihed i oversættelsen. Derimod er den ligeledes forsættelige lighed mellem ordene *æram* i 5te linje og *æra* i 6. linje desværre uoversættelig.

LINDS MINDER FRA ERRITSØ

VED MARIUS HANSEN

Forhenværende Murer, Jens N. Lind, født i Erritsø, nu i København, har overladt mig et Par smaa haandskrevne Hefter med Optegnelser fra hans Hjemby. Disse Optegnelser har jeg nu — varsomt — sigtet og bearbejdet, og lader nu Lind, saavidt mulig, med egne Ord foredrage for Læseren, hvad han har bevaret i sit Minde.

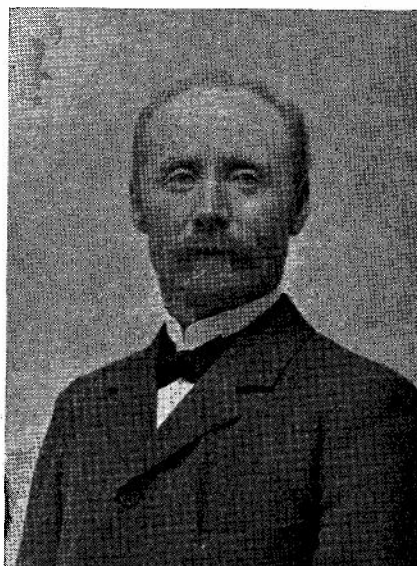
Mine Forældre: Min Fader var Niels Rasmussen (Niels Møller), han blev født i Erritsø i 1816 og døde i 1887, min Moder var Ane Kristine Jensdatter Lind, født i Middelfart 1824, død 1910.

Min Fader blev opdraget under fattige Forhold og nød en meget mangelfuld Skoleundervisning. Sin første Ungdom tilbragte han som Tjenestekarl; men omkring ved 18 Aars Alderen var han saa uheldig, at han ved sit Arbejde paadrog sig en alvorlig Legemsskade, som forholdsvis tidlig gav ham Udseende af at være en affældig Mand. Men Fader bevarede dog altid det lyse Billede fra Ungdomsdagene, fra den Tid, da han præsenterede sig som en ung, rank, velvoksen Mand, agtet og jævnbyrdig med sin Samtid, og naar han saa tilbage til den Tid med en vis berettiget Stolthed, skyldtes det vel ikke mindst det, at han var sig bevidst, at han kun havde sig selv, sit Retsind og sit gode Hoved at takke

for, at han med sin mangelfulde Opdragelse og Undervisning formaaede at hævde sig og følge med i de daglige Interesser.

Fader maatte fra hin Dag ogsaa bære paa et svækket Helbred, og dette var vel medvirkende til, at han søgte over i anden Livstilling. Fader begyndte som Murer under en mindre bekendt Mester,

Jens N. Lind.

Hans Strunge, og arbejdede under ham i nogle Aar.

Efter Faders Giftermaal i 1848 begyndte han selv som Murmester, og han gjorde sig hurtig bekendt som en samvittighedsfuld og dygtig Mand; der blev ved den Tid flyttet en Del Gaarde ud af Byen, og Fader fik en stor Del af det Arbejde.

Først i 50'erne købte Hofjægermester Th. Fr. de Thygeson Damgaard og Henneberg Ladegaard, som nu blev forenede under samme Ejer; denne Gaard var gammel og meget forfalden, og Hofjægermesteren lod den igennem flere Aar fuldstændig ombygge. Fader blev straks antaget til at forestaa dette Arbejde, og han havde her i flere Aar god Lejlighed til at vise, hvad en dygtig og idérig Mand kan udrette som Leder af et stort Foretagende. Ved at forene sine egne praktiske Kundskaber med nyttig Læsning i Vejledning

for Bygningshaandværkere skaffede Fader sig forøgede Kundskaber for sin Virksomhed, som støttede ham meget og gav hans Ord Vægt, og den senere Kammerherre lærte efterhaanden at forstaa, hvad Faders Mening var værd, skulde en vigtig Beslutning tages, var det ofte hans velovervejede Anvisninger, der blev fulgt.

Kammerherrens Bygning paa Ladegaard og Faders Virksomhed derved bidrog meget til, at hans Navn blev fordelagtig bekendt — ogsaa uden for Hjemegnen. Han udførte bl. a. betydelige Arbejder paa Follerupgaard, paa Avlsgaarden paa Tirsbæk, ligesom han indrettede adskillige Gaardmejerier i de omliggende Sogne.

Virksomheden som Murmester maatte Fader desværre opgive midt i 50 Aars Alderen. Hans svækkede Helbred i Forbindelse med en alvorlig Sygdom bragte Afslutning paa denne Virksomhed. Kort før Krigen i 1864 havde han købt en mindre Jordlod, og paa at drive den frem til noget af et Mønsterbrug ofrede han nu Resten af sine Kræfter og tidlige Alderdom.

Mit Hjem. Mit Hjem blev bygget i Erritsø paa en Plads, hvor Mikkel Niensens Gaard havde ligget. Huset bestod af 6 Fag almindeligt Bindingsværk, men det skilte sig noget ud fra det almindelige ved en nyere Tids Byggemaade, Husets Fag og Tag var højere end sædvanligt, der var indvendige dobbelte Fyldingsdøre, højere Vinduer, grøntmalet Bindingsværk med hvidkalket Gesims, og det var altid vel vedligeholdt. Huset laa noget tilbagetrukket bag en Række gamle Aske- og Piletræer; da Brugsforeningen senere blev indrettet deri, faldt de fleste af Træerne.

Faders Fortællinger. Fader var en god Fortæller, ved Aftenstide fortalte han ofte for os Børn Smaatræk fra hans eget Liv eller Minder fra Egnen. Her skal nævnes enkelte af hans Fortællinger:

»*Damgaard* var oprindelig en Bondegaard; men den blev omkring ved Fyrrerne købt af en tysk Greve v. Ahlefeldt, som med store Bekostninger lod den ombygge i italiensk Villastil; jeg arbejdede den Gang hos Murmester Mikkelsen i Middelfart, der forestod Ombygningen, der skulde tjene som et Lyststed for Greven og hans Familie. — Greven kom dog aldrig til at bo der, skønt Hovedbygningen og Staldgaarden stod fuldt færdige, og meget andet Arbejd' var udført for at gøre alle Omgivelser saa herskabelige som muligt. Terrasseformede Haveanlæg skærmedes for Norden vinden af en solid Havemur, tilplantet med espalierdannede Frugttræer. Drikkevandsledninger i Blyrør indledes fra de omliggende Bakker og blev installeret overalt i Bygningen. — En Allé blev gravet gennem Bakken til Kolding Landevej, den blev lukket med en høj Jerngitterport, og ved Siden laa en Portnerbolig. Men saa kom Trearskrigen og lagde sig paa tværs af al denne Herlighed; det spændte Forhold mellem Dansk og Tysk gjorde det vanskeligt for Greven at tage Ophold paa Damgaard, og han kom aldrig til at bo der.« —

Jernporten og Portnerhuset blev — vistnok — fjernede først i 60'erne — maaske Porten endnu findes opbevaret paa Gaarden. Porthuset blev flyttet ned til Stranden — til Vindtmøllebækkens Udløb i Lillebælt, der stod det til den 13. Novbr. 1872, da det blev ødelagt af Stormfloden.

Hans Jørgen Balle skulde have sin Gaard bygget om. — »Mæ og And-es Konstawel,« fortalte Fader, »skulde have Arbejdet, henholdsvis som Murmester og som Tømrermester, og hver af os havde akkorderet med Hans Jørgen om en bestemt Sum. Ved den første Udbetaling mødte vi begge med vor Kvittering og fik

vore Forskud; men Hans Jørgen havde dog stor Betænkelighed ved vor Afregningsmaade, de mange Tal, der baade skulde lægges sammen og trækkes fra, saa han meget skeptisk paa, han kendte sin Begrænsning til at behandle Tal og var bange for Kludder i Regnskabet.« --- »Næ-i,« sa' han, »hie ska I no sie, hwodden a haa tendt, vi ka aardne den Sa-g,« og saa lukkede han Klappen op til sit Chatol. »Sie, i denn Skott dier legger dinn Pæng Nie-ls, aa i denn Skott dier legger dinn Pæng And-es. Addehaand I faa Brog faa dem, faa I a hwær sin Skott, aa nær saa edt der æ flier, haa I faaet, hwad I ska ha.« — Derved blev det, og der blev aldrig Kludder i Regnskabet; ved sidste Udbetaling godkendte vi det som fuldstændig rigtigt. Hans Jørgen slog da fast: »No ha hwær a jær faaet, hwad I haar fortjænt — dæ ka være jæres Kwettering — aa a haa faat mi ny Goerd, dæ ka wæer mi Kwettering.«

Andenlærer Fohlemann. Om en af sine Venner — Lærer Fohlemann ved Erritsø Skole — fortalte Far følgende Træk fra 48:

To tyske Officerer til Hest spurgte udfor Skolen Fohlemann om Vej til Stoustrup. Han anviste dem Vej over Mosen og Fuglsang Skov; men da han ingen regulær Vej kunde vise dem, blev dette Forslag forkastet; han søgte da at forklare dem Vejen om ad Brovad og videre ad Vejle Landevej til Fredericia Vejen; men heller ikke dette Forslag var dem fyldestgørende nok. Officererne bød ham gaa foran og vise Vej. Da Fohlemann viste sig uvillig dertil, blev han taget i Nakken og skubbet foran med et: »Vorwärts Bauer!«

Officererne blev imidlertid snart meget optagne af deres egne Sager, og samtidig tog en dæmrende Plan fast Form hos Vejviseren, der sakkede mere og mere

agter ud. Da han naaede til »Æ Mølless Stæ-æt«, var hans Forridere drejet om Hjørnet og befandt sig ved Hegnet mellem Iver Lassens og Peder Thomsens Marker — med en rask Beslutning for han gennem den kløftede Træstub »Æ Stæ-æt«, som dannede Indgangen til Mølestien, og med Træskoerne i Haanden begyndte han et vildt Løb. Alt hvad Remmer og Tøj kunde holde, gik det ad Stien imod Siig under Tyskerens opmuntrende Tilraab: »Vorwärts Bauer — kommen Sie hier, geleit!« —

Til Fohlemanns Gavn gik Stien nedad, det gav ham endnu mere Fart, og næsten styrtefærdig af Overanstrengelse for han ind i det første Hus i Siig. Her skjulte han sig, saa godt han kunde, i Husets bageste Stue, til han skønnede, Faren var forbi, først da kom han frem og fortalte de forbavsede Husfolk Grunden til sin mærkelige Opførsel.

Et Trekløver. Til Faders bedste Omgangsvenner hørte Lærer Fohlemann og Gaardejer Anders Ussing. Fader og Anders Ussing drøftede ofte daglige, hjemlige Spørgsmaal med hinanden, og især satte de Pris paa at høre hinandens Mening, naar mere usædvanlige Ting kom paa Dagsordenen. Anders Ussing var vel Fader noget overlegen i flere Ting paa Kundskabernes Omraade, f. Eks. i Bogstaving og i Geografi, dér savnede Fader Skolens Forkundskaber, og hans Selvstudium slog næppe til; men ved udholdende Flid oplevede Fader dog den Tilfredsstillelse, at han efterhaanden fik god Forstaaelse af, hvordan Danmark saa ud i et samlet Hele. Ussings og Faders Venskab bestod just ikke deri, at de altid var enige i deres Bedømmelser; men i saa Tilfælde respekterede de alligevel hinandens motiverede Synspunkter. Det var ikke saa meget i

diplomatiske Ordvendinger, de havde deres Styrke, og ingen af dem var bekendt som medgørlige overfor Modstandere, slap deres overbevisende Ord op ved en saadan Lejlighed, kunde de afsluttende Ord stige i Højden til Erstatning for de manglende Ord.

I deres senere Aar kom deres forskellige politiske Synspunkter noget paa tværs af hinanden. Anders Ussing havde beholdt en god Del af Enevoldstidens nedarvede Autoritets-Respekt. »En Lov var Lov«, sagde han, »naar den har Kongens Underskrift.« — Fader mente, at den først blev Lov, naar den var lovlig udstedt. Om et saadant lille Sammenstød fortæller »Søster Karoline«: »Do æ blewen Øweløwer, Niels,« »De æ regte nok And-es; men de æ di sture Wen Estrups Skyld, for han æ gawn u-en for æ Low«. Deres venlige Følelser for hinanden blev dog uforandret til det sidste.

Jeg mindes fra Aaret 1870, at det i første Omgang var ikke saa lidt af en Skuffelse for Anders Ussing, at Danmark ikke kom med i Krigen, saa der kunde blive Mulighed for en Revanche for os for 1864. Jeg støtter denne Antagelse paa den Kendsgerning, at Anders Ussing snart blev betænkelig syg; efter Faders Formening af en Sygdom, væsentlig fremkaldt af den mørke Sindsstemning, som Franskmændenes uventede Nederlag satte ham og os alle i.

Fader var helt betænkelig ved Sygdommen; da han i den Tid havde et Arbejde i Trelde, kunde han ikke hver Dag høre til den syge; det bedrøvede ham, og det var nok Grunden til, at Fader saa ofte til mig talte om Anders Ussing og hans Sygdom.

Jeg holdt meget af min Fader, og jeg kom til at holde meget af Anders Ussing. Naar de to en lang Vinteraften drøftede hjemlige Forhold eller Tidens Skavanker, kunde de to — og særlig Anders Ussing — i deres Be-

tragtninger indlægge saadanne vægtige og fyndige Ord, at de uvilkaarlig satte sig fast i min Erindring, og der beholdt de en varig Plads ved Siden af mine mange andre Minder fra min Barndomsby, og det er med indre Tilfredsstillelse, at jeg kan meddele mine Læsere, at mange af mine Optegnelser har jeg støttet med Ord og Uddrag fra saadanne Aftenpassiarer.

Jeg har beholdt og bevarer Mindet om de to Mænd — min Far og Anders Ussing — som to gode Mænd, der altid hævdede deres Plads blandt de forreste i deres Samtid.

Det var Linds Vidnesbyrd om de to Mænd; vi vil sammenholde det med et Vidnesbyrd af Anders Ussings Søn, Rasmus Ussing, der i sine »Minder fra Erritsø« skriver:

Sidst i Fyrrerne og først i Halvtredserne var der i Byen et Trekløver, der bestod af Fohlemann, der var Andenlærer, Niels Rasmussen, kaldet Niels Murer, og min Fader, Anders Ussing. De tre kom meget sammen og drøftede mange forskellige Ting, baade timelige og aandelige; lyse Hoveder var de alle tre. I Politik stak de efter Nutidens Begreber ikke dybt, men ellers fulgte de godt med i deres Tid.

Niels Rasmussen var Murermester, og han var en meget dygtig og paalidelig Mand i sit Haandværk; han havde flere Medhjælpere, og alt hvad han lavede, var samvittighedsfuldt og godt udført; retskaffen og hæderlig var han, men der var noget ved ham, der stak af mod hans Samtid. »Ham havde vor Herre mærket«. Man kunde ved første Øjekast næsten kalde ham styg, men dette Indtryk forsvandt straks ved at se paa hans Ansigt, naar han vilde sige noget. Og han fortalte med stort Lune om sine Oplevelser.

Han var mere frisindet og stolede mere paa sin Fornuft end sine to Venner. Han var noget af en Vismand og holdt af at granske og gruble over Livets store Spørgsmaal; Bastholms Skrifter yndede han i særlig Grad, og han havde lært meget af dem. Himmellegermernes Gang interesserede ham stærkt, og han havde lagt sig efter Astronomi, hvad vist nok ingen Erritsøer før ham havde befattet sig med.

Som gammel Mand tog han sammen med nogle faa unge Mænd fra Sognet Del i Halvfjerdsernes Frihedsbevægelse; hans jævnaldrende var saa godt som alle Estrups Folk, da han kom til Roret.

I sin Manddomstid var han, som sagt, Murer; om Vinteren lavede han Træsko. Da han blev ældre og ikke godt kunde virke i sit Haandværk, slog han ind paa Landvæsenet. Han samlede sig efterhaanden en lille god Landejendom, hvorpaa der kunde holdes tre Køer; den drev han som et Mønsterbrug og har flere Gange faaet Præmie for ypperlig Dyrkning af sin Husmandslod.

Han er et smukt Eksempel paa, hvorledes det 18. Aarhundredes Tanker og Aand i en stille Landsby kunde holde sig i Live et Aarhundrede igennem og finde Tilknytning i den ny Tids Bestræbelser.

(Min Fader) Anders Ussing ejede en lille Gaard midt i Byen, som han i Begyndelsen af Fyrreerne havde arvet efter sine Forældre. Han var en klog og godt begavet Mand og havde ved Selvstudium, som i den Tid ikke var almindelig hos Bønder, udvidet sine Kundskaber meget.

Han havde mange Interesser. Han var en dygtig Landmand, og han var godt inde i baade den ældre og nyere danske Skønlitteratur; Holbergs Peder Paars og Blichers Digtning yndede han særlig; ogsaa folkelig-

videnskabelig Læsning kendte han en Del af; han var saaledes godt inde i Historien og i Biskop Martensens Skrifter. Han skrev mange Aftægtskontrakter og andre Dokumenter. Han var i Besiddelse af en Hukommelse, der næsten var enestaaende; han kunde huske Dato og Aarstal for mangfoldige Begivenheder. Ingen af hans Samtid vidste som han Besked med, hvad der var foregaaet i Sognet i gamle Tider; han kendte Navne paa Veje og Marker o. s. v., og han har vistnok bidraget meget til, at disse Navne er blevet bevarede. Han havde en stærk Fædrelandsfølelse. Naar jeg som lille Dreng kørte med ham eller vi fulgtes ad, fremsagde han tit Sange om Fædrenes Bedrifter, eller han fortalte Stykker af Fædrelandshistorien. Han var konservativ til det sidste, men tillige rettænkende og vilde nødigt gaa andre for nær. I Ordets fulde Betydning var han en troende Mand.....«

Den gamle Kirke var ældgammel og meget tarvelig udstyret. Altertavlen er endnu velbevaret, den har vistnok nogen Kunstværldi; den er flyttet med over i den nye Kirke tilligemed den profilerede Granitsokkel og et Granit-Søjleparti, som nu danner en smuk Indfatning om Hovedindgangsdøren i Vest.

Den ene af de gamle Klokker var kommen fra Koldinghus; en Søster til den var i Pjedsted Kirke; de var i sin Tid begge ophængt i 2 mindre Klokketaarne inde i Slotsgaarden, som vistnok Chr. d. 6. lod nedbryde.

De to gamle Mindetavler over Kaptajn Peder Grib og Faldne i Treaarskrigen, som havde deres Plads bag Prædikestolen i den gamle Kirke, saa jeg nu ved et Besøg med Tilfredshed i en smuk, næsten fornyet, Tilstand.

Paa Gribs Mindetavle læser vi:

In hoc-signo vinceo

Hans Kgl. Maiestæts til Danmark og Norge til Søes
velbestalter Captain, den velædle og velbyrdig

PEDER GRIB

barnefødt udi Kiøbenhavn Aar 1681—18 Maj
tient Hs. Kgl. M. til Danmark etc. i 30 Aar
og værende Tid biwaanet alle forefal-
dende Søtallier og i Særdeleshed Batal-
lien ved Strømstad mistede sin højre Arm
af en Kanonkugle, derefter tient Hs. Rus-
siske Keiserlige Mai. 3 Aar som Captain
af første Rang. — Død paa Snoghøj 17. Marts
Ao 1757 i sin Alders 75 Aar 9 Maaneder
3 Uger og 6 Dage.

Salige er de Døde, som dø i Herren herefter;
thi Aanden siger, at de skal hvile af deres
Arbejde, men deres Gerninger følger dem.

Aab. 14. Cap. 13. V.

Paa Mindetavlen over de i Treaarskrigen faldne Sol-
dater fra Erritsø staar:

Til

hjerteligt Minde
om Danmarks tro Sønner
af Erritsø Sogn,
som ere faldne i Kampen for deres
Fødeland i Aarene 1849—1850.

Christen Iversen Lassen,
saaret i Slaget ved Kolding den 23. April
1849 og død i Fredericia d. 28de s. M.
begraven paa Erritsø Kirkegaard.

Søren Hansen,
falden i Slaget ved Kolding den 23. April
1849 og begraven paa Erritsø Kirkegaard.

Thomas Jensen,
falden i Slaget ved Misunde den 12. Septbr. 1850,
begraven paa Brodersby Kirkegaard.

For Danmarks Folk og Konge tro de stred,
Og de har Krav paa herligt Eftermæle.
De gik med Sang i Døden for vor Fred,
Gud lønne dem og glæde deres Sjæle.

Paa helligt Sted skal deres Navne staa
At ihukømmes skal i Folkets Bønner.
Gud lader gamle Danmark ej forgaa,
Mens danske Mødre føder Heltesønner.

Den tredje Mindetavle var for Oberst von Ellebraght, den var før i Tiden ophængt inde i Ladegaards halvlukkede Kirkestol lige over for Prædikestolen; den var hævet op i næsten Mandshøjde fra Gulvet og havde sin egen Indgang gennem en Dør i Kirkens nordre Sidemur.

Paa denne Tavle læses:

Ihro Königl. Mayst!
Zu Dannemarck, Norwegen etc.
Bestalte Obrist-Liutenan von
der Infanterie und Nachgehends
Ihro Russisch Czaariischen Majst etz
bestalt gewese, vor Obristen über ein
Regiment zu Pferde.

Der Weyland, Wohlgebören Hoch-
manhafter Hrr. Christian Con-
rad von Ellebracht geboren
in Delmenhorst Anno 1654 d. 5. Febr.
gestorben in Fredericia d. 24sten Julii
Anno 1731, alt 77 Jahre 5 Monat 20 Dage.

Er ruhe im Frieden
und das Ewige Leuchte Ihne.
Memento Mori.

Erritsø Skole er bygget for c. 200 Aar siden som en af de 240 Skoler, Frederik d. 4. lod opføre paa Kron-godserne omkring i Landet; 20 Skoler til hvert Rytter-distrikt, 8 paa Sjælland, 1 paa Fyen og 3 her i Jylland. Alle disse Skoler var ens i Udseende og Størrelse: 21 Alen lange og 12 Alen dybe, og de kostede 5—600 Daler Stykket. For nogle Aar siden stod det angivet, at Eltang Skole var den — formentlig — eneste tilbage-værende af disse Skoler (heri Amtet) i den oprindelige Skikkelse.

Skolen i Erritsø er ved Tilbygning til begge Ender bleven meget større; kun den midterste Del er fra den gamle Tid. Mindstenen i Vinduespillen har oprindeligt haft sin Plads over den lave, rundbuede Indgangsdør; den fortæller med sine taknemlige Ord om Skolens Oprindelse:

Halvtredsindstyve Aar, Gud, har du mig opholdet,
At Sygdom, Krig og Pest mig intet ondt har voldet;
Thi yder jeg dig Tak og breder ud dit Navn
Og bygger Skoler op de fattige til Gavn.
Gud lad dit Værk, din Naades Fylde kende,
Lad denne min Fundats bestaa til Verdens Ende,
Lad altid paa min Stol en findes af min Æt,
Som mener dig, min Gud, og disse Skoler ret.

Hospitalet var den hjemlige Betegnelse paa det gamle Fattighus, der var opført af Bindingsværk og raa, soltørrede Mursten; det var en fattig, en ussel Rønne, der efter Nutidens Begreber var aldeles umulig som Menneskebolig, og dog gav den et Slags Hjem for

Sognets mest fattige og ubehjælpomme; de gamle og udslidte Mænd og Kvinder fik her anvist deres sidste Opholdssted.

»Hospitalet« laa ved »æ Sandegrav« med fri Fart rundt om Huset, uden nogen Læ eller Bekvemmelighed i nogen Henseende. De smaa Stuer var lige store: 6 Alen lange, ca. 4 Alen dybe, og der var $2\frac{3}{4}$ Alen fra Gulv til Loft, nogle sørgelige Rum forsynede med et Vindue, der næppe kunde lukkes op. Stuerne var alle uden Kakkelovn, med aaben Skorsten og stampet Ler-gulv, kort sagt, de usle Rum var uden mindste Spor af Hygge. — Jeg husker, hvor svært det var for Moder at vise et strengt Ansigt, naar en eller anden af vore forfrosne Naboer i en kold Vinterdag skaffede sig et eller andet Ærinde hen til os, og da saa længe som muligt blev hos os i Nærheden af vor lune Kakkelovn.

Om »Hospitalet« siges der i »Minder fra Erritsø«: »I de aabne Skorstene blev der fyrede med svovlede Tørv, som blev leverede af Sognets Folk. Asken var rød, og Husets Beboere havde samme Farve og Lugt som den.«

Hospitalet, hvor de stakkels gamle Fattiglemmer boede, var saa usselt, og der herskede et Svineri der, som Folk nu om Stunder ingen Forestilling kan gøre sig om. Naar man kom ind der, skulde man ikke tro, at Mennesker kunde leve der. Saa kom gamle Provst Zeuthen til Sognet; han var de fattiges og fortryktes Ven og kunde give dem det sidste, han ejede. Han drog til Felts mod disse Forhold baade fra Prædikestolen og andet Steds og satte igennem, at man byggede et nyt »Fattighus«, der dog kun stod en 6—7 Aar, da det blev nedbrudt, gjort overflødig af den ny Fattiggaard paa Lyng.

Den gamle Gaard. I Ladegaardsskov ligger en lille

Gaard. Set fra Kolding Landevej faar den et eget tiltalende Udseende ved sin Beliggenhed imellem 2 Skove og med det fyldige kuppelformede Lindetræ midt i Gaarden; fra noget over Taghøjde lukker det over næsten hele Gaardspladsen. Denne Gaard var i min Drengetid gammel og faldefærdig; den bestod ligesom nu af 3 Fløje, aaben imod Syd til Landevejen; et gammelt, vindblæst Egetræ lukkede næsten hele Aabningen ind til Gaardspladsen. Ejeren var den Gang Jeppe Kromann, der af de omboende blev betragtet som noget af en Særling, som ældre Folk fortalte deres Historier om. Efter hans Død arvede min Svigerfader Niels Hansen Gaarden, og han lod den senere ombygge.

Jeg har bevaret Mindet om mit første Besøg i den gamle Gaard. Det var en Foraarsaften i 1880; jeg var med min Kæreste hjemme og blev præsenteret for hendes Forældre. Skønt den gamle Gaard var mig vel bekendt, havde jeg dog aldrig været inde i den; men den var meget interessant at se paa nærmere Hold. Gaarden med sine lave uanseelige Bindingsværksbygninger, med sin omfattende Møddingplads og med sin Brønd med den gamle Brøndvippe paa Gaardspladsen saa altsammen rigtig gammeldags ud. Bygningernes Indre svarede til det Ydre. Der var saa lavt til Loftet inde i den gamle Dagligstue, en velvoksen Mand maatte dukke Hovedet derinde for ikke at støde Panden imod Bjælken. Langs Bjælkens Sider var der — efter gammeldags Manér — Hylder til Mælkefadene, og i det ene Hjørne var der en Alkoveseng. . . .

*

Minder fra min Skoletid og fra 1864.

Som de fleste Landsbybørn maatte jeg tidlig begynde at gøre Nytte, og jeg maatte begynde, da jeg var 5—6 Aar; det kunde synes noget tidligt, men jeg var aldrig

ked af det, thi Arbejdet, jeg blev sat til, svarede godt nok til mine unge Kræfter. Det bestod i at passe vor Ko omkring paa Sognets Veje, hvor den om Sommeren maatte søge sin Føde. Vi var som Regel flere jævnaldrende Drengene, som slog Følge, vi fandt nemt paa forskellig Underholdning og fik aldrig Tid til at kede os.

Ved daglig at færdes paa Vejene blev vi fortrolige med mange Ting. Vejene var den Gang alle indgrøftede og beplantede med levende Hegn, hvori vi fandt Fugle-reder og senere paa Sommeren de Steder, hvor de vilde Bær voksede. En bedrøvelig Erfaring kunde vi faa ved Besøg i Bøndernes Ærteagre, naar han kom og overraskede os. Mikkell Bjerg kunde vi godt lide, thi paa hans Ærteager maatte vi godt tage nogle smaa Portioner, naar vi var forsigtige med ikke at træde ind i Ærterne.

Den første Begivenhed, jeg kan sætte Aarstal ved, indtraf, da jeg var 7 Aar gammel i 1859. En Efteraars-aften kom Anders Ussing over til Fader i Besøg. Som Regel kom de sammen et Par Gange om Ugen i de lange Vinteraftener, og jeg var altid en opmærksom Tilhører til deres Samtale, skønt jeg vel ikke altid forstod ret meget af deres Aftenpassiar.

Nævnte Aften begyndte Anders Ussing straks:

»Haa do hørr de Ni—els om den stuer Ulyk, som skei i Goor?« — »Ne—i Ande—s, hwa wa de?« — »Frederiksborg Slot æ brænd; wo prægtig Kongeborg med all dens Kosbarheder o uerstattelig sjeldne Værdier, aalt æ brænd«. — Do ka tenk dei Nie-ls, de indvendige Beslau o Døør aa Vinnere waa de rene Søll.« — Det var vel nok især dette, som vakte min Opmærksomhed, thi Beslag af rent Sølv var ubegribeligt for mig, og dog lød Ordet Beslag saa hjemligt, at jeg mente, det

maatte ligne vort Beslag. Hvor ellers Slottet laa, eller hvad Betydning det havde, laa nok udenfor mine Begreber, men de to Mænds Samtale staar endnu lige frisk i min Erindring.

At denne Efterretning kom saa overraskende for min Fader, havde sin egen Aarsag. Sammen med 3 Naboer, Gaardmændene: Niels Gertsen, Rasmus Fougaard og Mikkel Ussing holdt vi Fredericia Avis, der vistnok dengang kun udkom hver anden Dag; Mikkel Ussing fik altid Avisen først, de tre andre skulde da skiftevis være Nr. 2, 3, 4. Hver maatte beholde Avisen en Dag, og i det Aar var Fader sidste Mand.

Ved samme Tid begyndte min Skolegang i den gamle Rytterskole i Erritsø. I Krigsaaret 1864 var jeg 12 Aar, og Minderne fra den Tid er mange.

Beboerne i Erritsø og Egnen omkring Fredericia har haft særlig Lejlighed til at gøre sig bekendt med Krigsforhold. Forholdene fra Treaarskrigen stod i frisk Minde i 1864, og da vi 12-Aars Drengene var opvoksede under Indflydelse af »Aanden fra 1848«, havde det ikke undladt at sætte Kulør paa vore patriotiske Følelser.

Saalænge Hæren laa ved Dannevirke, blev Skolens Frikvarterer som Regel benyttede til Udveksling af Nyheder dernedefra, og de tilflød ret rigeligt. Desværre var Beretningerne ikke altid lige gunstige, og vi maatte udskyde nogle af disse til Fordel for dem, der faldt bedre sammen med vore Forventninger, og Billedet, som derved fremstod, dannede en bedre Baggrund for den fra 48 tiltalende Vurdering: at »een Dansker« klarede sig nemt overfor »et Par Tyskere«. — Hans Peter Kok var den af Drengene, der blev hørt med størst Interesse, thi hans Broder »Morten« sendte Beretninger hjem fra Felten, og Hans Peter kunde da Dagen efter i Skolen oplæse de krigeriske Meddelelser for os af saa-

danne Breve til Hjemmet, og der blev da som Regel stor Jubel iblandt os over vor tapre Hær og dens forventede Bedrifter.

Et slemt Afbræk i vore gode Forhaabninger gjorde ganske vist Meddelelsen om Retræten fra Dannevirke; ret betænkt var dette Uheld ikke helt uopretteligt; vi havde jo lært, at flere af vore Hærførere havde været ude for lignende Uheld; vi havde jo Dybbøl at falde tilbage paa, og den Stilling, mente vi, var sikker nok. Og i værste Fald — »som bedste Værn« — var dog Fæstningen (Fredericia) tilbage, den kom ingen Tysker om ved, den Sag var sikker nok.

Som den af Sognets unge Mænd, der gjorde sig fordelagtig bekendt i 1864 maa jeg nævne omtalte Morten Andersen Kok. For sin særdeles tilfredsstillende Soldatertjeneste blev han forfremmet til Korporal, og ved Krigens Afslutning blev han dekoreret med Dannebrogskorset. Han var opvokset sammen med en stor Søskendeflok i den Gaard, hvor Fader havde haft sit bedste Bekendtskab i sine Ungkarleaar, og det hørte med til Faders lyse Minder, naar han fortalte om al den imødekommende Velvilje, han i sine unge Aar og senere nød godt af hos Mortens Forældre, hos Anders Koks.

Morten Andersen Kok ejede igennem mange Aar en Gaard paa Erritsø Mark, og han blev bekendt for sit kirkelige Arbejde i Tilslutning til Indre-Mission.

Snart fik Erritsø Krigens Forløbere at se; en sludfuld Eftermiddag kom en stor Kolonne Ægtvogne, eskorterede af danske Dragoner, og de tog Lejrplads paa Niels Gertsens Mark, der stødte op til Faders Havegærde. Vognene var tillæssede med mange Slags Fødevarer; nogle af dem havde hjemme helt nede ved Dannevirke. Der var nogen Forvirring, inden de mange

Vogne fik indtaget deres anviste Plads. Indkørselen til Marken var tidlig paa Vinteren gravet op, fordi Vandløbet var tilstoppet. Da Ægtvognene kom, var Indkørselen spærret af en dyb Grøft, der nu blev fyldt med Halm. Følgerne udeblev ikke: En Hest brækkede Benet, et Vognhjul gik i Stykker, og næsten alle Vognene kørte fast i Grøften, med Besvær og store Forsinkelser kom de dog over; men i Halvmørket og i et uhyggeligt Snevejr var der endnu et brydsomt Arbejde for Ægtkuskene at finde deres anviste Kvarterer, der for fleres Vedkommende var hos Udflyttere henimod $\frac{1}{2}$ Mil udenfor Byen.

I Erritsø havde vi lige faaet bygget et nyt Fattighus, hvori hver Stue dannede Bolig for en Familie. Jokum Skrædder var Ihænde­haver af en saadan Stue, og Huset laa lige ved Lejrpladsen. Jokum tilbød gæstfrit en af Kuskene at tage Logi hos ham for Natten. Tilbudet blev modtaget med Tak. Hestene blev anbragt i Stuens ene Hjørne, og den medbragte Hakkelse i en Balje foran dem, noget Halm blev ogsaa skaffet til Veje, og snart følte alle sig som hjemme i Lejligheden. Den store Skrædderfamilie fik da ogsaa mærke Ægtkus­kens Taknemmelighed; fra sin Hakkelsesæk dækkede han Skrædderbordet med forskellige gode Fødevarer, og især med Drikkevarer, saa alle Deltagerne senere erklærede, at de var til et herligt Festmaaltid.

Krigens Rørelser nærmere sig mere og mere. En Aften fik vi indkvarteret en Afdeling danske Dragoner i Byen. Hestene og Mandskabet var en Del medtaget af Dagens Strabadser og glædede sig til et nødvendigt Hvil; men allerede tidlig næste Morgen blev der blæst Allarm, og en Ordonnans jog igennem Byen, raabende ind i hver Gaard: »Sadl op! Sadl op!» »Preusserne rykker frem.«

Dragonerne inde hos vor Nabo, Jens Ravn, kom styr-
tende ud i største Hast og Forvirring med Hænderne
fulde af Munderingssager, som de i Skyndingen ikke
havde haft Tid til at anbringe paa feltmæssig Maade,
en enkelt Mand kom med sine Staldtøfler paa og de lang-
skaftede Støvler over Skulderen, saadan naaede de til
deres Samlingsplads. Opbrudsordren var nok forhastet,
thi Eskadronen forlod først Byen hen ad Middag. —
Samme Formiddag kom store Afdelinger dansk In-
fanteri, spredt over hele Omegnen, søgende Læ under
Fæstningens Kanoner.

Hen paa Eftermiddagen samme Dag kom de første
Preussere. I sluttede Kolonner marcherede den ene
Pikkelhue-Bataillon efter den anden ned ad Gaden og
standsede først ved Byens Ende. Fredericia var nu
indesluttet og Erritsø belagt med Preussere, men de
trak sig dog snart saa langt tilbage, at de var udenfor
Fæstningskanonerens Rækkeevne. I nogen Tid havde
vi da hver Formiddag en Afdeling Uhlaner ridende
igennem Byen, og straks efter vende den samme Vej
tilbage, og nogle Timer senere, hen paa Eftermiddagen,
kom en Patrulje dansk Infanteri igennem Byen; paa
Grund af denne Regelmæssighed skete der ingen Sam-
menstød, og den første Tid forløb paa temmelig frede-
lig Maade.

Preusserne omkring Fredericia blev afløst af Østri-
gerne, og en Formiddag blev store Afdelinger Infanteri
og Artilleri indkvarterede i Byen. Den første, jeg min-
des af disse Krigsfolk, var en ungarsk Husar, han red
ind i Mads Knudsens Have, hvorfra der var god Udsigt
til Fæstningen, ned over »Møllersvends Toft« imod
Faders Hus. Da Hesten sprang ud paa Gaden, fo'r
Naboens Hund i Benene paa den. Husaren red med
dragen Sabel og søgte lumskelig at undlive »Delle«,

men den opdagede i Tide hans fjendtlige Hensigter og undslap. Den Dag blev en særlig Mindedag for mine Forældre og for os Børn. Den øverstbefalende havde givet Fader Ordre til straks at forlade vort Hjem, da en Skanse skulde opkastes i Nærheden af det. Mine Forældre var meget betænkelige ved den Sag. Saadan at forlade Hjemmet og overlade til fremmede Krigsfolk at skalte og valte med deres sammensparede Ejendele, kunde jo nok give Grund til alvorlige Betragtninger. Moder var den, der først tog sig sammen og begyndte at tage sine Forholdsregler, Sengetøjet tilligemed nogle Fødevarer blev indpakket saaledes, at der blev en Bylt til hver. Fader havde et mindre Beløb i Pengesedler liggende, de blev efter grundige Overvejelser og Betæneligheder indsyet i min Vest med streng Formaning til mig om ikke at tage Vesten af hverken Nat eller Dag eller omtale det til nogen; denne Ordning varede, til Pengene var brugt.

En vigtig Overvejelse var nær: Hvor skulde vi flytte hen? Mine Forældre blev hurtig enige om det. Som nævnt havde Fader fra sin Ungkarletid godt Bekendtskab og Venskab med Gaardmand Anders Kok. Hans Gaard laa tilstrækkelig langt oppe i Byen; dertil kom vi da som husvilde henimod Aften, og skønt der ogsaa der herskede stor Forvirring i Anledning af den store Indkvartering, saa blev vi dog modtagne med den største Velvilje.

Ved samme Tid blev Skolen lukket, begge Skolestuerne blev taget i Brug af Soldaterne; Skolebordene blev slaaet i Stykker og brændt. Jeg betragtede ikke dette som nogen stor Ulykke, ikke fordi jeg var ked af at gaa i Skolen, men i den Tid kunde der ske saa mange Ting paa en Dag, det havde jeg nu meget bedre Lejlighed til at følge med i.

Den ny Skanse var hurtig bleven færdig; fra den og fra et Batteri ved »Æ. Sandegrav« begyndte Bombarderingen af Fæstningen. Oppe fra Gaarden kunde vi om Aftenen følge de lysende Brandgranater paa hele deres Bane og bedømme, om de tændte Ild ved Nedslaget. En Del tændte, paa mange forskellige Steder kunde vi se, at det brændte indenfor Voldene. Der var ikke stor Fare for, at Fæstningens Kanoner skulde skade os, kun ganske enkelte Skud naaede forbi Skansen. Kuglerne blev senere gravede op paa Niels Gertsens Mark, ellers faldt de alle til Jorden, før de naaede ud, og uden at anrette synderlig Skade. Der blev ikke forsøgt nogen Storm. Skydningen hørte efterhaanden op, og en halv Snes Dage efter kunde vi atter flytte tilbage til vort Hjem.

Den Del af »Vetters« Mark, som støder ud til Gaden, blev af Østrigerne benyttet til Vognpark for Bagagevognene; en af disse store, fuldtlæssede Vogne var kørt fast i Grøften, og trods flittig Brug af Pisk og Sporer formaaede de 4 Heste ikke at tage Vognen op; naar de forreste Heste blev opmuntret fremad med Sporene, holdt Stanghestene tilbage. Niels Gertsen blev nu tilkaldt med sine to Heste som Førspand, men med samme Resultat, de 4 Heste vilde ikke tage fat paa een Gang. Gaardmanden vilde ikke gøre flere Forsøg. »A faa mi Heist hill lein ø-ø«, sagde han, »men spenn nu hillfraa aa læ mæ saa sjel prouw.« Første Gang gik det dog ikke, Hammelrebene sprang, og Stangen slog Hestene paa Hovedet og gjorde dem urolige. »Tæi æ Stjat væk,« kommanderede Niels, og saa talte han beroligende og fortrolige Ord med sine gamle Brune. Østrigerne saa nu, hvad en dygtig Kusk kan udrette med et Par halvgamle Bønderheste, der for stramme Tøjler ganske langsomt tog Vognen; men de

laa ogsaa omtrent langs Jorden. Piskene blev slet ikke brugt, men Niels Gertsen gav sine Heste venlige Klap og Kærtegn for deres Arbejde.

For de Bønder, som havde unge Heste, blev det en besværlig Tid; thi en nedsat Kommission udtog alle de Heste, som fandtes brugbar til Militærtjeneste; en Mønstring fandt Sted paa en bestemt Dag, og de udtagne Heste afleveredes straks. — Niels Husted var mødt med sine 2 Heste, »et Par sjælden velparrede Dyr«, de blev tagne begge to, — han maatte gaa hjem uden Heste, men med Vand i Øjnene. Rasmus Fougaard havde en livlig, velbygget, kulsort Hest, den blev meget beundret af Kommissionen og straks udtaget som særlig brugbar; men med stor Beklagelse blev det opdaget, at den havde kun et Øje.

Fra vore Vinduer havde vi Udsigt til Fæstningen og de nærmeste Omgivelser; vi kunde se Arbejdstropperne ved deres Arbejde paa Voldene, den daglige Forbindelse med Fyn m. m., og tilsyneladende gik alt paa sædvanlig Maade; men der var at mærke hos de omboende en egen utryg Forudfølelse af, at noget ubestemt alvorligt kunde ventes. Tanken om, at der snart vilde ske noget bestyrkedes af en meget livlig Dampskibstrafik mellem Fæstningen og Fyn, som vi fra mit Hjem havde bemærket i de sidste Dage.

I mit Hjem var der heller ikke mere Gehør for mine Forventninger om Sejr. Erfaring viste nu, at vi førte en haabløs Kamp, og den store Overmagt gav gyldig Grund til vore bestandige Nederlag. — Da Efterretningen »Fredericia er rømmet« kom til os, blev alle de omboende vel ikke lige skuffede eller overraskede ved den Meddelelse; men med sørgelig Vished stod det nu os alle klart: nu var vor sidste Skanse faldet.

Det var med stor Mistro, Østrigerne lyttede til den

Meddelelse, som den tyske Skomager bragte dem, at Fæstningen var rømmet; men en Undersøgelse viste, at saaledes var det, og Østrigerne kunde inden Aften holde deres Indtog i den forladte By.

En stor Del af Beboerne var sammen med Soldaterne overførte til Fyn, og Lejlighederne laa i de første Dage helt aabne, kun faa var lukkede. Vor Nabos Dreng, Christen Aagaard, og jeg var hver Dag inde i Byen, og i de første Dage gik vi uhindrede alle Vegne. Fader havde givet mig strengt Paalæg om ikke at tage noget med hjem, kun gammelt Brød til vor Gris maatte jeg tage imod af Soldaterne; jeg havde et Par Skilling i Lommen at tilbyde som Betaling; men jeg synes dog, jeg kan mindes, at det som Regel blev glemmt.

I de første Dage blev store Mængder Kanonkugler og andet Gods fra Forsvaret kørt ud i Havnen, det skulde straks tilintetgøres for det Tilfælde, at Byen skulde blive taget tilbage; store Partier af forskellige Slags Redskaber til Voldarbejde blev kørt sammen til hurtig Bortfjernelse eller Ødelæggelse ved Ild. — En Tid efter blev Kanonkuglerne igen fiskede op af Havnen og læssede paa Vogne til Bortkørsel. Ved den Lejlighed saa jeg for første Gang en Dykker stige op af Havet, og jeg anstillede mine Betragtninger over hans sære Udseende, som vel næppe stod fuldt forklaret for mig.

Strandvej-Dæmningen mellem Voldgraven og Lille Bælt blev efter Rømningen, udfør Oldenborgs Bastion, gravet igennem, saa Graven løb tør. Følgen deraf blev et vældigt Fiskeri efter den Del af Fisken, som ikke løb med ud i Bæltet. Østrigerne kastede Benklæderne og vadede i Mudderet til Bæltestedet, og med opsmøgede Ærmer greb de Aalene, som myldrede om Benene paa dem, og kastede dem ind paa Land, hvor Kamme-

rater stod parat til at tage imod dem. Jeg fik ogsaa min Part af Fiskeriet; tværs over Vejen var der en Palisaderække, en af disse laa væltet ud i Voldgraven, halvvejs skjult i Mudderet. Jeg balancerede ud paa denne Bjælke, og ved Hjælp af en Gren fangede jeg en meget stor Gedde og to store Sudere, som jeg kom i en Pose, jeg havde med mig. Fiskeriet havde samlet en Del Tilskuere, deriblandt en dengang bekendt Handelskone, Rosalie. Hun bød mig 24 Skilling for mine Fisk, og hun fik dem, skønt de var mere værd. —

Fader havde lige før Krigen købt en mindre Jordlod: Æ Smeegaards Toft; den laa noget fra mit Hjem. I den Sommer havde vi Kartoffler i et Stykke af den; da de begyndte at blive spiselige, opdagede vi, at Østrigerne havde faaet Smag paa dem; jeg blev derfor sendt hen i Toften for om muligt at holde de uvelkomne Gæster borte. Jeg tog Plads ved Enden af Ageren og saa snart, at en bøhmisk Jæger kom ud af David Hansens Gaard og styre lige over mod vor Kartoffelager, til hans Udrustning hørte en kort, bred og stærk Sabél, til Dels beregnet som Økse — i dette Tilfælde som Spade; thi med den begyndte han ganske ugenert at grave vore Kartoffler op og fyldte dem i sin Brødpose — uden at agte paa mine Tilraab. Jeg rykkede da nærmere til og gentog min Advarsel; men det hjalp heller ikke, jeg maatte helt hen til ham og raabte til ham paa mit hjemlige Tysk: »Nix die Kartoffeln nehmen« og trak samtidig den nærmeste Kartoffeltop bort fra ham. Han saa et Øjeblik paa mig, og med et »Vordämte Jungen!« gav han mig en Lussing og fortsatte med sin Opgravning, til han skønnede, det kunde være nok; men jeg gik slukøret hjem og fortalte om mit bedrøvelige Nederlag.

En ondartet Blodgangsepidemi grasserede den Som-

mer i Erritsø, det var særlig Børn, der blev angrebne, mange døde, og iblandt dem min Barndoms Legekammerat Christen Aagaard. For at beskytte os Børn mod Smitten brugte Moder et gammelt Husraad, der baade var billigt og godt og svarede fuldtud til hendes Forventninger. Jeg fik hver Morgen paa fastende Hjerte en halv Snaps Malurtbrændevin, mine Søstre lidt mindre. Det var en Opstrammer, der drev os Vand i Øjnene og smagte som den værste Medicin; men vi blev alle fri for den slemme Sygdom.

Minder fra Snoghøj. Som Dreng havde jeg Ærinde til Snoghøj næsten hver Dag og blev ualmindelig godt kendt med de mange fremmede Forhold derude. Den stærke Strøm, som næsten altid gaar gennem Lille Bælt, voldte ofte Besværligheder for Snoghøj Færgen; det hændte, at den aabne Færge maatte bruge flere Timer til en Overfartstur; paa en iskold Vinterdag kunde det blive en drøj Tur baade for Folk og Fæ, især hvis »hun« havde kastet godt, som Søfolkene sagde. Jeg mindes, at jeg mange Gange har set Færgen i Drift enten sammen med en Isflage, større eller mindre, eller set den i Drift af selve Strømmen og ved en saadan Lejlighed først set den »slippe fri« helt ned ad Sønderskov til, hvorfra den saa kunde nærme sig Land under Hindsgavls Skove, og først naar dette var opnaaet, da gik det nemt nok igennem »Æ Baagwaann« at naa tilbage og anløbe Kongebroen.

En Vinterdag overværede jeg, at Færgen fra Middelfart kom ind med en enkelt Herskabsbefordring; Bæltet laa fyldt af drivende Isflager, som Færgen havde haft meget Besvær med at komme igennem og holde sig nogenlunde fri af. Færgens Fører var Mads Brødbæk, under Hensyn til de vanskelige Isforhold og Overfar-

tens Besværlighed forlangte han 18 Rigsdaler for Turen af den rejsende, der forment, at det var noget meget for den Tur, men Brødbæk svarede, at under saadanne Isforhold kunde det ikke være mindre. Der var nok ansat Takster for Overførsel af Mennesker, Dyr, Køretøjer m. m., men under vanskelige Overfartsforhold bestemte Føreren selv Prisen.

Aarene omkring 1864 var en særlig travl Tid for Snoghøj og for Snoghøjfærgen. Gæstgivergaarden og Bagerens Skænkestue var næsten altid fyldt med rejsende, der ventede paa at blive overførte til Fyn; det til Hæren indkaldte Mandskab kom almindeligvis vandrede ad Landevejen med deres fyldte Tværsæk over Skulderen. Deligenserne og Ekstravognene var alle fuldtlæssede, naar de ankom; de tre Deligenser fra Kolding, Vejle og fra Fredericia ankom samtidig om Eftermiddagen. Naar de to Vogne fra Kolding og Vejle naaede til »Sydedam«, begyndte Postillonerne at blæse deres Signaler paa deres Posthorn for at avertere deres Ankomst til Snoghøj, hvor »Litsenbroeren« maatte være parat med sin tohjulede Postvogn til at tage imod Posten og viderebringe den ned paa Færgen. Til den almindelige daglige Overførsel kom ekstra Transporter af Prangere med deres Handelsvogne, af Heste og Hornkvæg, af Lam, Gæs og Grise i løse Flokke, Pottemagervogne med Jydepotter, Limer o. m. m.

Fra Fyn kom lignende Transporter med Post, gennemrejsende, Prangere, Humlekræmmere, Militærtransporter og Udrustningsgenstande til Hæren ved Grænsen o. m. a. Alt skulde befordres over Bæltet af Færgen.

Naar jeg senere som ældre Mand har besøgt Snoghøj, er jeg bleven opmærksom paa, at den høje Stentrappe med de mange Trin, der førte fra Deligensernes Holdeplads op til Indgangen til Gæstgivergaarden, er fjernet.

Om en beskyttende Haand i sin Tid havde været udstrakt over den gamle Trappe, da vilde den med sine blankslidte Trin kunde vist tilbage til den travle Fortid og staaet som et troværdigt Minde fra den Tid, da Danmarks mest befærdede Rejserute gik over Færgefarten ved Snoghøj.

Da jeg en Dag i 22 Aars Alderen i 1874 drog ud fra mit Barndomshjem i Erritsø for at søge Arbejde i København, da skete det med blandede Følelser af tillidsfuld Forventning og en lønlig Uro for, hvad den nærmeste Fremtid vilde bringe mig, bl. a. af eventuelle Arbejdervanskeligheder. Jeg vidste jo, at min Kassebeholdning, efter nylig afsluttet 16 Maaneders Soldatertid, ingenlunde var indstillet paa længere Tiders Vanskeligheder. Helt fremmed med Forholdene i Storbyen var jeg dog ikke; jeg vidste saaledes, at det var gode Tider for Bygningshaandværkere, og jeg fik med det samme nyt og godt Arbejde ved de mange Nybygninger, der opførtes i de Aar; det medførte, at jeg — senere — kunde gifte mig og sætte Bo.

Min Hustru, Barbara Lind, f. Hansen, var født i Vejlbj den 18. Juni 1859; kort efter Krigen 1864 flytter hendes Forældre til Erritsø, hvor de havde arvet en mindre Gaard paa Erritsø Mark, den gamle Gaard, jeg tidligere har fortalt om. I 17 Aars Alderen kom hun i Tjeneste hos Kammerherre de Thygeson paa Damgaard, hvor hun blev til ind i 1882, da vi giftede os og tog Bolig i København, hvor vi samtidig købte en Ejendom i Viedeveltsgade. Her levede vi sammen til hendes Død i 1932, hvorved et lykkeligt 50 Aars Ægteskab blev afsluttet.

KNUD BRAHES PAVILLON I ENGELSHOLM DYREHAVE

AF CHR. B. SCHJØRRING

Engelsholm Slot — beliggende i Ribe Stift, Vejle Amt, Tørrild Herred og Nørup Sogn, ca. 17 km vest for Vejle — er en af de ældste, største og smukkeste Herregaarde i Jylland.

Borggaarden bestaar af et enkelt Hus med svære spirdækte Hjørnetaarne. Den er opført af Munkesten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp og har hvælvet, flerdelt Kælder og derover to Stokværk. — Taarnene er i tre Stokværk. Hovedfaçaden ud mod Adgangen har tidligere haft Trappetaarn.

Huset har Gesimsbaand under andet Stokværks Vinduer og svungne sandstensafdækkede Gavle. —

Det vil maaske undre, at Engelsholm netop ligger paa dette Sted, men det maa erindres, at den nærliggende Hærvej¹⁾ var den eneste virkelige farbare Vej, som gik gennem Jylland, med dens Afmærkning ved Hjælp af store Sten og dens mange Herberger, hvor man mere eller mindre trygt kunde overnatte; dertil kommer, at det var af Vigtighed at beskytte Adgangen mod Øst, hvis en Fjende gik op gennem Jylland ad Hærvejen. Se iøvrigt Vejle Amts Hjemstavnsbog Side 108.

¹⁾ Se Hugo Matthiessens Bog *Hærvejen*, 1932.

Knud Brahe lagde i Aaret 1592 Grundvolden til dette ved sin Taarnrigdom enestaaende Renaissanceanlæg, tegnet som det var — dog nok kun *Spirene* — af hans navnkundige Broder, Astronomen *Tyge Brahe*, med dets »kunstige og magelige Indretning«. Overordentlig vanskeligt er det ellers at faa fat paa ledende Bygmestre til vore gamle Borganlæg. Det ser næsten ud, som om hver enkelt af Datidens Herregaarde har haft sin egen særlige Bygmester, og man aner, at Bygherren har grebet stærkt bestemmende ind, ansporet af Tidens Begejstring for skønne Bygninger. Det maa i denne Sammenhæng ogsaa huskes, at den arkitektoniske Sagskundskab endnu stadig stod saare svagt, og at en Arkitekt i Almindelighed ikke regnedes for meget; at saa faa Bygmesternavne er naaet til vor Tid, er det mest talende Bevis herfor.²⁾ Af disse er den mest kendte *Hercules von Oberberg*; i sin høje Alderdom var han atter kommet i kongelig dansk Tjeneste og traf i 1598 Overenskomst med *Kristian IV* om de forestaaende store Byggearbejder paa *Koldinghus*, bl. a. *Kapellet*, *Taarnet* og *Kælderne*; med Bestemthed kan man kun tilskrive *Hercules von Oberberg* Arbejdet paa *Haderslevhus* og *Tønning Slot*, han kan derfor tænkes at have opført en typologisk saa ejendommelig Bygning som *Engelsholm*, i Anlægstype den eneste danske Herregaard, der falder sammen med *Tønning Slot*.

Allerede i Slutningen af samme Aar blev denne — efter Datidens Forhold — mægtige Bygning færdig og bragt i fuldkommen Stand, hvilket var en Bedrift, da ellers Opførelsen ofte stod paa i lange Tider, saa at Ejeren efter gammel Skik lod den paa Nyaars Dag 1593 i en Del af Familiens og Venners Nærværelse indvie.³⁾

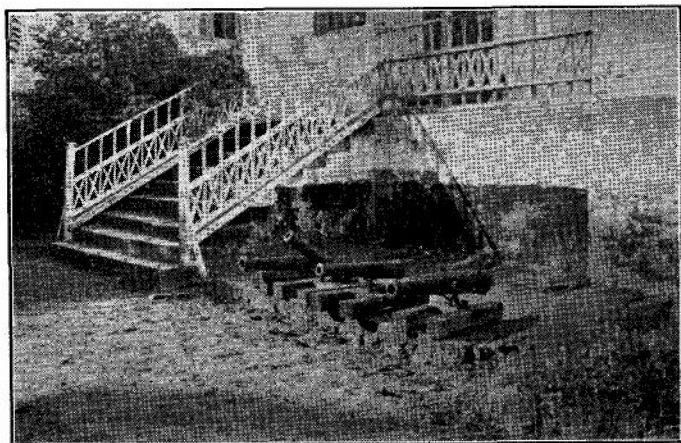
²⁾ Se *Vilh. Lorenzen: Studier i Dansk Herregaards Arkitektur* t 16. og 17. Aarhundrede.

³⁾ Om dette vidner Tavlen paa den venstre Side af Hovedindgangen.

Paa mange Steder i Omegnen kan man betragte Slottet, snart ser man hele Slottet, snart rager kun Taarnene op, men gaar man gennem Parken op paa den øverste Forhøjning i Haven, har man et Syn ned over Slottet, som man sent glemmer, herfra beskrives ogsaa Slottet i en gammel Afhandling 1750, og det fortælles, at her laa et stort og prægtigt Lysthus »og derved det artigste Echo, som kan høres«. Saa man ned mod Slottet, faldt ens Øje paa Orangeriet, som er anlagt imellem de tvende Taarne ud til Haven. Lysthuset havde et smukt Udseende og »er næsten lige højt med Borggaardens store Hus.« —

Parken er anlagt i italiensk Havestil i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede under Knud Brahes kyndige Vejledning, han levede fra 24. Aug. 1555 til 3. Feb. 1615. Renæssancens symmetriske og regelmæssige Linjer er bibeholdt i denne Havestil, og Stedet var som skabt til en rig Udfoldelse af store Linier, rigeligt med Terrasser, anlagt paa Skraaningen fra Skoven (Engelsholms Dyrehave) ned mod Slottet; lave klippede Hække, der ikke hindrede Udsigten, havde en udmærket Virkning, hist og her i Haven var opstillet Kunstværker, og foruden Hækkene lagde man megen Vægt paa klippede Træer i forskellige Former, hvad endnu kan ses paa Træerne, der staar langs Voldgraven paa den gamle Gaardsplads; den særlige Tiltrækning fik Haven ved sine overordentlig naturskønne Omgivelser, med Søen og Nørup Kirke i Baggrunden.

Den rigelige Vandtilførsel blev brugt til smukke Fontæner og Springvand, langs Havens Ydersider var klippede Alléer, af hvilke der nu ingen er tilbage, og Parken er gennem Tiderne mere gaaet over i den franske Havestil, men giver man sig Tid og ser Terrainet efter, kan man stadig finde Rester af Terrasserne. Man faar

De gamle Kanoner ved Havetrappen.

Wm. Berthelsen fot.

et udmærket Begreb om Parkens Skønhed ved at betragte et gammelt Kobberstik i Danske Magazin, Hefte 37.

Den, som bedst huskes paa Egnen af de gamle Ejere, er Kammerherre *Carl Bech*, der ejede Engelsholm fra 1873 til sin Død 1920, efter ham kom Engelsholm paa forskellige Hænder, og i 1931 blev den overtaget af Jydsk Land-Hypotekforening, som udstykkede Gaarden, dels til omboende Landmænd, dels til Staten, og Jordlovsudvalget udstykkede den i 16 selvstændige Brug, men forinden blev Skovarealerne og Engene solgt, hvorved Skovejendommen »Nøruphus« oprettedes.

Engelsholm er nu et Torneroseslot, det ligger i en Dal, imellem Skoven paa den ene og den smukke Engelsholm Sø paa den anden Side, men har dog sine egne Grave omkring sig; Mos og Svampe breder sig op ad Trapperne — Kaprifolier snor duftende Serpenter om Gelænderets rustne, faldefærdige Jernværk, og fra

Kanalerne er en Skræppeskov paa Vandring op mod Slottet, de gamle Kanoner foran Havetrappen er endnu paa Vagt, kan de engang vække Slottet, saa der kan komme nyt Liv?

Af Kanonerne er der nu fire tilbage, men 1750 berettes, at der »iblandt Canonerne findes en større, med en Hoben Løv-Wærk og Zirater paa, som er 1½ Alen lang, og viser denne Paaskrift:

Vas Got besckert mic nemant vert⁴⁾

Knud Brahe

1587.

Dette Stykke blev for nogle Aar siden fundet i Søen, da man søgte efter nogle borede Render, som for Solens Skyld i Wandet vare nedlagte. Det skal med flere i forige Tider have staaet paa en lille Holm, som har ligget i Søen, men som Tidens Længde er bleven ganske bortskyllet.«

Alt er stille. Ikke et Menneske i Parken, men nede ved Søen er der Liv, i Baghaven sætter en Fasankok i med sin hoverende Skogren, inde i Slottet ligger Støvet tykt, visne Blade er blæst ind gennem en knust Rude og fanget i Edderkoppernes Net, nu hænger de og dingler i Trækken som Dødklokker. De tomme Stuers klamme Kælderkulde slaar den Fremmede i Møde — Torneroseslottet tænker, eller sover det en Søvn, som skal vare evigt, eller skal Salene og Stuerne igen genlyde af muntre Stemmer — ingen kan sige det i Dag.

Naturligvis har Slottet og Parken spillet en mægtig Rolle for Egnens Folk, her var Stedet, hvor mange tjente deres Brød, hvor mangan en af Egnens unge Piger fik deres Uddannelse; her var Stedet, hvor man

⁴⁾ Divisen, som staaer paa Kanønen har »Knud Brahe fundet for godt at optage til sit Liv-Sprog, og ladet den paa adskillige af sine Bygninger sette«.

kunde faa Raad og Vejledning, og hvor man saa Paa-virkningerne fra fremme Lande aflejret paa hjemlig Jord.

Ganske naturligt knytter der sig til denne Plet en Del Sagn og Historier: Den graa Dame, som vandrer ved Midnatstide paa Nørupgangen;⁵⁾ Krigskarlene, der spiller Terninger i Skoven; Puddelhunden, saa stor som en Hest, og Vognen med skummende Heste for, der kører gennem Avlsgaarden Nytaarsnat o.s.v. o.s.v.

En af de gamle Historier, som er gaaet fra Slægt til Slægt, gaar ud paa, at det ældste Engelsholm skulde ligge oppe i Skoven.

Stedet, som blev udpeget, kaldes Humlehaven, her har Engelsholms Ejere lige til Udstykningen haft Urtehave, og vel før Humlehave, hvorefter Navnet. Som Bevis for Paastanden fortalte man, at naar der gravedes paa Stedet, fandt man Munkesten.

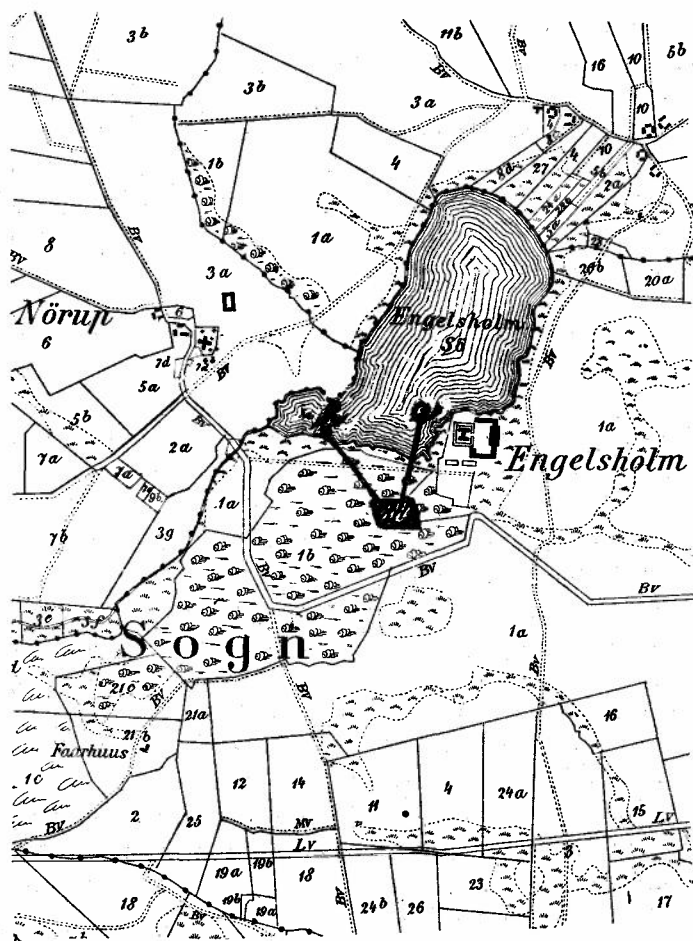
Ved Udstykningen kom dette Stykke ind under Nøruphus, og for at faa en rimelig Grænse mellem denne nye Ejendom og det Areal, der skulde følge med Slottet, Park og Sø, forlangte Staten, at Humlehaven skulde tilplantes som Skovareal, og der skulde lyses Fredningsdeklaration paa Arealet!

Skønt man ikke kunde se nogen rimelig Grund til dette Forlangende, maatte Ejeren foretage denne Tilplantning, og Arealet blev beplantet med forskellige Granarter og stedsegrønne Træer.

Ved Gravningen af Hullerne stødte man ganske rigtig paa Rester af Munkesten, men da Tilplantningen forlangtes udført omgaaende, fik man ikke Lejlighed til at undersøge Stedet nærmere.

Som det fremgaar af Kortet, vil man se, at Af-

⁵⁾ En Gang, der gaar fra Slottet til Engelsholms Vandmølle og som havde Forbindelse med Kirkevejen til Nørup Kirke.

Den skraverede Firkant viser Humlehaven med Fundamentresterne.

standen fra Humlehaven til Engelsholm Slot er ca. 250 Meter. Stedet er nærmest en Firkant, idet den sydlige Side er 100 Meter, den nordlige 100 Meter, den østlige 80 Meter og endelig den vestlige Side er ca. 90 Meter.

Rundt om Humlehaven findes endnu mange, smukke

gamle Ege. Langs den sydlige Side findes en Sænkning i Overfladen, hvordan denne er opstaaet kan ikke fastslaaes, men maaske kan det være Resten af en kunstig anlagt Sø, eller ogsaa kan den være fremkommet, da man har anlagt Vejen, som fører gennem Skoven, den saakaldte Møllevej, der gaar fra Alléen til Engelsholm Vandmølle.

Langs Sydsiden var der til 1932 Rester af en Allé af Avnbøge, denne fortsatte mod Østsiden og findes endnu, ligesom enkelte Træer mod Nord. Maaske er det Resterne af en gammel Avnbøgehæk, som gennem Aarene ikke er blevet holdt i Orden, saa enkelte Træer er gaaet ud, og Resten har faaet Lov til at vokse. — Nu staar de gamle Træer og vidner om Slægter, der forlængst er gaaet bort.

Da man ønskede om muligt at faa opklaret, hvad Humlehavens Jordbund indeholdt af Bygningsrester, henvendte man sig til Hr. Musæumsinspektør Hugo Matthiessen, og denne var saa venlig at komme til Nøruphus den 27. Juni i Aar.

Efter at Humlehaven var blevet undersøgt i Forhold til Slottet og Søens Beliggenhed, blev der foretaget Prøvegravninger fra Stedet mærket med a i Retning af b, og 29 Meter fra a fandt man Munkesten, og ved en Gravning i 2 Meters Dybde kom man ned til svære Kampestensfundamenter, hvor man paa Fundamentet fandt Kalk.

Resultatet af Gravningen var altsaa, at man konstaterede Tilstedeværelsen af Rester af en Bygning; man forsøgte nu at grave i Retningen Nord—Syd, og man fulgte nu en Længdemur. Ved Gravning til Siden af dette Fundament kunde man fastslaa, at Resterne af Murværket var kastet ind i Huset, og da man ikke fandt sodede Munkesten, maa det antages, at man

stod overfor et Hus, som var revet ned, og hvor Materialerne er brugt andre Steder, og dette kan støttes paa, at flere af Stenene manglede i Fundamentet, og kunde store, uhaandterlige Sten er tilbage. Da der ogsaa fandtes Teglsten, maa Resultatet være, at man stod overfor et grundmuret, teglhængt Hus.

Ser man nøjere paa Stedets Beliggenhed, er der ikke meget, der taler for, at man havde fundet det ældste Engelsholm Slot, da Borgherren saa slet ikke havde kunnet bruge Søen og ved dens Hjælp skaffe sig Dækning for røveriske Overfald, man maa regne med, at det ældste Engelsholm har ligget paa samme Sted, hvor Slottet nu ligger, nemlig paa den kunstig dannede Ø, hvor der var mere Lejlighed til at skaffe sig Voldgrave, og hvor Engelsholm har en indre og en ydre Grav. —

For at komme til et Resultat af Ruinerne i Humlehaven var det nødvendigt at se de gamle Beretninger om Engelsholm igennem, og her var det saa heldigt, at Danske Magasin, Hefte 37, har en ganske udmærket Beskrivelse af Engelsholms Gods. Beretningen stammer fra 1750, og her omtales, at der paa den Tid laa et grundmuret Hus oppe i Skoven ikke langt fra Slottet og Parken, og *her boede Knud Brahe, medens han rev det gamle Engelsholm ned og byggede det nuværende.* Huset har været ret stort og rummeligt, og det har været et Lysthus til Slottet. Disse Lysthuse har været ret almindelige til Slottene; i Lysthusene, hvor Murene var meget tyndere, kom Varmen hurtigere ind. Vinduerne har været større, og her har man tilbragt Sommeren, og glædet sig over Varmen, som ikke har været mindre kærkommen efter den lange Vinter indenfor Borgens tykke Mure.

Til Sammenligning kan nævnes — uden at hæve En-

gelsholms Lysthus op i samme Plan — at saadanne fandtes f. Eks. ved Christiansborg Slot, hvor Rosenborg var Lysthuset. Kronborg ved Øresund havde Marienlyst, som nu er ombygget, og Hørsholm Slot havde Frydenlund, her er Slottet nedrevet, medens Frydenlund endnu er bevaret.

I Aaret 1750 berettes det om Lysthuset ved Engelsholm, at alle Skillerummene er taget bort, saa hele Huset danner een stor Sal, og dette var gjort, da man ønskede at beklæde Væggene med »skønne og til Dels rare Skilderier, hvoraf en Del forhen haver været i det vidtbekendte Danenskjoldske Cabinet.«

Den Danenskjold, som her omtales, var Greve Frederik Danenskjold-Samsø — og som den gamle Beskrivelse nævner ham: »nu Ridder af Elefanten D. K. M. General-Lieutenant, Geheime Conferents Raad og Kammerherre. Hans Ekscellence tog Engelsholm i Besiddelse 1727 den 1. Maj og ejede den i fire Aar, indtil han ved sin Fraflyttelse til København solgte den til Etatsraad Gerhard de Lichtenberg.«

Foruden at Pavillonen brugtes til denne Malerisamling, berettes det, at Huset havde store hvælvede Kældre, og her havde man et udmærket Sted til at opbevare Havens Frugter. —

Overleveringen har altsaa haft noget paa sig, selvom det ikke var det gamle Engelsholm, der havde ligget oppe i Skoven, var det et lyst og venligt Hus, med lyse Stuer, fri for Fugt, hvor Slotsejere glædede sig til at flytte ind om Sommeren. —

AF BRANDE SOGNS HISTORIE

VED T. BUNDGAARD LASSEN

FATTIGVÆSENET 1804—1842

Før Reformationen hvilede al Fattigforsorg i Danmark paa Kirken, der gennem Hospitaler, Stiftelser, Klostre og ved Almisser lindrede de fattiges Nød, saa godt det lod sig gøre.

Efter Reformationen overtog Staten Kirkens Midler, og Fattigplejen blev derved en Statsopgave. Endnu i mange Aar efter Reformationen blev de fattige væsentlig hjulpet gennem frivillige Gaver, Renter af skænkede Kapitaler, Indsamling i Kirkerne (Tavlepenge) o. s. v., men da Nøden voksede, saa disse Midler ikke forslog, blev en fast ordnet Fattigpleje nødvendig, og man kom derfor ind paa at opkræve en Fattigskat.

Allerede Fattigforordningen af 1708, der forbød Tiggeri, tillagde Fattigvæsenet forskellige faste Indtægter, men først med Fattigloven af 1803 blev Fattigskatten Fattigkassens overvejende Indtægt, og de frivillige Gaver betød nu ikke meget i Sammenligning hermed.

Denne Lov bestemte, at i hvert Sogn paa Landet skulde Fattigvæsenet bestyres af en Fattigkommission, bestaaende af Sognepræsten, Stedets Politimester, største Lodsejer samt to eller flere af de bedste Sognemænd.

Kommissionernes Medlemmer, Fattigforstanderne,

skulde fastsætte, »hvad og hvormeget enhver af Sognets Beboere efter sit ejende Hartkorn, sin Formues Tilstand eller sin Lejlighed bør bidrage til de Trængendes Forsørgelse.«¹⁾

I Brande Sogn blev Kommissionen nedsat og Arbejdet paabegyndt 19. Januar 1804. De første Medlemmer var: Sognepræsten, L. M. Lund, Politimester, Kammerraad, By- og Herredsfoged Stenstrup, Otto Arrevad, Brandholm, samt de tre gode Sognemænd Peter Fløe fra Brandlund, Peter Usseltoft fra Usseltoft og Christen Thygesen fra Flø.

Samme Dato paabegyndte man en Forhandlings- og Regnskabsprotokol. Denne Protokol, der nu opbevares i Sogneraadets Arkiv, indeholder gode Oplysninger om Fattigvæsenet i Brande Sogn 1804—1842, og et Uddrag af de gamle Papirer skal her sammenføjes til et Billede af den økonomiske Tilstand i Sognet i hin Tid.

Af Regnskabet ser man, at Indtægterne, foruden de paalignede Skatter, der udredes dels i rede Penge, dels i Korn, har været: Gaver ved Gaardes Salg, Salg af optagne løsgaaende Kreaturer, Salg af Fattiges Efterladenskaber, Renter af to Legater, Pastor Froms paa 50 Rdl. og Thomas Lassens paa 20 Rdl., Landgilde varierende fra 12—19 Rdl. aarlig af to Halvgaarde i Uhre, skænket Fattiggassen 1812, to Tdr. Kirkerug, der fra 1817 leveres in natura.

Endelig har Fattigvæsenet i Aarenes Løb haft en ikke ubetydelig Indtægt i Mulkter og Bøder. Ofte støder man i Regnskabet paa denne Indtægtspost, og man faar Indtrykket af, at man har været særdeles ivrige for at faa selv de mindste Forseelser mod Loven mulkteret, saa der kunde komme Penge i Kassen. Her nogle Eksempler, hentet i Flæng fra de forskellige Aars Regnskaber.

Bøder fra nogle Beboere, hvis Brandredskaber var i Uorden	25 Rdl. 1 Mark 12 Skl.		
Sognefogeden for Forsømmelser i sine Forretninger	2	—	8 —
Peder Hansen for ubesindige Ud- talelser og fornærmelig Tale	2	—	
Jens Johansen for Overilelse i et Sangvers	3	—	
Hans Pedersen for Utroskab i sin Tjenste paa Brandholm..	1	—	
Brande Bymænd for Vejarbej- dets Forsømmelse	2	—	2 —
Kristen Bjerre for Udeblivelse med en Høstdag til Præsten..	1	—	
Peder Fløe i Brandlund for Mer- gelkastning paa andres Rettig- hed efter Bymændenes Fælles- dom	5	—	
Jeppe Askær for ulovlig Kørsel i Høsletten	2	—	
To Mand, fordi de har taget to Karle af Risbjerg i Tjeneste uden lovlig Rigtighed	25	—	
Dynes Lassen for urigtig Skel..	2	—	
Niels Poulsen, Risbjerg, for ulov- lig Græsgang i Arvad Eng ..	1	—	
Inger Høders for 4 Faars ulov- lige Græsning paa Præste- gaardens Rugland.....	1	--	14 ---
Jens Isak for tabt Proces mod Kristen Mortensen.....	10	—	
Jens Kristensen, lille Langkær, for hans optagne Heste	2	—	3 --
Baarslund Skrædder for ulovlig Græsning i Kirkekæret	4	--	
Niels Bertelsen i Brandlund for angivne Fornærmelser i Ord og Handling mod Kromanden Hans Hansen i Brande	1	—	

En, som er forskaanet for at nævnes i Anledning af Fornærmelser mod Ivar Madsens Enke af Langkær i Kroen. . .	1 Rdl. 1 Mark 10 Skl.
En Karl, der mødte urenlig paa Session	8 —

Vi lader nu i det følgende de gamle Optegnelser tale for sig selv i den Rækkefølge, hvorefter de er indført.

19. Januar 1804. 4 Mænd og 7 Kvinder er foreslaaet Fattighjælp, der bestaar i Rug, Byg og Smør. Kun 9 faar Hjælp, 1 forkastes og 1 trækker sin Ansøgning tilbage. Almissemønstrene Nr. 1, 2 og 6 skulde have Gang- og Sengeklæder, hvortil de er særdeles trængende. De gode Sognemænd i Kommissionen paatog sig i hver sit Distrikt at sørge for, at det blev anskaffet paa den for de Fattige gavnligste og for Fattigkassen billigste Maade.

Niels Thomsen i Brandlund nægter at give Nr. 7, Maren Clemmensdatter fremdeles fri Husly, skønt Kommissionen formener, at han ej efter eget Forgodtbefindende kan skille sig af med hende, da han har nedbrækket og til sig selv hjemført det Hus, hvor M. C. uden Byrde for Sognet skulde have Husly hele sin Livstid, men den var dog villig til aarlig at yde ham 4 Mark til Hjælp til Husly, for hvilken Betaling han formentlig vil give Almissemønstret forsvarlig Husly. Man vidste nemlig ikke, hvem der havde Pligt til at vedligeholde Huset, Manden eller Sognet.

16. April 1804. En Pige, Mette Nielsdatter, der for 16 Aar siden havde forladt Sognet, er kommet tilbage med et Barn paa 4 Aar født udenfor Ægteskab. Præsten har hos største Godsejer anvist hende en Daler, for at hun kan have noget til Underhold, til hun faar en fast Tjeneste. Det har hun faaet, men da hun har

en ringe Løn og ganske mangler Klæder, ansaaes det for rimeligt, at hun yderligere faar 3 Rigsdaler.

Mdm. Kjersgaard, Kirkeejeren, lovede at betale 10 Rdl. i Stedet for de 2 Tdr. Rug, der efter Sal. Mdm. Brandts Testamente skal ydes af Kirketienden til Sognets Fattige.

2. Maj 1804. En Husmand i Borup har været syg i lang Tid og intet kunnet fortjene til sin og talrige Families Understøttelse. Uagtet han ikke er kvalificeret til Understøttelse, da han er Ejer af Gaard og Jord, vil man dog hjælpe ham, at han ej skulde nødes til at sælge Kreaturer og Ejendom, saa han maatte blive Sognet til Byrde. Man mener, at hans Trang kan afhjælpes med en halv Tønde Rug.

24. Juni 1804. Rugen til den syge Husmand har kostet 2 Rdl. 5 Mark. Gang- og Sengeklæder til to Lemmer 6 Rdl. 1 Mark 8 Skl. En 84-aarig Enke i Brandlund faar 1 Rdl. Peter Jensens Hytte i Kragssig repareres til et Beløb af 4 Rdl.

16. September 1804. Et sygt lidende Menneske af Borup, Inger Pallesdatter, faar 4 Rdl. til Hjælp til hendes Helbredelse. En fattig Mandsperson, som var kommet syg til Sognet, og om hvis Underhold nærmere Oplysninger skulde indhentes, faar en Rdl., for at det kan afhjælpes hans Trang for Tiden.

En i Holsten paagrebet Betler, Jens Andersen med Kone og tre Børn, var tilsendt Sognet. Kommissionen mente ikke, at man var pligtig at antage Familien, blot fordi Jens Andersen var født her, men man paa-tog sig, indtil videre var afgjort, at forsørge dem. Imidlertid rejste Familien, uden at man vidste hvorhen. Pengeudgifter havde man ikke haft paa dem, da de havde faaet deres Underhold ved Omgang blandt Sognets Beboere.

Regnskab for Aaret 1804.

Indtægt.

Fattig Kommissionens Ansætning . . .	19 Rdl.	56 Skl.	
Taulepenge, Nytaarsdag	1 -	59 -	
— Paaskedag	1 -	57 -	
— alm. Bededag		53 -	
— Pinsedag	3 -	57 -	
— Høstprædiken	1 -	68 -	
— paa de Dage, Kommissi- sionen er holdt	2 -	92 -	
— Juledag	4 -		
Indsamlet over Borde ved Bryllup. . .		48 -	
Indtægt af fem Huse i Brandlund. . . .	1 -		
Efter Testamente (Mdm. Brandt)	10 -		
Føringspenge	2 -	78 -	
Mulkter	25 -	28 -	
	Ialt	75 Rdl.	14 Skl.

Indtægt af Korn og Smør efter Ligning 98 Skp. Rug, 8 Skp. Byg og 44 Pund Smør.

Udgiften beløber sig til 73 Rdl. 19 Skl. og er specificeret for hvert Almisselem. Det største Beløb, der er ydet, er paa 14 Rdl. 52 Skl., det mindste paa 64 Skl.

Korn og Smør er uddelt til 8 Lemmer. Derforuden har Jens Henriksen i Tarp til hans svagelige og vanvittige Søns Underhold faaet 17 Skp. Korn, og Peter Krag sig, der skal lære den skrøbelige Dreng Jens Miksels Skrædderhaandværket, faar til Drengens Underhold 3 Rdl. samt 4 Skp. Rug.

6. *Marts 1805.* Enken Ane Gydesen i Borup var død, og hendes Efterladenskaber blev af Kommunen bortsolgt ved offentlig Auktion, som indbragte 6 Rdl. 87 Skl.

Inger Pallesdatter af Borup, som i lang Tid »har lagt til Sengs med en smertefuld Benskade«, kan ikke længere klare sig selv og bliver antaget som fast Almisselem. To af Kommissionens Medlemmer skal

sørge for, at hun faar noget højst nødvendigt Sengetøj, og drage Omsorg for, at hun holder Lægens Forskrifter efterrettelig.

Niels Jespersen af Lundfod mødte med Begæring om Understøttelse, da hans Kone har et halvt Aar gammelt Barn at passe, og det ældste er kun 7 Aar. Da han var ung og rask, mente Kommissionen ikke, at man kunde understøtte hans Dovenskab. Hvis han tog en Tjeneste, vilde man dog understøtte Kone og Barn noget.

Maren Bjerre begærer Hjælp til Sengetøj, og de gode Sognemænd lovede at ville gøre sig Umage for med det første at skaffe hende en Dyne. Kommissionen har lejet Bud til Vejle for at høre hos Lægen, hvornaar Vognen maatte hente ham til den syge Inger Pallesdatter. Udgift 1 Rdl.

6. Juni 1805. Kommissionen køber en Sparebøsse, som skal sendes rundt ved Baredaab og Bryllupper. Maren Larsdatter af Brandlund anmoder om Hjælp til sin Datter, som hun foregav var svagelig, men da hun har en god Avl til sit ejende Hus og to Køer, som mal-ker, og da Datteren desuden kan arbejde, kan Hjælp ej tilstaa hende.

Ved Inger Pallesdatters Død sælges hendes Efterladenskaber, hvilket indbringer Fattigkassen 22 Rdl. 3 Mark 13 Skl., men herfra fragaar til Medikamenter 6 Rdl. 3 Mark 10 Skl.

9. Marts 1806. Det var Kommissionen bekendt, at Kristen Hansen paa Grarup Mark led Mangel. Han havde en Søn paa 10 Aar, som hele Vinteren havde løbet Landet rundt uden at tage sig noget for at bestille. Man blev enige om at give Kristen Hansen 2 Skp. Rug straks, og at gøre sig Umage for at faa Drengen udsat hos skikkelige Folk, og naar han da fik en Tjeneste, vilde Kommissionen besørge ham klædt af Fattigkassen.

Det ser ud til, at man har haft noget Vrøvl med en Betler, Jens Lassen, og da han har været indkaldt til Forhør hos Politimesteren, har Kommissionen givet ham 4 Mark til Tærepenge. Nu beder han om Penge til Klæder, men da han har Klæder til Overflødighed, kan man ingenlunde tilstaa ham Hjælp.

Niels Jespersen, der paany begærede Hjælp til sine Børns Underhold, fik 2 Rdl., skønt man kan ikke andet end være utilfreds med hans Dovenskab, og var det ikke for hans Kones og Børns Skyld, fik han intet. Kommissionen vedtog, at man skulde paaminde ham alvorlig at tage Tjeneste, da man ellers vilde gøre Indstilling om ham til Amtet om at faa ham i Tugthuset for at tvinge ham til at opfylde sin Pligt.

4. *Marts 1807.* Maren Larsdatter af Brandlund begærer Understøttelse for sin syge Datter. Maren er en gammel Enke, som sidder ved sit Hus med lidet over 3 Skp. Hartkorn, holder en Ko og ingen Faar, foruden den syge Datter har hun endnu en Datter hjemme, som er frisk og stærk, kunde tage Tjeneste, men vil ikke. Den sygelige Datter kan være oppe, kan binde Strømper og spinde, da hendes Sygdom bestaar i en Benskade. Moderen er fuldkommen rørig og kan endnu paapasse sine Høns og Koens Røgt. Saa længe den raske Datter ikke tager ud at tjene, finder man det urimeligt at give hende noget.

19. *Juni 1807.* Kommissionsmedlem Peter Usseltoft fortæller for den samlede Kommission, at han ved en Bryllups Forsamling i Risbjerg var blevet overfaldet med Grovheder af Jens Andersen i Sandfeldberge, som beskyldte ham og øvrige Medlemmer for, at de havde sat ham for højt i Afgift til de Fattige, og at der ingen Ret skete. Skønt Peter Usseltoft opfordrede ham til at bevise det, vedblev han med sine Uartigheder, til nogle

af Bryllupsfolkene fik ham ud af Stuen. P. U. erklærede, at han ikke kunde blive ved med at være Medlem, naar han saaledes skulde nedsættes i Samkvem med andre, fordi han gjorde sin Pligt. Kommissionen vilde ikke lade det skete gaa upaataalt hen, men indgav Erklæring derom til Amtet.

22. Juni 1812. Kommissionen køber et jordløst Hus i Lundfød af Gaardmand Niels Thomsen. Det bestaar af 6 Fag Bindingsværk med 2½ Fag godt Loft, 4 Døre med Hængsler og Lukkelse, 1 Fag Vinduer, Skorsten og Ovn. Huset, der skal bruges til Fattighus, koster 200 Rdl.

Man har betalt Vognleje, 9 Rdl., for et Fruentimmer, som fødte et Barn i Brande, og som hjemsendtes til sit Hjemsted Timring i Ringkøbing Amt. Af andre Udgifter nævnes Indkøb af Læsebøger til fattige Børn, 35 Rdl.

30. September 1817 holder Kommissionen Møde for om muligt at faa iværksat lovlige kraftfulde Midler til at hæmme det tiltagende Betleri og de Ubehageligheder, som tvende Betlere dette Efteraar har paaført Sognet. Man vælger i hver Landsby en Mand, tretten ialt, der som Assistenten og Oldermænd skal gaa Kommissionen og Sognefogeden til Hjælp.

Det bliver paalagt dem som Pligt, saa snart de se, møde eller opdage en fremmed Betler, da straks at vise ham tilbage og befale ham ej at indtræde i Sognet, og hvis denne Befaling ikke straks følges, skal der i to Vidners Nærværelse optages Forhør over ham, eller Sognefogden skal tilkaldes som Politimester.

7. December 1818. Man vil forsøge en ny Ordning for at komme Betleriet til Livs, og Kommissionen er samlet for at vælge en Fattigfoged. Der meldte sig en Husmand, Niels Jespersen af Grarup, der lovede, at han

til Stadighed vilde paatage sig denne Forretning for hele Aaret, imod at han blev tilstaaet 6 Skl. pr. Tdr. Hartkorn af hele Sognet. To Gange aarlig skal han gaa Brande Sogn rundt, og han skal forbinde sig til, hvis han møder nogle fordægtige Personer, at udvise dem af Sognet eller at bringe dem til Sognefogeden, kort, at han indestaar for, at der fra Dato ingen Betlere findes i Sognet. Desuden skal han være til Stede, hvis man nærer nogen Frygt i de Byer, der er mest udsat for Besøg af farende Folk.

Aaret 1819 var meget daarligt. De fleste skattepligtige havde lidt Vandflodsskade, og Kornet havde taget Skade af den haarde 2. Pinsedags Nattefrost. Da Byg og Boghvede dog var avlet ret godt, finder Kommissionen det rimeligt, at Byg kan leveres i Stedet for Rug af de, der var haardest ramt, og af Boghvede skulde de levere højst 2 og mindst 1 Fjdk.

I denne sørgelige Tid var Distriktet saa lykkelig at faa en Gave paa 90 Rigsbankdalersedler af en ædel Person, som paa ingen Maade vilde have sit Navn nævnt, men da Folk hørte, at Kassen havde faaet disse Penge, blev der et Stormløb af korntrængende Gaardmænd, der ønskede Hjælp til Sædekorn, og der blev da kun 30 Rbdl. tilovers.

Senere fik man fra Amtet 10 Tdr. Korn til Uddeling blandt de skadelidte. Til denne Hjælp meldte sig 39 Familier.

29. Juni 1822. Laurs Olesens Datter Trine skulde bo hjemme for at læse til Konfirmation, og for at hun ikke skulde spille Tiden med Tiggeri i Sognet, bliver Laurs tillagt 2 Skp. Rug og 2 Pund Smør til Datterens Underhold i Undervisningstiden.

11. December 1822. I dette Møde blev Niels Jespersen igen antaget til at bevogte Sognets Grænser for

ovedkommende »Staadere«, og han blev tilstaaet i Løn 5 Rbdl. samt Træsko for et Aar, tre Par. Dog sker Antagelsen paa den Betingelse, at hans Søn Jens skal ud at tjene. Hvis det ikke sker, er Tjenesten i Sognet Niels Jespersen forbudt, og Sønnen bliver da straks som Løsgænger anmeldt for Amtmanden.

30. December 1823. En Pige, som i over 20 Aar har opholdt sig i Sognet og nu kunde befrygtes at blive til Byrde, bliver efter Brevveksling med hendes Familie i Nærheden af Aalborg skikket derhen ledsaget af en Karl, som af Fattiggassen derfor fik 3 Rdl. 3 Mark.

I Anledning af en Gaardmandskones Forløsning med en Søn faar Fattiggassen 1 Skp. Rug.

1825. Fattigfogeden faar i Stedet for Pengeløn for et Aar: 6 Alen Vadmel, 4 Alen Tosel, 1 Par Strømper, 1 Par Træsko og et Par Vanter.

Kristen Svinbæk, der ej længere kan gaa paa Omgang i Sognet, sættes i Pleje for en Betaling af 8 Rbdl., 3 Tdr. Rug og 12 Pund Smør.

Nogle Tal fra dette Aars Regnskab viser, hvorledes Priserne paa forskellige Varer paa den Tid ligger: 11 Pund Smør sælges for 2 Rbdl. 1 Mark 2 Skl. Et Par Træsko ansættes til 16 Skl. Et Par Strømper og et Par Vanter til 1 Rbdl. 6¹/₂ Alen Tosel til en Kjole 3 Rbdl. 4 Mark 12 Skl. 2¹/₂ Alen Firsøl til Bukser 1 Rbdl. 2 Mark 3 Skl. Syløn for Kjole og Bukser 1 Rbdl. 1 Mark 8 Skl.

I Aaret 1831 sælges Fattighuset i Lundfod, da de to gamle, som bebor det, er blevet saa svagelige, at de ikke kan forestaa Pasningen af Hus og Kaalhave. Det sælges for 128 Rbdl. Sølv, og i Stedet for skal der i Brande bygges et Fattighus, hvortil Kjeld Thomsen (Stampen) vil give gratis Materiale.

Da det senere viser sig, at han vil have Raadighed

over $\frac{1}{4}$ af Beboelsen i Huset, bestemmer Kommissionen, at Materialet skal anskaffes for Sognets Regning. Huset kommer med Inventar og alt andet Tilbehør til at koste 145 Rbdl.

I Regnskabet 1834 nævnes under Indtægter Salg af Skudsmaalsbøger til 4 Mænd og 8 Fruentimmer 4 Rbdl. 5 Mark 8 Skl. og Salg af Aske samlet ved Fattighuset 1 Rbdl. 1 Mark 3 Skl.

BY OG SOGN UNDER FORSTANDERSKABETS STYRE

Efter som Aarene gik, fik Fattigkommissionerne ogsaa andet Arbejde at varetage end Bestyrelsen af Fattigvæsenet, og i 1841 afløstes Kommissionerne af Forstanderskabene.

Brande Sogns Forstanderskab afholdt sit første Møde i Brande Skole den 12. Januar 1842. Til Formand for det kommende Aar valgtes Sognepræsten Pastor Blædel. Forstanderskabets Arbejde har været stærkt præget af, at Brande var en By i Opvækst. Blader man Forstanderskabets Protokol igennem, støder man Gang efter Gang paa Andragender fra Haandværkere og Handlende, der søger om Forstanderskabets Anbefaling til, at de nedsætter sig i Byen.

Fra Aarhundredets Midte stilles Forstanderskabet over for flere og flere Opgaver, der trænger sig paa til snarlig Løsning: Postforbindelse med Vejle skal oprettes, Markedsplads udlægges, Vejene istandsættes o. s. v. Efter Protokollen at dømme har Trearskrigens Virkninger ikke været særlig mærkbare her i Sognet. Man træffer paa enkelte Optegnelser om Ægtkørsel, Understøttelse af Soldaterkoner o. l., men derudover giver Protokollen ikke væsentlige Oplysninger om Krigstiden.

Derimod har den store Koleraepidemi i København

1853 indvirket betydelig paa Forstanderskabets Arbejde. Paa flere Møder har Epidemien været Genstand for Forhandling, og man træffer en Del Forholdsregler til Bekæmpelse af Sygdommen, hvis den skulde naa ind i Sognet.

Forstanderskabets Protokol strækker sig over Tiden 1842—1867. I det følgende skal de af Protokollens Optegnelser, der har Interesse ved de Oplysninger, de giver om Udviklingen i By og Sogn, sammenføjes til en Helhed, der skulde virke som et Bidrag til et Tidsbillede af Sognet omkring Midten af forrige Aarhundrede. Paa enkelte Punkter skal Protokollens Optegnelser suppleres med Oplysninger hentet fra andre Kilder. (I det væsentlige P. Larsens Protokol.)

Da Kroen flere Gange bliver Genstand for Omtale, skal her først gives en kort Oversigt over Kroens Ejere.

Den første Kroejer var Hans Hansen Læborg. Han var omkring 1825 Ejer af to Ejendomme, Mtr. 5 og 10 i Brande, og har paa den ene af dem oprettet en Kro. Gaardene havde oprindelig tilhørt Brandholm, og ved Udskiftningen 1800 blev det bestemt, at den ene af dem skulde udflyttes, men det blev den nok ikke alligevel. I 1843 køber Christen Sørensen Gandrup Kroen, men det ser ikke ud til, at det har været nogen indbringende Forretning for ham, da baade han og hans Kone ender paa Fattighuset.

Den følgende Kroejer, Filskou, drev Kroen i nogle Aar, men byttede saa i 1855 Forretning med Bager Jes Senius Olsen, Fredericia. Under ham udvidedes Kroen betydelig. Da Landevejen Vejle-Herning blev grundforbedret, voksede Trafikken gennem Brande, Kroen fik større Besøg, og da Lokalerne nu blev for smaa, ombyggede Senius Olsen Kroen i 1867.

Senere byggede han en Gaard til sin Søn, Adolf Ol-

sen, og delte Jorden mellem Kroen og den nye Gaard. Hans ældste Datter, Maren, blev gift med Anders Lauridsen, der overtog Kroen. Anders Lauridsen døde 1892, men Kroholdet fortsattes af Enken og Sønnen, Laurids S. Lauridsen, der har bygget Kroen om til et moderne Hotel.

Paa Forstanderskabets første Møde behandlede et Andragende fra Kjeld Thomsen (Stampen), der søger om Tilladelse til at bygge en Vindmølle i Sognet. Forstanderskabet svarer: »Det anses for baade uforholdsmæssigt og ubilligt mod den nuværende Mølle (i Arvad), hvis Værk er i meget god Stand og udvidet i senere Aar, ligesom der vilde blive for ringe Næring til to Møller.«

Samme Aar søger Chr. Rauff, Uhre, om Lov til at bygge en Mølle i Uhre, men man henviser til det Svar, Kjeld Thomsen fik. Nogle Aar senere blev der bygget en Mølle i Uhre, og da Kjeld Thomsen i 1850 søger Bevilling til at opføre en Mølle paa Langkjær Mark, erklærer Forstanderskabet: »Der er aldeles ingen Grund til Anlæg af en ny Mølle i Sognet, da der foruden to meget gode Møller i Sognet findes endnu tre Møller paa Grænsen af Sognet, saa der kan ikke være Tale om Mølletrang.«

2. *September 1842.* Nogle Beboere har ansøgt om, at Sognet betaler Bygningen af Broer over Dørslund Aa paa Kirke- og Skoleveje, men Forstanderskabet mener, at det som hidtil maa blive deres Sag, der har den ständige Brug af dem.

Amtet har opfordret Forstanderskabet til at yde Politiet al den Hjælp, der staar i deres Magt, til at man kan faa den ulovlige Brændevinsbrænden hæmmet. Samtidig forespørger Toldinspektøren, om det vil være ønskeligt, eller det maa ansees for spildt Foretagende at berejse Brande Sogn for at lede efter ulovligt

Brændevinstøj. Forstanderskabet svarer meget diplomatisk, at det kan Toldinspektøren vist bedst selv bedømme efter Antallet af de fra Sognet indsendte Brændevinstøjer.

Endvidere opfordrer Amtet Forstanderskabet til at udtale sig angaaende Husmands- og Arbejderstandens Vilkaar i Sognet. Svaret lyder:

»Husmændenes Kaar her i Sognet kan ikke ansees for trykkende, ligesom vi ikke vide at bringe noget i Forslag for at ophjælpe denne Stand. Ingen af Husmændene er hoveripligtige, og selv Fæstehusmændene, hvoraf der kun findes faa, har hele Tiden til deres egen Fortjeneste mod, at de svarer det anordnede Landgilde. For de faa Indsiddere, der findes i Sognet, og hvoraf adskillige er Professionister, Tømmermænd, Skomagere etc., gives der Lejlighed til, at de bestandig kan have Arbejde og derved Fortjeneste.«

5. December 1843. Kjeld Thomsen ønsker Tilladelse til, at hans Søn, Thomas, optages som Interessent i hans Bevilling til Handel og Brændevinsbrænden. Man besluttede, at man vilde meddele Herredsfogden, at man ikke havde noget derimod, kun maa det udtrykkelig bestemmes, at de kun faar Udsalg paa eet og samme Sted og ikke hver sit Sted.

Da Kjeld Thomsen to Aar senere indsender Andragende om, at han udsælger Brændevin i Potter og Pægle, staar Forstanderskabet som afgjort Modstander af dette og finder det rimeligt, at der ikke sælges under to Potter, da det ellers let bliver til Udskænkning i Snapsevis, »hvilket maa ansees for meget fordærveligt for Sognet, der har nok i en privilegeret Kro.«

Paa Mødet i December 1843 drøfter man ogsaa Spørgsmaalet om, hvilken Distriktslæge det er bekvemlest for Sognet at søge. Først i 1883 nedsatte en Læge

sig i Brande. Indtil den Tid benyttede man mest Distriktslægen, naar man skulde have Lægehjælp. Brande Sogn var i mange Aar henlagt under Distriktslægen i Vejle, men da der saa blev oprettet et nyt Distrikt med en Distriktslæge i Them, blev Brande Sogn lagt under dette.

Det var man dog ikke tilfreds med, da Vejen til Them var ganske ufarbar i Mørke og i Vintertiden. Forstanderskabet søger derfor gennem Amtet udvirket, at Skanderborg Amtsraad faar Vejen opkastet fra Brande Skel ved Lundfod Hede til Them.

Senere udtaler Forstanderskabet sig saaledes om Ordningen: »Det nuværende Opholdssted for Lægen er meget uhensigtsmæssigt for dette Sogn, da flere Beboere har lige saa langt til Them som til Vejle, hvortil Vejen er meget bedre, og hvor der er flere Læger, saa man risikerer ikke at køre forgæves efter Lægehjælp. Saa længe Lægen bor saa langt borte, faar han sikkert ikke megen Praksis her i Sognet uden ved smitsomme Sygdomme og de befalede Vaccinationer. Hvis det tillades Distriktslægen for det søndre Landdistrikt at tage Bolig i Sdr. Omme, vil man meget ønske at blive henlagt dertil, da Vejen dertil altid er passabel.«

Det ser ud til, at Sognets Beboere senere er blevet henvist til at søge Distriktslægen i Sdr. Omme, skønt de ikke hørte under hans Distrikt. I November 1845 søger nogle Beboere om Lettelse i Kørslen med Doktor Hansen i Sdr. Omme. Forstanderskabet erklærer det ønskeligt, om man fik Hjælp til Kørslen af Nabosognene, da Brande Sogn nu beforder Lægen frem og tilbage to Gange om Ugen. Det ønsker endvidere at faa den beskikkede Læge fra Them til de syge, da Lettelse i Kørslen saa af sig selv vilde finde Sted.

Sognepræsten ønsker dog at fastslaa, at man aldeles ikke har Grund til at være utilfredse med Doktor Hansens Behandling af de syge, idet ikke en eneste af dem er døde under hans Kur.

Januar 1847. Kromand Gandrup søger Bevilling til Spækhøkerhandel samt Handel med Kaffe og Sukker, men da man har givet Hans Hansen Brandlund Anbefaling til saadan Handel, kan man ikke anbefale Ansøgningen.

24. November 1848. Urmagersvend L. C. Petersen søger om Tilladelse til at nedsætte sig som Urmager i Brande By. Forstanderskabet har ikke noget imod det, men gør opmærksom paa, at der kun er liden Udsigt til, at Ansøgeren her kunde fortjene endog det nødvendige ved denne Profession.

6. Februar 1850. Hans Hansen Læborg søger om Bevilling til at drive Handel med Linned, Bomulds og Tvists Tøj. Forstanderskabet erklærer Hans Hansen for vel skikket til at drive slig Handel.

23. Januar 1851. Det overskydende Beløb af den til Soldaterne indsamlede Pengehjælp blev tildelt 5 Koner, hvis Mænd endnu ikke var hjemsendt fra Krigstjenesten, med 3 Mark 9 Skl. til hver.

10. Februar 1852. Soldat Peter Petersen Kjærs Hustru søger om, at hendes Mand maa blive hjemsendt fra Krigstjeneste. Ansøgningen faar følgende Paategning: »Med Hensyn til Supplikantindens Andragende maa Forstanderskabet bemærke, at hendes Mand under 17. Januar d. Aa. er afgaaet til Hovedstadens Rulle, hvorfor man ikke kan andet end billige det ønskelige i Familiefaderens Hjemsendelse fra Krigstjeneste, samt at man er villig til under Mandens Fraværelse at yde hende fornøden Understøttelse.«

Paa samme Møde var fremlagt Begæring fra Kro-

mand Gandrup om Afholdelse af Legestue for Ungdommen Fastelavns Søndag. Forstanderskabet har intet at indvende herimod.

Kort Tid senere klager Herredsfoged Glahn, Vejle, over, at Tilladelse til at afholde Legestue og anden Lystighed er givet til Personer, som han ej ansaa for skikkede til at forestaa saadan Lystighed. Han anmoder derfor Forstanderskabet om, at de undersøger, om Ansøgeren er en ordentlig og paalidelig Mand af fuldkommen uplettet Rygte, saaledes at man i hans Personlighed har fuldkommen Garanti for, at han ikke fremkalder Uorden, og at han ogsaa er i Stand til at hæmme saadan, hvis sligt under Lystigheden indtraf i hans Hus.

12. April 1853. Kristen Pedersen af Flø søger Indenrigsministeriet om Tilladelse til at anlægge en Kro 2—3000 Alen borte fra Brande Kirke paa Grund af den skadelige Indvirkning, Brande Kro's nuværende Beliggenhed har paa Sognets Tilstand. Forstanderskabet kan ikke andet end paa det kraftigste at anbefale Andragendet, men dog under den Betingelse, at Kroen bliver anlagt ca. 3000 Alen vest for Kirken ved Hovedlandevejen til Holstebro, og at den nuværende Kro bliver nedlagt. Forstanderskabet har ofte erfaret Følgerne af Kroens skadelige Beliggenhed, især om Søndagen i den lovbefalede Helligdagstid.

Skønt denne Sag flere Gange senere tages op til fornyet Behandling, bliver det dog aldrig til Alvor med Kroens Flytning, og Krobevillingen forbliver hos Ejerne af den gamle Kro.

12. Juni 1853. Man anbefaler paa det bedste, at Smedesvend Jens Peder Pedersen Kjær nedsætter sig som Mekanikus i Brande Jernfabrik. (Stampen.)

18. Juli 1853. Hans Hansen Læborg søger om Be-

villing til at handle med Kaffe, Sukker, Cikorie, The, Tobak, Søm og øvrige upolerede Jernvarer. Forstanderskabet erklærer: »At Hans Hansen Læborg, der har en sindssyg Datter, er en Krøbling og forgæves har anvendt meget for at genvinde sin Førlighed, medfører Sandhed, og med Hensyn til den ham tilstedte Bevilning som Landhøker fortjener han et hæderligt Vidnesbyrd, hvorfor man har al mulig Grund til at anbefale foranstaaende for det høje Ministerium.«

Fra Herredskontoret i Vejle udbeder man sig Forstanderskabets Erklæring paa følgende: »Kan Sognet indgaa paa at give 8 Skl. af hver Tønde Hartkorn for ved denne Ydelse i Forening med de andre Sogne i Jurisdiktionen at bestride Lønninger til 3 à 4 ridende Politibetjente, der anses nødvendige formedelst den stedfundne Retsusikkerhed i de tilgrænsende Jurisdiktioner.«

Forstanderskabet svarer: »Da Brande Sogn er fattigt, og intet Spor af Retsusikkerhed har ladet sig til Syne her, tør man ikke indgaa paa at præstere en saa betydelig Ydelse til det tenderede ridende Politi.«

Samtidig ønsker Herredsfogden Forstanderskabets Indberetning om de Foranstaltninger, der er truffet for at møde en mulig kommende Koleraepidemi.

Indberetningen giver følgende Oplysninger herom: »Et temmelig stort Skolelokale i Brandholm er udset til Koleralazaret. Det vil kunne rumme 7—8 Senge. Med Hensyn til de nødvendige Lægemidler og øvrige Rekvisitter samt Transporten af de eventuelle syge er det fornødne ordnet. Sognets Beboere er gjort bekendt med de fornødne Iagttagelser baade før og under en Koleraepidemi, og Boligerne er i det hele taget luftige og sunde og indrettede til idelig Udluftning. Iøvrigt maa vi antage, at hvis Sygdommen

skulde udbryde i de fra hinanden langt fjernede Gaarde og Huse, det da vilde være rigtigst at spærre enhver smittet Bolig og i samme pleje den syge.«

En Maanedstid senere vedtager man paa et Møde fem Forslag. 1. Brandholm Skolebygning skulde ryddeliggøres for Inventar, og i Lokalet indsættes i det mindste to Sengesteder med Tilbehør, som for det første nok kunde faas til Leje hos Sognets Beboere. 2. At de allervigtigste Lægemidler øjeblikkeligen maatte hentes fra Vejle Apotek af to Mænd, der har paataget sig at være Lægemedhjælpere, nemlig Thomas Pedersen af Grarup Mark og Jens Pedersen i Brandholm Skole, hvilken sidste tillige med sin Hustru har paataget sig den eventuelle Sygepleje i Skolen. 3. At man maatte tage under Overvejelse, om et enligtliggende Hus i den nordlige Del af Sognet ikke skulde være at erholde til Leje, hvis Epidemien skulde udbryde her. 4. At i det mindste to Sygeopvartersker maatte bestilles, saa at de straks, naar deres Hjælp udfordres, kunde gøre Tjeneste i Brandholm Skole. 5. At Sognet skulde inddeles i to Distrikter og i hvert udvælges en Mand, hvor de vigtigste Lægemidler maatte være henstaaende, og som kunde anvende Lægemidlerne efter den Anvisning, der er meddelt ham.

Den 22. August bliver der sendt Bud til Apoteket i Vejle efter Lægemidler, og den 26. gaar Thomas Pedersen og Jens Pedersen til Them for at faa Instruks af Distriktslægen, saa de ved et indtrædende Koleratilfælde kunde yde en foreløbig Hjælp, indtil Lægen kunde komme til Stede.

Forstanderskabet havde nu gjort sit til, at Sognet stod nogenlunde rustet til at møde Epidemien. Heldigvis blev der ikke Brug hverken for Lazaret eller Lægemidler, men man faar gennem Optegnelserne et

Indtryk af, hvor frygtet den uhyggelige Sygdom var.

Samme Efteraar indsamlede man i Brande Sogn til Hjælp for de »Kolerapidte« i København 9 Rdl. 4 Mark 2 Skl., som af Pastor Jensen blev sendt til en Komité i Vejle.

Den 11. December 1854 modtager Forstanderskabet fra Amtet 318 Rdl. 48 Skl. for præsterede Ægter til den danske Armé. Beløbet blev udbetalt til 40 Personer, som under Krigen havde udført Ægtkørsel.

10. Januar 1855. Skomagersvend Andreas Westergaard søger om Tilladelse til at nedsætte sig som Skomager i Brande Sogn. »Da Sognet længe har trængt til en duelig Skomager, og man finder sig tilfredsstillet ved Supplikantens Arbejde og øvrige Forhold«, bliver det anbefalet.

Mølleforpagter Niels Pedersen i Uhre faar en Advarsel, fordi han har udskænket og solgt Brændevin i sit Hus, hvortil han ej er berettiget.

Kromand Filskou faar en Paamindelse i Anledning af, at han har haft Uorden i Kroen Nytaarsaften omtrent Klokken seks. Han paamindes om, at han ikke maa skænke for Sognets Beboere paa Helligdage før Klokken fire Eftermiddag, med mindre de er paa Rejse.

14. Februar. Man anbefaler, at den ny Kromand, Jes Senius Olsen, faar Brændevinsbrænderi-Bevilling, da den gamle Bevilling ved Kjeld Thomsens Død er ude af Kraft, endvidere at han faar Lov til at bage og sælge Hvedebrød, »baade ud af Huset og paa Markederne«.

26. Juni. Sogneboerne andrager Ministeriet om Tilladelse til at holde Marked i Brande i April og November Maaned med Kvæg, Avlsredskaber, uldne og linnede Varer m. m. Anbefales, da det stemmer med Sognets og Omegnens Tarv.

Der gik dog endnu nogle Aar hen, før Brande fik sit

første Marked. Saa vidt vides, var det i 1867. Markederne kom til at betyde meget for Byen. Særlig til Sommermarkedet kom Omegnens Landboere i stort Tal til Byen og afsatte deres Produkter til Købmænd og Opkøbere. Naar de saa havde faaet Penge paa Lommen, blev der Raad til at slaa en Handel af i Byen, og det gav forøget Omsætning baade for Haandværkere og Handlende. Men Markederne førte ogsaa noget med sig, som ikke var af det gode — en Markedsdag endte aldrig uden Drikkeri og Slagsmaal. Kroen havde stor Søgning paa disse Dage, og det var nok ikke uden Grund, at Kroejeren uden Betaling skænkede Jord til Markedsplads bag ved Kroen.

8. *August.* Jordemoder Christiane Strande ønsker Fritagelse for at svare Tiende af Jordemoderhusets Jord og søger samtidig Lønforhøjelse.

»Da Supplikantindens Mand, Gregers Jensen omtrent 54 Aar, er arbejdsfør, og det ikke er Forstanderskabet bekendt, at Gjordemoderen er svagelig, og da disse Forældre ikkun have en Datter, 14 Aar gammel, synes Andragendet ikke at være vel grundet, allerhelst da Jordtilliggendet yder rigelig Græsning og Foder til en Ko og nogle Faar samt Lejlighed til nogen Avl af Korn.«

6. *Oktober.* Beboerne har søgt om at faa et Apotek oprettet i Brande, og Købmand Sperling vil paa eget An- og Tilsvar lade det bestyre ved en eksm. Provisor, »hvis ingen Mand af Faget vil henlede sin Opmærksomhed derpaa«. Forstanderskabet erklærer: »Da det er et almindeligt og inderligt Ønske blandt Beboerne at faa en Distriktslæge og et Apotek i saa nær Afstand, at de syge kunne erholde tilbørlig Bistand af samme, anbefales Ansøgningen. Købmand Sperling er os alle bekendt ved sin fleraarige Færd iblandt os som en redelig og hæderlig Mand.«

12. Januar 1861. Købmand Sperling har faaet Lov at forhandle Manufakturvarer, Brændevin og Spirituosa i Pottevis. Herredsfogeden har paatalt, at han paa Helligdagene har handlet umiddelbart efter Gudstjenesten. Forstanderskabet svarer: »At nogen Smaahandel finder Sted i Købmand Sperlings Butik efter endt Gudstjeneste, maa man tilstaa, men man ytrer Ønske om, at saadan Handel maa være tilladt for Sogneboernes Skyld, thi at lade Folk, der har været i Kirke, vente til om Eftermiddagen Klokken fire, vilde vist nok i ingen Henseender være billigt eller tilraadeligt.«

Enkelte Optegnelser i Protokollen fortæller om den Postforbindelse, man havde for snart 100 Aar siden. I 1857 fik Brande Poststation, og en Postvogn med kgl. Postbud kørte mellem Vejle og Brande to Gange om Ugen.

Før den Tid havde Sognet ikke haft megen Forbindelse med Omverdenen. Af og til kørte Bønderne med Varer til Vejle eller Horsens, og de tog vel ogsaa undertiden Bud med for Folk, der ikke var kørende. Regelmæssig Forbindelse med Købstaden var der ikke Tale om før hen i Fyrreerne, og den bestod da i, at en Mand en Gang om Ugen gik til Vejle og forrettede Ærinder for Folk, ligesom han ogsaa medtog Breve for Præsten, Forstanderskabet og Sognefogeden.

I 1849 blev Bestillingen lønnet af Sognet og kostede dette 16 Rdl. for nævnte Aar. I 1853 bortliciteredes Postbefordringen til Fæstehusmand Peder Henriksen paa Uhre Mark for 13 Rdl. 2 Mark 12 Skl. »Bemeldte Peder Henriksens Funktion som Postbud tager sin Begyndelse Mikkelsdag, 29. September 1853, og varer til 29. September 54. Sognets Breve modtager han og indbringer til Vejle paa de forskellige offentlige Steder, og hjembringer han Brevene derfra her til Sognet. Postbudet er endvidere forpligtet til at befordre Sogneboer-

nes Breve og Smaaærinder for sædvanlig privat Godtgørelse.«

Det fortælles, at hans Befordring var en Trillebør, og at han med den kørte de 11 Mil frem og tilbage paa samme Dag. Da det ikke altid blev ved Smaaærinder, havde han ofte Børen fuld af Varer, naar han om Aftenen vendte hjem til Brande med Bud og Brev fra den Verden, man til hver Dag ikke mærkede synderlig til.

Efter at Postvognen var kommet i Gang, beholdt Sognet endnu en Tid det private Postbud. Nogle Beboere ønskede ganske vist, at man skulde nedlægge dette Embede for at spare Lønnen, men Forstanderskabet finder, at et privat Bud i Sognet er nødvendigt, da der er saa langt mellem Bestillingsmændene, og 18. December 1857 bortliciterer de Posttjenesten for en Betaling af 10 Skl. pr. Mil. Private Breve blev ikke udbragt, men Folk hentede dem ved Lejlighed, for det meste om Søndagen efter Gudstjenesten. Først hen i Halvfjerdserne, da Sognet fik et statsansat Postbud, blev der indført daglig Postomdeling.

Efter nogle Aars Forløb kom Postvognen til at køre hver Dag. Den kørte fra Vejle om Natten og var i Brande ved Ottetiden om Morgen. Her blev der skiftet Heste, og efter et Ophold gik det videre til Herning. Hen mod Aften kom Vognen tilbage til Brande, afgik herfra Klokken 7 og naaede til Vejle ved Midnatstid.

I de første Aar efter at Postforbindelsen var aabnet, benyttede man en aaben Vogn til Postvogn, og den var da kun ledsaget af een Mand, nemlig Kusken. Senere fik man en lukket Postvogn, og nu blev Personalet udvidet med en Mand, en Postfører, der ekspederede Posten paa Rutens Brevsamlingssteder og solgte Billetter til de Passagerer, der lod sig befordre med Deligencen.

Det var dog ikke hver Dag, Postføreren havde Selskab i Vognen, der nok heller ikke var noget særligt behageligt Befordringsmiddel.

Vejen var »trøg«, saa Passagererne blev rystet godt igennem under Rejsen. Blev de søvnige og vilde have sig en Lur, stak de Armene ind i nogle Stropper, der hang ned fra Taget, og var saaledes sikrede mod at falde ned fra Sædet, men dog ikke mod at faa en lang eller rolig Søvn. Var man endelig trods Vognens Slingren slumret ind, varede det sjældent ret længe, før man forskrækket for op af sin »gode« Søvn, ved at Vognen med et voldsomt Bump passerede et af Vejens mange dybe Huller.

Om Sommeren kunde det sagtens gaa, men om Vinteren var det ingen Lysttur ved Nattetid at sidde i en kold Vogn fem Timer igennem. Naar de Rejsende kom til Vejsende, var de ofte saa stivfrosne og Benene saa følelsesløse af Kulde, at de kun ved Synet af dem var sikre paa, at de virkelig havde dem endnu.

Værst var det dog, naar Sneen laa højt over Vejene. Saa maatte Snekasterne ud, for Postvognen eller rettere sagt Postslæden skulde jo frem. Ofte maatte den under saadanne Forhold køre store Omveje ind over Markerne paa de Steder, hvor »Vejen var vist af«, og det kunde da ikke undgaas, at Posten kun naaede frem med store Forsinkelser.

Før Postføreren kom med Vognen, skulde Passagererne have Billet paa Brevsamlingsstederne, men det fortælles, at mange brugte en anden Trafik. Efter Aftale med Kusken gik de lidt udenfor Brevsamlingsstederne, og naar Vognen naaede dem, kom de op at køre mod at give Kusken en passende Drikkeskilling, efter som Rejsen var kort eller lang. Det blev saaledes en Bifortjeneste for Kusken og ikke for Postvæsenet.

FRA HOLMANS HERRED

AF J. J. RAVN

I lille Velling i Smidstrup Sogn var der indtil 1660 2 ret store Selvejrbøndergaarde med henimod 12 Tdr. Hartkorn hver 1688. De synes forhen at have været een Gaard, der 1561 ejedes af Herredsskriveren i Holmans Herred, Lauge Ravn. 1573 staar en Peder Ravn som Ejer af Gaarden, men i et Gæsteriregister staar i Stedet for ham Kirsten Rafns, der muligvis er Lauge Ravns Enke. 1616 har Gaarden 2 Beboere, Lauge Ravn og Niels Ravn, 1634 Niels Laugesen Ravn og Hans Nielsen Ravn. De har ogsaa Gaarden 1653; men 1663 staar Jens Pedersen, nu Henrik Nielsen og Niels Hansen Ravn, nu Jens Lauridsen (Risum) paa Nebbegaard som Ejere af de 2 Gaarde (Jordebogen). Paa den førstnævnte Gaard, hedder det, er 5 Huse paa Gaardens Grund og paa den sidstnævnte Gaards Grund er der 6 Huse, hvis Beboere gør hver en Dags Arbejde om Ugen. 1663 er der Skifte efter Niels Hansen Ravns Fader, som vistnok døde 1662. Efter hans og hans Hustrus Død klagede Niels Hansen Ravn paa Herredstinget over, at hans og hans Søkendes Fødegård er dem frataget. Han klager ogsaa over, at Proviantforvalter Nicolaj Behrenz (Bennig), der har faaet Gaarden, har hugget Træer i Skoven og anlagt Fiske-damme ved Gaarden. Niels Hansen Ravn blev Gaardmand i Pjedsted og Delefoged i Holmans Herred, han

døde 1711. Den anden af de 2 Gaarde havde Proviantforvalteren ogsaa en Tid i Eje, til han 1670 solgte den til Henrik Nielsen, som synes i nogle Aar forud at have haft den i Fæste.

Om denne Mand og hans Hustru Kirsten Lauritsdatter fortælles der ikke saa lidt i Holmans Herreds Tingbøger, og da Henrik Nielsen er Stamfader til en Slægt, der tog Navnet »Ammitsbøl« efter hans Hustrus Kirsten Lauritsdatters Fødeby i Ødsted Sogn, meddeler jeg følgende Uddrag af Tingbøgerne: Det fremgaar af disse, at hun er Datter af Gaardmand Laurits Poulsen i Ammitsbøl, og at 2 af hendes Brødre, Niels Lauritsen Ammitsbøl og »Jerlev Lauritsen«, var Herredsfogder i Jerlev Herred. Den første fra $17/8$ 1670 til $26/4$ 1678, da han dræbtes i Nærheden af Ødsted. Broderen, der da opholdt sig i Fredericia, blev hans Eftermand til 1680, da han afløstes af Bertel Jensen (se P. Eliassens Afhandling i Aarbogen fra 1916 Side 212—231). 1662 var Thomas Pedersen i Rugsted Herredsfoged.

Henrik Nielsen var vistnok fra Store Velling og Broder til Gaardmand og Sognefoged Anders Nielsen, der boede paa den Gaard, som nu kaldes »Grønhavegaard«. Han har sandsynligvis 1662 holdt Bryllup med Kirsten Lauritsdatter, 1663 omtales hun i Tingbogen, og hun anklages paa Herredstinget for, at hun paa sin Bryllupsdag gik som en Mø med udslagent Haar, skønt hun redte til Barsel. Henrik Nielsen fremviser saa et Brev fra Præsten i Smidstrup, Provst Niels Lauridsen Riber, der oplyser, at han i Aaret 1662 har døbt deres Barn med Navnet Niels. De idømmes dog en Bøde, som de skal betale inden 15 Dage. — Samme Aar fremkom Dorte Lauritsdatter af Velling paa Tinget og klagede over, at Henrik Nielsen for 8te Dage siden

slog hende i hendes Hus, saa hun faldt omkuld. Hun blev synet og havde da et blaat Sted paa sit Bryst efter det Slag, hun havde faaet af Henrik Nielsen. 1662 klager Herredsskriver Peder Jensen Ravn, der er en af Værgerne for Hans Nielsen Ravns og Hustrus 5 Børn, over, at Henrik Nielsen og Peder Pedersen i Velling har hugget Ege og Bøge i »Ulvsbæks Enemærke«, der hørte til deres salig Forældres fradøde Gaard (Ulvsbæk er en Bæk, som løber i Skellet mellem Lille Velling og Pjedsted Marker).

1665 den 13. Febr. begærer Niels Lauritsen i Ammitsbøl et Tingsvidne. Paa Tinget hjemlede med oprakte Fingre og Ed Christen Olufsen i Ammitsbøl og Thomas Jensen i Vesterby, at de i Dag 14 Dage gav Henrik Nielsen lovlig Varsel til hans Bopæl og talte med hans Hustru imod Dem at svare Niels Lauritsen her til Tinget, i ligemaade hans forskrevne Hustru Kirsten Lauritsdatter. Ogsaa bemeldte Niels Lauritsens Beskyldning til sin forskrevne Søster og Svoger som følger: At hans forskrevne Søster skal have beholdt hos sig efter den fjendtlige Ruin af deres salig Forældres Arv efter derom holden Registrering eller Deling med sine Søkende og Arvinger, og derom i Retten lagde en skriftlig Kundskab derom lydendes: »Kendes vi underskrevne, at vi den 23de September 1662 var overværendes i Stor Velling udi Hans Nielsen Klinkhammers Hus (han boede paa den østligste Gaard i St. Velling) og der samme tilsvaret haver Niels Lauritsen Ammitsbøl tilkendt hans Søster, som der da forsamlet var, at dennem der havde af deres salig Forældres Gods i Forvaring, som blev beholden efter Fjendens sidste Afgang fra Landet. Da svarede Niels Lauritsens Søster, Kirsten Lauritsdatter den unge, i Velling boendes, at hun til sig annammede, efter at

Fjenden heraf Landet var udvegne, efterskrevne Gods nemlig: 8 Par Sølvmallen (Hegter), 1 Par Karls eller Mandsklædninger, 1 Par klædfilmet Bukser med Sølvlidser, 1 lang, ny Drejelsdug, 1 Par Lærreds Lagener, 1 Par Blaargarns Lagener, 2 Par Haandklæder, 1 Hat med Silkeslør, 1 Kaalskaal, 1 Tinkasse, 1 Tinsmørbakke, 1 Tinpotte, 1 stor Messing Krøll, 1 stor Brygkedel, 1 Jærngryde, 1 Sølvbælte, koster 6 Rigsdaler, 1 Tdr. tør Rug, 4 Tdr. tør Byg, 1 Tdr. Malt, 2 nye Egekister med Laas og med Fod under, 1 Klædes Kaabe, noget lidt sleden, 1 Klædes Trøje, 1 sort Kvindfolkes Lue, 1 stort Spejl, 6 Tinfade, 8 Tintallerkener, 1 stort Messingfad, 4 Lysestager af Messing, 3 Dynner af Bolster, 3 Sengedækkener, 3 Hynder, 1 Par Puder, 1 Karlmands Klædes Trøje, 1 rød Undertrøje, 1 Sailskjørt, 1 Hestehammel med Sjællandsdræt over Ryggen, 1 ny Fyrrestol og 1 nyt Egeskrin med Laas for. — At det nævnte saaledes i vores Være er, det bekender vi med vores egne Hænder og Signeter her under trykt og skrevet. «

Navnene.

Det ses senere i Tingbogen, at Kirsten Lauritsdatter efter en Aftale i Hans Nielsen Klinkhammers Hus har lovet at betale 50 Slettedaler.

Hans Nielsen Klinkhammer blev 1668 gift med Gaardmand Nis Jepsens Datter Karen Nisdatter fra Vinding. Han har maaske da været Enkemand efter en Søster til Kirsten Lauritsdatter. Hans Fader, Niels Hansen Klinkhammer, var 1634 og 1653 Fæster af den Gaard, han 1663 havde i Fæste af Kronen.

Paa en Selvejergaard i Lille Velling Nr. 8 gl. Matr. havde Henrik Nielsen en Nabo ved Navn Augustinus Ernst Grosmann, som han ofte laa i Strid med. 1670 den 6te August, hedder det i Tingbogen, kom Grosmann i Forening med Sognefoged Anders Nielsen og

Niels Buch i Velling samt Skovrider Morten Hejring af Rønshauge til Henrik Niensens Gaard for at hente nogle Køer og Svin, som Henrik Nielsen havde indtaget, og Grosmann begærede venligen mod Pant og Penge at faa sine Kreaturer, men han fik dem ikke; thi Kirsten Lauritsdatter overfaldt ham, hedder det, med ærerørige Ord, og hun vilde have slaaet ham, hvis han ikke var bleven befriet af Sognefogden. Samme Dag sendte Grosmann sit Barn ind til Kirsten Lauritsdatter efter Køerne. Hans Klinkhammers Karl var da i Følge med Drengen, og da denne bad Kirsten om at faa Køerne, gav hun ham nogle Slag under Øret, saa han faldt omkuld, og hvis Karlen ikke havde været tilstede og havde befriet Drengen, var han bleven slagen fordærvet. Henrik Nielsen erklærede paa Tinget, at Klagen var Løgn, til den blev lovlig bevist.

Samme Aar den 5te September klager Grosmann paa Herredstinget over, at Kirsten Lauritsdatter den 3die Juli sidst forleden, da han var i Smidstrup Kirke, og han og Marie von Alten kom ned fra Daaben med et lille Barn og vilde gaa ind i sin Kirkestol, som Pro-viantforvalteren Nicolaj Behrentz (Bennig) stedse havde givet ham Lov at staa i, blev han voldelig og bluelig overfalden af Kirsten Lauritsdatter med mange ærerørige Ukvemsord, og hun stødte ham til Stolen, saa han fik et blaat Stød paa sin højre Arm.

I »Kronens Skøder« ses, at Marie von Alten 1665 d. ¹⁰/₁₀ fik Skøde paa en Gaard i Hvilshøjbjerg.¹⁾ Det ses, at Grosmann 1688 foruden Gaarden i Lille Velling ogsaa havde »Dreckgaarden« i Andkær og Brøndsted Mølle.

Henrik Nielsen og Kirsten Lauritsdatter blev, synes det, velstaaende Folk. 1670 købte han, som nævnt,

¹⁾ Den østlige Del af Andkær kaldtes forhen »Hvilshøjbjerg« og bestod af 6 Gaarde og 2 Bol.

Gaarden i Lille Velling, han havde sandsynligvis i nogle Aar haft den i Fæste. Omkring 1690—95 blev han tillige Ejer af Grosmanns Gaard. Han havde bl. a. 3 Sønner, Niels, Jørgen og Hans, der blev Gaardmænd i Lille Velling. Niels havde en mindre Gaard i Byen, Hans Henriksen, Ammitsbøl, fik 1707 den Gaard, Faderen blev Ejer af 1670, og han havde den til 1747, da han solgte den til Hofjægermester, Overførster P. Backmann, der atter forenede de 2 gamle Selvejerbøndergaarde (Hans Nielsen Ravns Gaard havde dog en Tid været delt i 2), og »Vellinggaard« fremstod. Den havde da godt 25 Tdr. Hartkorn.

Grosmanns Gaard fik Henrik Niensens Søn, Jørgen Henriksen Ammitsbøl 1703 tilskødet af sin Fader; en Søn af ham, Henrik Jørgensen, der døde 1761 efterladende sig en Enke og 5 smaa Børn, overtog Gaarden 1744. Enken indgik 1761 i et nyt Ægteskab med Jens Mikkelsen. Dennes Søn Henrik Jensen fik Gaarden efter ham. En Søn af Henrik Jensen, Jens Henriksen, blev 1838 Ejer af »Skovgaard« i Starup ved at ægte en af Holger Buhls Døtre.

Laurits Henriksen Ammitsbøl, der 1696 til sin Død 1719 var Byfoged i Fredericia, var sandsynligvis ogsaa en Søn af Henrik Nielsen og Kirsten Lauritsdatter, der var maaske flere Børn.

For nogle Aar siden skrev en Mand, der boede i Sverrig, flere Gange til mig. Om jeg husker ret, var han Læge og hed »Ammitsbøl«. Han ønskede Oplysninger om Henrik Nielsen i Lille Velling, der var hans Stamfader, og hans Efterkommere i Velling. Jeg sendte ham saa de Oplysninger, jeg da havde om dem. Han sendte mig saa en Stamtavle over Slægten. Denne Stamtavle kan jeg nu ikke finde, men om jeg husker ret, havde Henrik Nielsen og Kirsten Lauritsdatter en Del Efter-

kommere i Sverrig, og det har de formentlig ogsaa her i Landet.

Stammoderen Kirsten Lauritsdatter synes jo, efter mine Uddrag af Holmans Herreds Tingbøger, at have været en ret stridbar Kone.

En Tid mente man, at »Vellinggaard« var den samme Gaard som den adelige Sædegaard i Velling, Kong Frederik II den 15. Juli 1575 ved Mageskifte fik af Christen Henriksen Vind; men dette er jo, som jeg har omtalt i min Bog om »Sognene i Holmans og Elbo Herreder«, ikke Tilfældet. Denne Gaard laa vestlig i Store Velling. Den fik nogle Aar efter Mageskiftet 2 Beboere og blev 1688 delt i 2 Gaarde: Nr. 10 og Nr. 15, gl. Matr., som da tilsammen havde 12 Tdr. 1 Skp. 3 Fdkr. 1 Alb. Hartkorn og 2 Skpr. 3 Fdkr. 1 Alb. Skovskyld. I Jordebøgerne før 1688 staar ogsaa, at det var denne Gaard, som Christen Henriksen Vind havde solgt til Kronen. »Stokballegaard« er nu den største af de Parceller, hvori Gaarden er delt. Man ser af foranstaaende, at den største Gaard i Lille Velling, Hans Nielsen Ravens, efter Svenskekrigen 1657—60 fra at være en gl. Selvejergaard blev Fæstegaard. Dette var ogsaa Tilfældet med andre af Egnens gl. Selvejerbøndergaarde, bl. a. »Bundgaard« i Smidstrup. Et Par andre blev delte, saa Halvdelen af dem blev ved at være Selveje, den anden Del Fæste. Dette var Tilfældet med Mads Jørgensen Ravens Gaard i St. Velling og Herredsskriver Jens Pedersen Rafns Gaard i Skærup.

VEJFREDNING I TINNET, Ø. NYKIRKE SOGN

AF WILLIAM BERTHELSEN

I mange Aar har der i Vejle Amt været Ønsker fremme om at faa fredet et Stykke af den gamle Oldtidsvej, som under forskellige Navne gaar midt ned gennem Jylland fra Viborg til Slesvig. Her i Amtet kaldes den »gammel Viborgvej«, Studevejen eller Kongevejen, medens den i Sønderjylland mest gaar under Navnet Oksevejen.

Det gjaldt om til Fredning ikke blot at finde en Strækning af Vejen, som endnu laa urørt af moderne Vejteknik, men Omgivelserne skulde ogsaa helst svare til Vejens Ælde. Mellem Springbjerg og Riberhule i Randbøl Sogn var disse Betingelser til Stede for ca. 10—12 Aar siden; dog blev Øjeblikket forpasset, og Grusgravning i stor Stil ødelagde baade Vejen og Landskabet.

Et andet Sted i samme Sogn fandtes ogsaa et Stykke, hvor Kongevejen endnu havde bevaret det gamle Præg, nemlig mellem Kolonigaarden Mariesnaade og den tidligere Hedekro Ølgaard, ikke langt fra St. Rygbjerg Runesten. Men en skønne Dag var de dybe Hjulspor fyldt op med Skærver og den besværlige Hedevej snart forvandlet til en fin Sognevej.

Imidlertid havde Rasmus Mortensen i nogen Tid syslet med Tanken om at redde et Stykke af Studevejen, som den kaldes dér, i Ø. Nykirke Sogn, og efter at Hugo Matthiessens fortræffelige Bog »Hærvejen« var udkommen, tog Overvejelserne fornyet Fart. R. M. havde udset sig det Sted lige i Jyllands Hjerte, hvor

den gamle Vej søger at klare det store Vandskel mellem Gudenaæens og Skjernaæens Udspring, og paa et Møde mellem Repræsentanter for Nationalmuseet, Vejle Amts historiske Samfund, Danmarks Naturfredningsforening og Stedets Ejer, Gaardejer Steffensen, »Damgaard«, Ø. Nykirke, blev man hurtigt enige om Betingelserne for Fredningen og dens Udstrækning — takket være Gdr. Steffensens store Imødekommenhed og Interesse.

Fredningen, som er tinglyst af Fredningsnævnet for Vejle Amt, omfatter Vejen mellem Amtsskellet og det ca. 300 Meter sydligere beliggende Egekrat og endvidere, hvad der er overordentlig betydningsfuldt, ca. 3 Tdr. Land Øst og Vest for Vejstykket. I Løbet af et Par Aar vil de paa begge Sider af Vejen plantede Naaletræer blive fjernede, og herfor yder Historisk Samfund Ejeren et beskedent Vederlag. Denne forpligter sig til ikke at forstyrre Udsigten over Dalen mod Øst ved at plante Læbælter eller lignende. Der har nemlig Gudenaæ og Skjernaæ deres Udspring, og et Mosedrag med spredte Smaabuske virker særdeles malerisk. To Gravhøje ligger midt i det fredede Landskab, omgivne af gamle Hjulspor, og herfra slider Vejen sig møjsommeligt hen imod »Margrethediget« og videre sydpaa. — Se Rasmus Mortensen: Landeveje i Vejle Amt, V. A. Aarb. 1933.

Den middelalderlige Benævnelse »Hærvej« er paa sin Plads her. Ikke blot de mange Stude har trængtes for at komme over Vadestedet, hvor der nu er en svær Stenkiste under Vejen. Der er ogsaa kommen mange Krigsfolk, og Gny af Vaaben har lydt fra det nære Margrethedige. Nu ligger Vejen øde hen, som et tavst Minde om en primitiv Fortid midt i et storladent jysk Landskab.

FRA RINGIVE SOGN AF PETER HEDEGAARD (OVERMARK)

Hans Mønster.

I mit Barndomshjem paa Gaarden »Overmark« havde vi ikke saa sjældent Besøg af den Tids talrige Originaler. Min Far var en godmodig Mand, de blev altid venligt modtaget; kom de til Spisetid, kom de til Bordet med og fik et Maaltid Mad; ellers vankede der skaaren Mad og Øl og Dram, højst to; Far sørgede altid for, der blev holdt Maade med den Slags.

En af dem, jeg husker bedst, var en aldrende Mand ved Navn Hans Mønster, æ *Mønster* som han kaldtes. Det var en høj, rank, sværthbygget Mand med et rødmosset, fyldigt Ansigt, indrammet af et graat Fuldsæg, og et Par venlige Øjne under de buskede Bryn. Han var meget hengiven til Skraatobak, Saucen sivede stadig mellem de sorte Tandstumper ud i Skægget, som han flittigt tørrede med en forfærdelig snavset Lommeklud. Paa Hovedet havde han baade Sommer og Vinter en højpullet, fedtet Kasket af noget tykt uldent Stof af ubestemmelig Farve, den var ganske sikkert uopslidelig; jeg mindes ikke, jeg har set ham med anden Hovedbedækning.

Klæderne var altid saa nogenlunde; hans Bekendtskab med Prangerne skaffede ham noget af deres aflagte Tøj. Paa Fødderne havde han fladbundede Basar-

træsko, skoet med Læderstrimler; han kunde slet ikke gaa i Støvler paa Grund af nogle slemme Ligtorne. I Haanden havde han en svær Egestok med Læderrem i, som han støttede sig tungt ved. Han havde i sine unge Dage været Driver og Hestetrækker, og de lange Ture til Hest og til Fods op til de holstenske Markeder havde gjort ham saa forfærdelig stivbenet, at han næsten ikke kunde komme i Gang, naar han havde siddet en Tid. Han stod da længe og rokkede og løftede saa smaat paa Benene, før han kunde komme i Gang; men naar han saa kom i Skub, var han meget udholdende og kunde gaa flere Mil om Dagen.

Det var altid en Begivenhed, naar æ Mønster kom til Syne ude paa Vejen; jeg var ikke sen om at løbe ham i Møde; naar han fik Øje paa mig, gik der altid et venligt Smil over det store skæggede Ansigt. Der var jo noget at se, han havde altid Hunde med, stundom 2—3 Stykker, som han stadig handlede med; det var ingenlunde Racehunde, men alle mulige Bastarder af Hunderacen, nogle som var tjenlige til at kaste i Mergelgraven, fik æ Mønster for en 25 eller 50 Øre; var der nogle, han ikke kunde handle bort, slagtede han dem og kogte Fedtet af; det kunde anvendes til flere Ting og kunde lettere afsættes. Han var meget god mod sine Hunde, og de fulgte ham trofast paa hans Vandringer.

Naar han kom ind til Bordet og fik den sædvanlige Bid Brød og Dram, sad Hundene ved Siden af, og de fik altid en lille Bid hver, men Drammene tog han for sin egen Part; aldrig har jeg set nogen, der kunde drikke en Dram som ham, han sugede Glasset saa længe og vedholdende, at der bogstavelig talt ikke var en vaad Plet tilbage i Glasset. Det kunde ogsaa ske, at han havde nogle faa Bolsjer i et Stykke snavset

Papir, hvoraf jeg fik Lov at tage en; det var en sjælden Vare den Gang, da vankede der ikke Bismarcksklumper hver Dag til Børnene.

Æ Mønster kunde være til Hjælp i flere Tilfælde; han var noget af en Dyr læge; særlig Heste var han meget klog paa. Det Middel, han anvendte mest, var Aareladning. Redskaber til dette Brug førte han altid med sig indsvøbt i en gammel Sæk, som han havde bundet over Skulderen med et Stykke Reb. Overfor menneskelige Svagheder var han heller ikke raadvild. En Gang, Far havde faaet et slemt Hold over Lænden, kom han med en Krukke, der indeholdt en underlig hvid Masse; det var Hundefedt, forklarede han, og det var meget virksomt til Indgnidning. Hvorledes Resultatet blev, husker jeg ikke, det var vistnok ret uskadeligt.

En af de store aarligt tilbagevendende Begivenheder, hvor æ Mønster spillede Hovedrollen, var, naar Køerne skulde aarelades. Det var hvert Foraar, før Køerne skulde paa Græs, saa skulde de tappes for en artig Portion Blod; det var i Vinterens Løb bleven urent efter Folks Mening dengang. Jeg overværede Begivenheden ved at se ud gennem Vinduet i Dagligstuen; her var æ Mønster ved at pakke sine Redskaber ud; der var først Aareladekniven i blankt Messinghylster, det var meget fint, saa en Snor med en Ring i den ene Ende, og en kort Træknippel, indlagt med Bly; med de Sager i Haanden begav han sig ud i Gaarden. Her stod Far og Karlen med en af Køerne med forsvarligt stærkt Reb paa. Men mange af de gamle Køer kendte Mønsteren fra forrige Aar og blev grebne af panisk Skræk og skabte sig helt vilde; jeg nærrede et lønligt Haab, om de ikke kunde løbe bort fra det hele, men Mønsteren gik dem nærmere ind paa Livet, og naar han med sine

ualmindelig stærke Arme fik sig klamret fast til Dyrets Hals, vidste jeg, at alt Haab var ude, og jeg dukkede mig ned under Vinduet, indtil jeg hørte det dumpe Skrald fra Mønsterens Kølle, og naar jeg atter saa ud, stod Dyret ganske rolig og virrede svagt med Hovedet, medens det røde Blod sprang ud fra den aabnede Hals-aare i en stor Bue.

Ja, saadan var han paa Farten fra Gaard til Gaard paa Vej til de store vestjyske Markeder, fulgt af sine tro Ledsagere, de gamle Hunde, en ved Haanden i en Snor og et Par Stykker, der luntede af bagefter. Noget egentligt Ærinde havde han vist ikke; det var vel Minderne, der drog ham, fra den Tid han som Trækker var aktiv Deltager i Markedslivet, og hans Bekendtskab med Prangerne og det øvrige Markedspublikum skaffede ham vel nok Part i ikke saa faa Lidkøb. I mit Hjem kom han gerne mod Aften og blev om Natten. Vi havde en gammel Slæde med Kasse paa, den stod nede ved Bagerovnen; i den var der Sengetøj, og der laa han lunt og godt. Jeg husker en Aften, han skulde i Seng, at han sagde med et lunt Smil: »No vil a lig hen o ha en Sletur«. Om Aftenen sad han og fortalte op løst og fast fra sit omflakkende Liv, eller ogsaa spillede vi Kort; det var altid et Spil, der kaldtes »Hunner o jen«, det var han meget øvet i.

En Gang skrev han sit Navn med Kridt paa Langbordet med sære halvt gotiske Bogstaver: Hans Mønster Bukvalts Mortensen, Drantum; det lyder lidt fremmed. Hvor stammede han fra? Navnet maa vel findes i en eller anden gulnet Kirkebog. Men en Dag han kom, var han træt og udmattet, da blev han hos os i flere Dage for at faa udhvilet. En af de Dage var jeg og min gamle Ven alene; inde i Dagligstuen sad jeg og bladede i en gammel Almanak; da bad han mig læse for ham Nav-

nene paa de holstenske Markeder; han var nu kommen til at se gammel og affældig ud, men efterhaanden som vi arbejdede os frem gennem den lange Række for ham saa kendte Navne, blev han kendelig oplivet, han nikkede stadig bekræftende: »Jov dæe haar a vaen.« Tankerne gik nok tilbage til den Tid, da han som ung og stærk var med i Midtpunktet af det glade Markedsliv. Men Kræfterne vilde ikke vende tilbage. Alderen og det omflakkende Liv gjorde sin Ret gældende, og en Dag spændte Far Hestene for Vognen, hvor vi med megen Besvær fik ham bragt til Sæde, og de kørte bort, jeg tror nok, det var til Brande; det var sidste Gang jeg saa »æ Mønster«, en mærkelig Livsskæbne; jeg mindes ham altid med Glæde.

Pjaltekræmmeren Jens Nielsen

var en kæmpehøj, knoklet Skikkelse med kulsort Fuldskæg, et Par røde, rindende Øjne og en rød Næse. Han gik omkring og købte Pjalter, som han stoppede i en stor Sæk, han bar paa Skulderen; saadan særlig udpræget Forretningsmand var han ikke; sjælden havde han Bismer med, nej han tog blot Kludene i sin vældige Haand og løftede paa dem, saa var han straks klar over, hvad de var værd. Det var altid Byttehandel, der kom i Stand; han havde med sig i en lille Sæk en aflang Trækasse, omvunden med et Par Baand af hvide Bændler; naar han viklede dem op, skiltes den ad i to Dele, som hver kunde aabnes med Skydelaag. Jeg var halvvejs bange for ham, for han saa saa truende ud (han var vist ellers Godheden selv), men jeg skulde hen og kigge i den Kasse; den rummede for mig Alverdens Herlighed. Der var Griffel med fint Papir paa og Penalhuse, malet med stærke Farver; det var til Børnene. Til Kvindfolkene var der mange Sager: Sy- og Stoppenaale,

Knappenaale, Syringe, Stylter med blanke Hoveder til at sammenholde de store Sjaler med, Redekamme af Horn, Sytraad, Bændler, saa en Ombytten kom let i Stand til stor Tilfredshed for begge Parter.

Han var en af Veteranerne fra 48; naar han kom til Sæde paa Bænken ved den sædvanlige Bid Brød og Dram, fortalte han gerne fra Krigen, hvor han havde taget mangan haard Dyst med Slesvig-Holstenerne. En Dag havde de været noget paatrængende, og han og nogle Kammerater var gaaet i Dækning ved et Dige, og Tyskerne ved et andet, og her laa de saa og sendte hinanden blaa Bønner. Under et lille Ophold »vil a lig kig op over æ Dig, men saa kam de lig mæ de sam en Ku'l o tov en Styk a den jen a mi Ører«; han viste, at der manglede en Stump. »Men si'n den Dav haad a da en Fandens Respekt fo dem Diger.«

En Gang skulde der bringes en Melding hen til en anden Afdeling. Kaptajnen spurgte, om der var nogen, der vilde gaa frivillig. Der blev en noget trykkende Stillehed. »Saa troj a fram, hva jen skuld de astej, a fæk saa Orderen, o a drav astej. De gik osse godt en Ti, men saa skul' a ud over en oven Mark, o da fæk e Tyskere Kik o mæ, og di begyndt o dæng mæ te mæ dje Ku'ler, men de va en Held, te a va saa laant fra dem, faa dje Ku'ler va hel udgaven, de trillet ni ad mi Tøj, uden a ku mærk de minst Smul, de jenest, a va rej for, va te dæ lig jen sku ha ramt en Yw, men a slap helskindet fraa den Tur.«

Det kunde ogsaa ske, han sang med sin underlige haarde Røst, det lød som Trompetstød, de gamle Soldatersange fra Krigen: »Mens Kuglen fløj paa Gaden, sad vi i Ro og drak«.

Ja en Kæmpe var han og vistnok meget haardfør. Han havde en Gang gennemgaaet en haard Sygdom.

»De va e Kold«, det var noget af det værste, han havde været ude for; men nu var han heldigvis bleven klar over, hvordan han skulde forholde sig over for slige ondsindede Anslag, der gik ud over hans personlige Velvære. Naar han kunde mærke, at den slemme Sot var i Anmarch, saa tog han to tunge Sække Pjalter paa Nakken og marcherede af Sted hen ad Vejen, saa hurtigt han kunde, saa Sveden rigtig drev ned ad ham. Paa den Maade fik han den fremrykkende Sygdom grundigt slaaet tilbage.

Han var ogsaa i Besiddelse af noget af det jyske Lune. En Gang kom han i Handel med en Kone om en Redekam; hun beklagede sig over, at den var alt for aaben i Tænderne; det mente Jens Nielsen ikke var nogen synderlig Fejl, og han affærdigede hende med: »Dø ka sku læ dem go, te di blyer stue nok.« Den Nat, hans Kone døde, laa han selv og var plaget af svær Værk og Pine, og han sagde: »Kun a lig ha kommen op o faat hen given en Skefuld Honne, kun a nok ha red-det hen', men de va mæ umulig, og væk va sku Perlen.«

VÆRNETRÆER I DE OTTE SOGNE

AF JENS A. PETERSEN, SJØLUND

Den primitive Kultur og Naturdyrkelse, som endnu udfolder sig iblandt Naturfolkene Jorden over, træffes ogsaa i rigeligt Maal hos os ned til vore Dage.

Vi møder dette hedenske Levn i Ærefrygten for Træer, Kilder, Sten o. s. v. En særlig Art af Træer i denne Forbindelse er Tabutræerne, Træer, til hvilke der knytter sig Overleveringer om, at saafremt de fældes, vil Gaarden, Huset, Kirken eller anden Bygning brænde, eller andre Ulykker indtræffe.

De egentlige Ulykkestræer synes nogenlunde jævnt fordelt over hele Landet, hvorimod Brandtræerne er et mere sydjysk Fænomen.¹⁾ At Antallet af Brand- og Ulykkestræer er meget, meget større, end man egentlig aner, opdager man snart, naar man systematisk gennemgaar en Egn. Man har fra enkelte Egne gode Eksempler paa, hvor mange »Ildebrandssagn«, der ved grundige Indsamlinger i vor Tid kan fremdrages.

Før de forskellige Tabutræer i de otte Sogne, som det er Opgaven her at beskæftige os med, nærmere skal omtales, skal der kort gøres Rede for selve Brandtræetroen. Troen paa, at man kunde hensætte en Brand i

¹⁾ Thomas B. Bang i »Danske Studier« 1915 Side 110.

et Træ, stammer sikkert fra den Tid, da man saa »Forbrande«.

Naar man saa en saadan Forbrand, kunde Bygnin- gens Brand afværges ved, at man hensatte Ilden i et Træ, og der blev Branden saa siddende, indtil Træet blev fældet, thi saa var Branden atter løs. At Tandpine, andre Sygdomme, Ulykker og Brand, kan fastsættes i et Træs Stamme, er en Tro, der hører med til den meget primitive, men yderst almindelige Magi ved umiddelbar Kraftoverførelse. Træet beholder kun Kraften i sig, saa længe det staar.

I Sønderjylland, hvorfra vi har de fyldigste Oplysninger, bruges Udtrykket: »dawsætte«, naar Talen er om Ilds Fastsættelse i Træer. Hvis en havde set et Hus i Forbrand og havde sagt dette til Husets Ejer, skulde Ejeren skynde sig at svare: »Nej det var ikke mit, men dit«, eller han kunde nævne et andet Hus.²⁾

Mere almindeligt var det sikkert, at den, der saa en Forbrand, jævnt og ligefremt sagde som Manden, der saa »Straarup« brænde: »Gid Gaarden ikke maa brænde, før Træerne i Tinghøj bliver fældede.«

I Skanderup Sogn har en systematisk Undersøgelse vist, at der i dette Sogn alene var 5 Brandtræer,³⁾ og en lignende Undersøgelse paa Als har givet talrige lignende Oplysninger,⁴⁾ medens de otte Sogne kun er nævnt med to Brandtræer.⁵⁾ Det maa selvfølgelig forekomme en mærkeligt, saa meget mere, som Befolkningen i de otte Sogne til op imod vore Dage har været stærkt hjemstavnsbundne med dybe Rødder i gamle Overleveringer fra Fædrene, og da Egnene har en

²⁾ Karl Müllenhoff: »Sagen, Märchen und Lieder der Schleswig, Holstein und Lauenburg« 1845 Pag. 570.

³⁾ August F. Schmidt: »Skanderup Sogn« I.

⁴⁾ Henrik Ussing: »Det gamle Als«.

⁵⁾ »Danske Studier« 1928 Side 60.

Mængde store Træer ved Gaardene, noget, der erfaringsmæssigt alle andre Steder har draget Folketroen og været Genstand for vore Fædres primitive Naturdyrkelse.

I de senere Aar har jeg søgt at samle Oplysninger om Vænetræer i de otte Sogne, og selv om jeg er klar over, at der findes mange flere, end jeg her er i Stand til at give Oplysninger om, er det dog et Fingerpeg i Retning af, at der endnu kan indsamles meget interessant Folkemindestof i de otte Sogne.

1) Asketræ i Hejls Sogn paa Hjørnet af Vejen mellem Knud Andersens og Peter Juhls Gaarde i Hejls. Træet maa ikke fældes, for saa brænder Knud Andersens Gaard. Træet er ca. 50 Aar gammelt, saa det er nok en ældre Tradition, der er overført paa det.⁶⁾

2) Træ i Præstegaardshaven i Hejls Sogn. Det store, mægtige Træ, der tidligere stod inde i Haven, staar nu næsten ude paa Fortovet, siden Kommunevejen fra Sjølund til Hejlsminde i Aarene 1931—32 blev udvidet. I dette Træ hensatte efter Sagnet Pastor Bendix Cramer (Præst i Vejstrup og Hejls fra 1738 til 1753) Forbranden, da han en Nat vendte hjem fra et Præstemøde i Haderslev og saa Hejls Præstegaard brænde.

3) Træerne paa Tinghøj i Dalby Sogn. Der staar i det gamle Gravkammer flere gamle Træer, til hvilke der knytter sig det Sagn, at naar de fældes, brænder »Straarup«.

4) Den gamle Thuja, der staar i Haven ved Chr. Kroghs, nu A. Arendtsens Gaard ved Grønninghoved Strand i Vejstrup Sogn. Den gamle Thuja, der sikkert er en af Egnens største og ældste, har dog nok arvet Traditionen fra et andet Træ.

5) Træ bag ved »Sjølundgaard« midt paa Marken,

⁶⁾ Dansk Folkemindesamling 1906/31 d 2394.

Vejstrup Sogn. Den Dag dette Træ fældes, vil Gaarden brænde eller Slægten Ravn forsvinde. Der er i dette Tilfælde to gamle Sagn, hvoraf det ene siger, at Gaarden vil brænde, det andet siger derimod, at den sidste af Slægten Ravn, der har ejet Gaarden gennem flere Generationer, da vil dø.

6) Overfor Rasmus Ravns Gaard »Ravnsminde« i Vejstruprød i Vejstrup Sogn ved den Mark, hvor den rigtige gamle Ravnske Slægtsgaard laa, staar et af Sognets største Træer. Da R. Mejlborg i 1888 foretog sine Undersøgelser til sit Festskrift i Anledning af Hundredaaret for Stavnsbaandets Løsning, stod den mægtige aarhundredgamle Eg lige nord for den oprindelige gamle Gaards »Stordørns« (Dagligstue). Gaarden, der var af Bindingsværk med Bullader, ejedes af Jørgen Truelsen Ravn, Proprietær Rasmus Ravns Fader. Sagnet siger, at den Dag dette Træ fældes eller paa anden Maade gaar tilgrunde, da vil ogsaa »Ravnsminde« gaa til Grunde. Sagnet har vel oprindeligt sigtet til den gamle Gaard, men er fulgt med over til den nye. Da nogle store Grene i 1908—9 revnede paa Træet, og to Lader til Gaarden brændte kort efter, styrkede det selvfølgelig Troen, og Træet er nu afstivet med Tværstænger og Jernbaand i Kronen for ikke yderligere at revne.

7) Ved Jeppe Jensens Gaard, »Olufskjær« i Vejstrup Sogn, mellem Sjølund By og Stangmoseled, staar der et stort gammelt Træ paa selve Gaardspladsen. Heri er Gaardens Skæbne hensat.

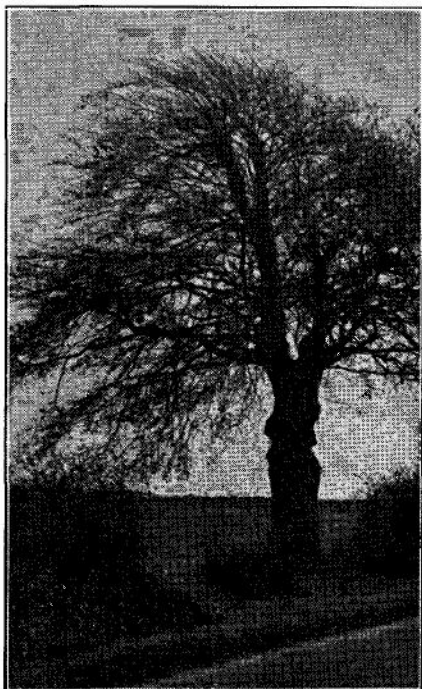
8) Ved Jørgen Graus Gaard i Vejstrup Skov i Vejstrup Sogn staar der et lignende stort Værnetræ.

9) Ved Østgavlen af »Lyksgaard« i Sjølund staar der et stort Træ, hvori Gaardens Skæbne er hensat.

10) Udenfor »Dalhavegaard« i Aastorp, Taps Sogn, staar et gammelt Træ, hvori en Mand en Sommernat

satte Gaardens Brand, da han ved Forbrand saa, at det vilde ske.

11) Bøgetræ i Vonsild Sogn, et stort gammelt Træ ved Landevejen i Hegnet lidt syd for Indkørselen til Vonsildgaard, men paa den modsatte Side af Vejen. Den Dag, dette Træ fældes, brænder »Vonsildgaard«, hvortil Træet hører.⁷⁾

Værnetræ (Brandtræ) for Vonsildgaard.
Træet staar i Vejhegnet lidt syd for Indkørslen
til Gaarden.

P. A. Pedersen fot.

⁷⁾ Dansk Folkemindesamling 1906/31 d 2395.

HANS KAU

AF RASMUS MØRTENSEN

Den 7. November d. A. døde i København tidligere Sognepræst til Gadbjerg—Lindeballe, Forfatteren Hans Nissen Kau. Hans Kau var Medstifter af Vejle Amts historiske Samfund, blev ved det stiftende Møde paa Fredericia Raadhus 23. September 1905 indvalgt i Samfundets Bestyrelse og udførte som Formand for Foretagsudvalget gennem de følgende Aar rundt om i Sognene et grundlæggende Arbejde for Historisk Samfunds Trivsel. 1911—20 Medlem af Redaktionen.

Allerede 1906 paabegyndte Pastor Kau den Række skriftlige Arbejder i V. A. Aa., der længe — ved Siden af P. Eliassens og andres Artikler — udgjorde Aarbøgernes bærende Stof.

To Afhandlinger fremkom 1906: »Slavekrigen i Gadbjerg og Lindeballe Sogne«; »Gadbjerg Sogns ældste Kirke«. Snart fulgte flere efter. 1908: »Jørgen Birke-

bæk. Et Bidrag til de kloge Mænds Saga«; »Slavekrigen i Givskud«. 1910: »En gammel Kirkeruin«; 1911: »Hovedgaarden Refstrup i Gadbjerg Sogn«; 1912: »Om Kolonien Frederikshaab i Randbøl Sogn«; 1913: »Ann' Trøglborg, den kloge Kone i Ringive«; 1914: »Jens Kudsk i Smidstrup. Af en klog Mands Saga«; 1915: »Maren Bjørn, en Seerske og en Sand-sigerske«; 1917: »Hovedgaarden Hastrup«; 1918: »Søren Sillestho'ed. Af en klog Mands Saga«; 1927: »Margrethediget i Ø. Nykirke Sogn«; »I. C. Schouboes Indberetning om Ringive, Gadbjerg og Lindeballe Sogne«; 1928: »Bidrag til Ringive, Gadbjerg og Lindeballe Sognes Præstehistorie«; 1928: »Tillæg til samme«.

Et Studium af disse mange Artikler, der alle er særdeles grundige, ofte meget morsomme, helt igennem fortrinlige, vil oprulle for os væsentlige Sider ved svundne Tiders Kulturhistorie, vise, hvor dybt Forfatteren har slaaet Rod i den Egn, han virkede i, genspejle hans rige Menneskelighed og tydeliggøre den Betydning, han har haft for Vejle Amts historiske Samfund.

Kau var Sønderjyde, stammede fra en Gaardmandsslægt i Brendstrup, Rødning Sogn, hvor han fødtes 31. Juli 1861. Han blev Student fra Birkerød 1882, cand. theol. 1889. En Tid var han Lærer ved Birkerød Latin- og Realskole, 1889 Sognepræst i Harboøre, 1891 i Gadbjerg-Lindeballe, herfra tog han Afsked 1922 og flyttede til København. Gennem mange Aar var Pastor Kau Formand for Vejle Amts Plejehjemsforening og for Optagelseshjemmet »Drejens« ved Kolding Fjord.

Det sønderjydske Spørgsmaal laa ham stærkt paa Sinde, en lang Serie historiske Skrifter vidner herom, saaledes bl. a.: »Jens Peter Junggreen«, »M. Mørk Hansen«, »Fra Kampen mellem Dansk og Tysk«, »Hans Svejstrup«, »Peder Skau«, »Cornelius Appel«, »Nicolaj

Peter Ahlmann«, »Henriette Gabe«. Af andre Bøger, den flittige Forsker fik udsendt, kan nævnes »Henrick Gerner« og »Chr. Balling«.

Utrættelig skildrede han os Aandslivets Kaar i det omstridte Land og bidrog dermed til Danskhedens Bevarelse i Grænseegnene. Det blev for Hans Kau en vidunderlig Oplevelse, da han ved Genforeningen — efter Rødding Menigheds Ønske — kom til at prædike i sit Fødesogns Kirke. Han havde fortjent denne Oplevelse; ud over almindeligt Maal havde han arbejdet, han havde bedt og biet.

Da Pastor Kau forlod vor Egn, saa han hen imod en rolig og fredfyldt Virketid i København; her kom han jo Bibliotekerne og Arkiverne paa nært Hold, og adskilligt skulde endnu udrettes. Men de legemlige Kræfter slog ikke til, Synet svigtede, vor gamle Præst var slidt op. Med Taalmod og Fromhed bar han sin Byrde, tog hver Dag som en Gave.

Et beskedent Hjørne af Gadbjerg Kirkegaard rummer hans Grav.

Om H. N. Kau kan det i Sandhed siges: han var en god dansk Mand.

LITTERATUR OM VEJLE AMT

AF AAGE BRÆDSTED

Det er Aarbogens Hensigt under denne Rubrik at gøre opmærksom paa den udkommende Litteratur om Vejle Amt. Vejvisere, Byraads- og Amtsforhandlinger, Regnskaber, Beretninger, Skoleprogrammer, Turistpjecer o. l. medtages ikke. Det samme gælder Artikler i Vejle Amts Aarbøger og i Amtets Dagblade.

Der vil ikke her blive Tale om større Anmeldelser. Naar en saadan er paakrævet, vil det ske andet Steds i Aarbogen.

Det drejer sig ofte om Litteratur, der ikke altid er let at faa fat i, f. Eks. Fest- og Jubilæumsskrifter, Tidsskrifts- og Avisartikler. Der vil blive gjort et Forsøg paa at drage disse Ting frem, og derved gøre dem bekendt for interesserede Læsere og Lokalhistorikere.

Selvfølgelig er disse rent lokalhistoriske Bidrag af ret forskellig Værdi, men givet er det, at de alle uden Undtagelse har Betydning for Studiet af Vejle Amts Historie, og de er alle uundværlige Smaadele af det store Omraade, der hedder Litteraturen om Vejle Amt.

Man vil fra Aarbogens Side sætte stor Pris paa, at Medlemmerne aktivt tager Del i Arbejdet paa at gøre denne nye Rubrik saa fuldstændig som vel muligt. Det sker bedst ved at tilsende Aarbogens Redaktion (Lærer R. Mortensen, Lindeballe pr. Gadbjerg) Meddelelse om

lokalhistoriske Bidrags Udgivelse i Bogform eller Fremkomst i Tidsskrifter, Aarbøger og Aviser.

 Oversigten tager sin Begyndelse med Aaret 1934.

Baagøe, J. K.: Fredericia (i: Købstadforeningens Tidss. 1935. S. 79—82).

Bjerre Herreds Haandværkerforening 1884—1934. 118 S. ill.

Bobé, Louis: Caspar Markdanner (i: Personalhist. Tidss. 1935. S. 39—46).

Bredsten Haandværkerforening 1893—1933. 23 S. ill.

Bruun, Georg: Brandorffs Gaard i Kolding. 1934. 67 S. ill.

Byraadsbogen [Kolding] 1933—1935. Bd. 1—2. ill.

De danske Statsbaner: Lillebæltsbroen. 1935. 84 S. ill.

Hansen, Arnold: Kolding Løve Apotek gennem 350 Aar. 1935. 199 S. ill.

Hansen, F. L.: Hjemstavnsbog. Strejflys over Stenderup By og Sogns Historie igennem Tiderne. 1935. 257 S. ill.

Jubilæumsskrift i Anledning af Vejle Skyttelaugs 75 Aars Fødselsdag. 1934. 31 S. ill.

Jørgensen, Kristian: Jelling i Fortid og Nutid (i: Brugsforeningsbladet. 1935. S. 342—44).

Lillebæltsbroen. Aabningsaaret 1935. 48 S. ill.

Lorentzen, E. W.: Den konservative Vælgerforening for Vejle og Omegn. 1885—1935. 33 S. ill.

Mortensen, Rasmus, Hansen, Marius, og Bredsted, Aage: Vejle Amt. En Hjemstavnsbog. 1934. 564 S. ill.

Nielsen, Hans: Vejle (i: Købstadforeningens Tidss. 1935. S. 174—78).

Olesen, Aage: „De stærke Jyder“ (i: Jyllands-Postens Søndags-Tillæg. 1935, Nr. 30).

P. Blicher: Kolding. 1885—1935. 12 S. ill.

Registratur over Kolding Kommunes Arkiv 1934. 1—2 i 1 Bd.

Taulov K. F. U. M. 1884—1934. 31 S. ill.

Vejle kommunale Elektricitetsværk. 1909—1934. 81 S. ill.

Vejle Smedemesterforenings 50 Aars Jubilæum. 1884—1934. 16 S. ill.

Worsaae, J. J. A.: En Oldgranskers Erindringer. 1821—47. 1934. 367 S. ill.

BOGANMELDELSER

Bogen om Kolding Løveapotek.

Cand. pharm. Arnold Hansen, Horsens, har skrevet en Bog: Kolding Løveapotek gennem 350 Aar. V. Schæffers Forlag.

Anledningen var det gamle Apoteks Jubilæum. Resultatet er 199 Sider, stort Format, prægtigt i Henseende til saavel Indhold som Form og Udstyr.

Det hænder, at en Forfatter overrasker ved at yde mønstergyldigt Arbejde, straks han fremkommer. Det skete her. Arnold Hansen har med dette Værk vundet sig Plads blandt de bedste Forskere og Skribenter indenfor det by-historiske Omraade. Hans faglige, kulturhistoriske og personalhistoriske Materiale er tilvejebragt med stor Flid og under sikker Skelnen mellem væsentligt og uvæsentligt; han sammensætter de mangfoldige Enkeltheder til et levende Tidsbillede, og han er en morsom og klog Fortæller. Et vanskeligt Stof, der nok kunde findes uhaandterligt at bygge en Helhed op med, bliver i Arnold Hansens Behandling føjeligt og let. Læserne vil hente megen Glæde af denne virkelige interessante og saare smukke Bog.

For undertegnede er det en Tilfredsstillelse at kunne pege paa, hvorledes »Kolding Løveapotek«s Forfatter vandt sig nyttig Træning fra talrige mindre, men altid lodige Afhandlinger i Vejle Amts Aarbøger — ellers vilde han vel næppe saa godt have magtet den store

Opgave, som Apoteker N. P. Nielsen, Kolding, overdrog ham, at skrive dette Jubilæumsskrift. Ogsaa den Gavn har Vejle Amts Aarbøger gjort!

Rasmus Mortensen.

Jens A. Petersen: Fra de otte Sogne.

Bidrag til Tyrstrup Herreds Historie. (Kolding 1933.)

Naar dette fortrinlige Arbejde fra 1933 ikke tidligere blev omtalt i Aarbogen, skyldes det, at »Fra de otte Sogne« først nu er kommen Redaktionen i Hænde. Vi finder heller ikke Bogen anmeldt i »Fortid og Nutid«, hvilket rimeligvis kan forklares paa lignende Maade. Der er sandelig ingen Grund til saaledes at dølge Jens A. Petersens betydningsfulde Indsats. Han har med utrættelig Flid samlet en næsten overvældende Stofmængde, og idet han ogsaa forstod at gøre Materialet levende, fremtræder Bogen som et særdeles vægtigt Bidrag til Amtets historisk-topografiske Beskrivelse.

»Tilegnet Hr. I. O. Brandorff, Koldingegnens Historieforsknings Nestor i Taknemlighed«, staar der paa Titelbladet. Det er værd at lægge Mærke til, hvor rig Frugt det gode Samarbejde i Koldingegnen mellem Mester og Lærlinger efterhaanden har baaret. Den sydlige Del af Amtet ligger snart »dækket« med Hensyn til Hjemstavnsbøger. Andre Steder maa vi lære deraf, snart komme bedre med — ellers bliver vi helt bagefter!

Rasmus Mortensen.